ใบรับรองวิทยานิพนธ์

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ปรัชญาและศาสนา)

ปริญญา

ปรัชญาและศาสนา	ปรัชญาและศาสนา
สาขา	**ภาควิชา**

เรื่อง ภาวะผู้นำ: สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

Leadership: Somdet Phamahasamana Chao Kromphaya Vajirananavarorasa

นามผู้วิจัย พระชยกร นาเมืองรักษ์

ได้พิจารณาเห็นชอบ

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก .....

(รองศาสตราจารย์สุเชาวน์ พลอยชุม, M.A.)

อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ร่วม .....

(รองศาสตราจารย์ประเวศ อินทองปาน, Ph.D.)

หัวหน้าภาควิชา .....

(รองศาสตราจารย์ประเวศ อินทองปาน, Ph.D.)

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์รับรองแล้ว

.....

(รองศาสตราจารย์กัญจนา ธีระกุล, D.Agr.)

คณบดีบัณฑิตวิทยาลัย

วันที่ ..... **เดือน** ..... **พ.ศ.** .....

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

วิทยานิพนธ์

เรื่อง

ภาวะผู้นำ: สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

Leadership: Somdet Phamahasamana Chao Kromphaya Vajirananavarorasa

โดย

พระชยกร นาเมืองรักษ์

เสนอ

บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์
เพื่อความสมบูรณ์แห่งปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ปรัชญาและศาสนา)
พ.ศ. 2556

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พระชยกร นาเมืองรักษ์ 2556: ภาวะผู้นำ: สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ปริญญาศิลปศาสตรมหาบัณฑิต (ปรัชญาและศาสนา) สาขาปรัชญาและศาสนา ภาควิชาปรัชญาและศาสนา อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก: รองศาสตราจารย์สุเชาวน์ พลอยชุม, M.A. 148 หน้า

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการคือ (1) เพื่อศึกษาทฤษฎีที่เกี่ยวกับภาวะผู้นำ (2) เพื่อศึกษาพระประวัติและผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส (3) เพื่อศึกษาภาวะผู้นำด้านการศึกษาและภาวะผู้นำด้านการปกครองคณะสงฆ์

ผลจากการศึกษา พบว่า พระองค์ทรงริเริ่ม ปรับปรุง เปลี่ยนแปลงและวางระบบการศึกษาของกุลบุตรไทย เพื่อทำให้กุลบุตรไม่ห่างเหินจากพระศาสนา พร้อมทั้งทำให้พระสงฆ์บำเพ็ญคุณประโยชน์แก่สังคมในการปลูกฝังคุณธรรมและจริยธรรม

การศึกษาของคณะสงฆ์ไทย ทรงใช้วัดบวรนิเวศวิหารเป็นสถานที่ทดสอบและทดลอง ทรงปรับคัมภีร์เก่า ทรงพระนิพนธ์ตำราเรียนและแต่งเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่ เพื่อให้ได้เนื้อหาที่เป็นแก่นสารอันสำคัญแบบบูรณาการทั้งพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลี มีมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นสถาบันในการผลิตและพัฒนาบุคลากรสู่การประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา

ในส่วนของการปกครองคณะสงฆ์ ทรงนำแนวทางการปกครองของราชอาณาจักรมาประยุกต์และปรับใช้กับการปกครองคณะสงฆ์ ทรงผสมผสานสาระสำคัญและขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคมให้สอดคล้องกับบทบัญญัติแห่งพระธรรมวินัย มีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 โดยมีมหาเถรสมาคมเป็นองค์กรที่มีอำนาจสูงสุดและทำให้คณะสงฆ์ไทยมีเอกภาพในการปกครองกันเอง

_____ _____ ___ / ___ / ____

ลายมือชื่อนิสิต **ลายมือชื่ออาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก**

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

Para Chayagon Namaungruk 2013: Leadership: Somdet Phamahasamana Chao Kromphaya Vajirananavarorasa. Master of Arts (Philosophy and Religion), Major Field: Philosophy and Religion, Department of Philosophy and Religion. Thesis Advisor: Associate Professor Suchao Ploychum, M.A. 148 pages.

This research has its three purposes: (1) To study The theories of leadership (2) to study the historical profiles of Somdej PhraMahasamana Chao Kromphaya Vajirananavarorasa (3) To study the aspect of educational leadership and the Clergy's admistration.

The results have revealed that Soemdej PhraMahasamana Chao had established Buddhist's Educational Reformation which the education paved the way to accorn parying between Wat (temple) and the learners. The schools and Wat have been akin to deeply relationships. It was a significant role of the clergy, due to the education's growth with ethical and morale promotion in studies. Whereas there were, also, reformations in Thai Clergy with establishing Wat Borvorniwet as a hub of academical demonstration. Moreover, There were reformations on text books, lessons, old books in order to simplify for the learners. With the ideological conservation, the reformation still maintained the originality of Pali text and Buddhist Dhamma as for accompanying with the educational rightiousness and integrity due to the criteria of Maha Mongkut Institue's Philosophy. On the other hand, the reformation on Clergy had been accomplished by mixing and adjusting to the modern admistration as per Clergy Code Rattanakosin Era 121 on Theravada Association (Supreme Patriarch) from the monks and clergy administration and government.

_____ _____ ___ / ___ / ____

Student's signature Thesis Advisor's signature

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์นี้เป็นงานวิจัยที่ท่านอาจารย์ รศ. สุเชาวน์ พลอยชุม ผู้เป็นประธานที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลักต้องการให้เกิดให้มีขึ้น ผู้วิจัยเองได้น้อมรับตามความประสงค์ พร้อมทั้งรวบรวม เรียบเรียงและจัดทำเท่าที่สติปัญญาจะพึงมี ได้สำเร็จลุล่วงด้วยความเอาใจใส่ด้วยความอนุเคราะห์ ชี้แนะ รวมทั้งข้อเสนอแนะที่ท่านอาจารย์ รศ.ดร. ประเวศ อินทองปาน ผู้เป็นรองประธานที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์และหัวหน้าภาควิชาปรัชญาและศาสนา รวมถึงคณาจารย์ในภาควิชาและนอกภาควิชาที่ให้ความรู้เพื่อให้มีโลกทัศน์ที่กว้างไกลยิ่งขึ้น

ขอกราบขอบพระคุณพระเดชพระคุณ พระเทพสารเมธี เจ้าคณะจังหวัดกาฬสินธุ์ (ธ) และพระราชพิพัฒนาทร ผู้ช่วยเจ้าอาวาสวัดประทุมวนารามราชวรวิหาร ทั้งสองท่านผู้เป็นดั่งพ่อแม่ครูบาอาจารย์ที่ได้ให้โอกาส รับอุปการะ ส่งเสริม สนับสนุน เป็นกำลังใจพร้อมกับให้คำปรึกษาในด้านการศึกษารวมทั้งปลูกฝังหลักธรรมและหลักปฏิบัติของการดำเนินชีวิต รวมทั้งพระเถรานุเถระ ครูบาอาจารย์ ผู้มีอุปการคุณ มีพระปลัดวิฑูรย์ สันตจิตโต เจ้าอาวาสวัดจันทร์แก้วเพชรถาวรวนาราม จังหวัดสมุทรปราการ เป็นต้น พระอิทธิพล เตชธโร เจ้าอาวาสวัดศรีถาวรเขาหมี จังหวัดกาญจนบุรี เป็นที่สุด

สุดท้ายนี้ขอขอบคุณ คุณพิฆเณศ นิภารัตน์ ผู้เป็นกัลยาณมิตรที่คอยแนะนำให้คำปรึกษา สนับสนุนปัจจัยต่างๆ ให้กับผู้วิจัยจนสำเร็จลุล่วงด้วยดี

พระชยกร นาเมืองรักษ์
มกราคม 2556

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สารบัญ

หน้า

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ (5)

บทที่ 1 บทนำ 1

ความสำคัญของปัญหา 1

วัตถุประสงค์ของการวิจัย 2

ขอบเขตของการวิจัย 3

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ 3

การตรวจเอกสาร 3

วิธีการวิจัย 8

นิยามศัพท์ 8

บทที่ 2 ทฤษฎีและแนวคิดเกี่ยวกับภาวะผู้นำ 10

ความหมายของผู้นำ 10

ความหมายของภาวะผู้นำ 12

รูปแบบของผู้นำ 15

คุณสมบัติของผู้นำ 17

บทบาทและหน้าที่ของผู้นำ 26

ทฤษฎีภาวะผู้นำ 30

ภาวะผู้นำในคำสอนของพระพุทธศาสนา 35

วิเคราะห์ทฤษฎีภาวะผู้นำกับภาวะผู้นำในคำสอนของพระพุทธศาสนา 41

บทที่ 3 พระประวัติและผลงานสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส 42

ประสูติ 42

การศึกษา 44

ทรงบรรพชา 47

พระกรณียกิจก่อนทรงผนวช 48

มูลเหตุแห่งการผนวช 49

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ 52
ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร 53
พระกรณียกิจสำคัญที่เกี่ยวข้องกับสถาบันพระมหากษัตริย์ 56
พระอิศริยยศ 56
งานวิชาการและพระนิพนธ์ 57
พระชนม์ชีพในปัจฉิมกาล 59
วิเคราะห์พระประวัติและผลงานสมเด็จพระมหาสมณเจ้า
กรมพระยาชิรญาณวโรรส 59
บทที่ 4 ภาวะผู้นำด้านการศึกษาและภาวะผู้นำด้านการปกครองคณะสงฆ์ 61
ภาวะผู้นำด้านการศึกษา 61
มูลเหตุการก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย 61
การศึกษาของคณะสงฆ์ 64
การศึกษาของกุลบุตร 65
การพระศาสนา 65
โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย 66
การศึกษาของชาติ 68
การศึกษาของชาติในหัวเมือง 70
การศึกษาของคณะสงฆ์ 75
ประวัติการศึกษาพระปริยัติธรรม 75
การศึกษาในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร 76
ปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย 79
แผนกธรรม 80
แผนกบาลี 81
วิเคราะห์ภาวะผู้นำด้านการศึกษา 82
ภาวะผู้นำด้านการปกครองคณะสงฆ์ 83

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

ประวัติความเป็นมาของคณะสงฆ์ไทย 83
คณะสงฆ์สมัยกรุงสุโขทัย 83
คณะสงฆ์สมัยกรุงศรีอยุธยา 84
คณะสงฆ์สมัยกรุงธนบุรี 86
คณะสงฆ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 88
กำเนิดคณะธรรมยุติกนิกาย 90
การปกครองคณะสงฆ์สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 93
ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ 97
พระมหาสมณนิยม 97
ระเบียบ แบบแผนตามหลักพระธรรมวินัย 98
หลักธรรมาธิปไตย 99
ทรงเทิดทูลสถาบันของชาติ 100
ทรงมุ่งให้คณะสงฆ์บำเพ็ญคุณประโยชน์เพื่อส่วนรวม 101
พระมหาสมณบริหาร 105
อำนาจการปกครองคณะสงฆ์ 105
คณะสงฆ์พึ่งเอื้อเฟื้อต่ออำนาจรัฐ 107
ทรงส่งเสริมให้คณะสงฆ์มีความสามัคคี 108
การปกครองระบบอุปัชฌาย์อาจารย์และสัทธิวิหาริกอันเตวาสิก 114
มหาเถรสมาคม 118
ทรงจัดทำเนียบสมณศักดิ์ 119
ทรงจัดระเบียบคณะสงฆ์ในกรุงเทพฯ และปริมณฑล 120
ทรงจัดระเบียบคณะสงฆ์ในมณฑลต่างๆ 121
ทรงจัดระเบียบลำดับชั้นของเจ้าคณะมณฑล 122
ทรงวางหลักเกณฑ์ในการตั้งพระอุปัชฌาย์ 122
ทรงวางแบบการใช้เวลาตามสุริยคติ 123

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สารบัญ (ต่อ)

หน้า

ทรงตั้งประเพณีการตรวจการณ์คณะสงฆ์ 124
พระมหาสมณาณัติ 125
เรื่องการจัดประเภทชั้นฎีกา 125
เรื่องกำหนดลักษณะอธิกรณ์ที่ควรรับฟ้องหรือไม่ควรรับฟ้อง 126
เรื่องการตั้งแบบการให้อุปสมบทของคณะธรรมยุติกนิกาย 127
เรื่องการตั้งกฎเกณฑ์ใหม่ในการพระอุปัชฌาย์ 127
เรื่องระเบียบการมีหนังสือสุทธิ 128
เรื่องระเบียบพระอารามหลวง 128
พระมหาสมณวินิจฉัย 128
เรื่องวิสุงคามสีมา 130
เรื่องสมมติของสงฆ์และพระศาสนา 130
เรื่องพระวินัยกับกฎหมายอาณาจักร 132
เรื่องการครองผ้าของพระสงฆ์มหานิกาย 133
เรื่องอธิกรณ์พระศรีวิชัย (ครูบาศรีวิชัย) 135
วิเคราะห์ภาวะผู้นำในด้านการปกครองคณะสงฆ์ 137
บทที่ 5 สรุปและข้อเสนอแนะ 138
สรุป 138
ข้อเสนอแนะ 142

เอกสารและสิ่งอ้างอิง 143

ประวัติการศึกษาและการทำงาน 148

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

คำอธิบายสัญลักษณ์และคำย่อ

อักษรย่อคัมภีร์ในพระไตรปิฎก

การใช้อักษรย่อ

อักษรย่อที่ใช้อ้างอิงในวิทยานิพนธ์นี้ อ้างอิงจากพระสูตรและอรรถกถา แปล ในพระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย เรียงตามอักษรภาษาไทย ดังนี้

อักษรย่อ	ย่อมาจาก
ที.ม.	ทีฆนิกาย มหาวรรค
ที.สี.	ทีฆนิกาย สีลขันธวรรค
ม.มู.	มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสก์

การใช้หมายเลข

เลขหมายพระไตรปิฎก เล่ม/ข้อ/หน้า ตามลำดับ ตัวอย่างเช่น (ที.ม., 2/1/171/480/481) หมายถึง ทีฆนิกาย มหาวรรค เล่มที่ 2/ภาคที่ 1/ข้อ 171/หน้า 480 ถึง 481 เป็นต้น

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บทที่ 1

บทนำ

ความสำคัญของปัญหา

ชมพูทวีปในสมัยพุทธกาลอาณาจักรต่างๆ เกิดการแย่งชิงอำนาจ มีการสู้รบ เพื่อขยายอาณาเขตให้อาณาจักรของตนเป็นมหาอำนาจเหนืออาณาจักรอื่นๆ พระพุทธศาสนาเกิดขึ้นท่ามกลางการเปลี่ยนแปลงในสมัยนั้น พระพุทธองค์ทรงเกี่ยวข้องในฐานะผู้ดับทุกข์และทรงอยู่เหนือการเมือง ทำให้ทรงได้รับความเคารพศรัทธาและนับถือจากเจ้าผู้ปกครองนครและประชาชนต่างๆ และมีเหตุการณ์คล้ายกับสมัยพุทธกาลที่เกิดขึ้นในระหว่างสมัยรัชการที่ 4-5 ของประเทศไทย ได้เกิดการล่าเมืองขึ้นเพื่อให้เป็นอาณานิคมของประเทศมหาอำนาจทางตะวันตก และเป็นช่วงเวลาของการปฏิวัติสังคม การเมือง วัฒนธรรม เศรษฐกิจแบบอุตสาหกรรมอันเป็นแนวทางที่นำไปสู่การสำรวจแผ่นดินใหม่

ประเทศไทยในสมัยนั้นได้รับผลกระทบทางด้านสังคม การเมือง การศึกษา เศรษฐกิจและวัฒนธรรม เมื่อพบกับความเปลี่ยนแปลงเช่นนั้น พยายามปรับปรุงทุกวิถีทางเพื่อรักษาเอกราช โดยเร่งพัฒนาคุณภาพและศักยภาพคนไทยให้เข้มแข็ง โดยอาศัยการศึกษาเพื่อให้รู้เท่าทันอันเป็นแนวทางป้องกันและพัฒนาชาติบ้านเมือง ด้วยการส่งกุลบุตรไทยจำนวนหนึ่งไปศึกษาต่อยังประเทศตะวันตก ในการสร้างหรือพัฒนาประเทศชาติสู่ความเจริญรุ่งเรืองที่เป็นบูรณาการได้ทั้งทางด้านวัตถุและทางด้านจิตใจ ตามสมัยนิยมที่เปลี่ยนแปลงไปนั้น เครื่องมือสำคัญยิ่งยอมรับกันตั้งแต่อดีตจนปัจจุบันคือการศึกษา อันหมายถึงการอบรม ปลูกฝัง ฝึกหัด ให้มีความรู้ความเชี่ยวชาญอย่างเป็นระบบมีกระบวนการ ทิศทาง วิธีการ และวัตถุประสงค์ที่เกี่ยวข้องกับนโยบายของการพัฒนาประเทศชาติไปในทิศทางใดนั้น การจัดการศึกษา โดยยึดหลักนโยบายของรัฐเป็นแนวทาง เพราะประชากรของชาตินั้นถือเป็นรากฐานของความเป็นชาติ

การศึกษาและการปกครองนั้น ต้องประสานสอดคล้องไปในทิศทางเดียวกัน และเกี่ยวข้องกันมาโดยตลอดในประวัติศาสตร์การพัฒนาของมนุษย์ เริ่มตั้งแต่การศึกษาอย่างไม่มีระบบ ที่เป็นการเรียนรู้ตามวิถีทางธรรมชาติด้วยตนเอง และพัฒนาขึ้นจนเป็นการศึกษาอย่างเป็นระบบ แม้ในด้านการปกครองก็เช่นเดียวกัน สิ่งสำคัญที่สุดที่ควรตระหนักให้มากในเรื่องการศึกษาและการ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ปกครองก็คือ ลักษณะการจัดการศึกษาและการปกครองของแต่ล่ะท้องถิ่น แต่ละประเทศนั้น แม้จะคล้ายคลึงกันบ้างแต่จะไม่เหมือนกันและแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับสภาพแวดล้อมและความต้องการของแต่ล่ะภูมิประเทศ การจัดการศึกษาและการปกครองมักจะสอดคล้องกับความต้องการของประเทศนั้นๆ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเข้ามามีบทบาทต่อการป้องกันคุ้มครองและพัฒนาชาติบ้านเมือง ได้ทรงเป็นพระกำลังสำคัญยิ่งในการปฏิรูปการศึกษาทางฝ่ายราชอาณาจักรและทางศาสนจักรให้ควบคู่กันไป ทรงปฏิรูปการปกครองคณะสงฆ์ไทยแบบใหม่ โดยทรงจัดตั้งสถาบันเพื่อเป็นสถานที่ให้การศึกษาและพัฒนาบุคลากรของประเทศขึ้นให้ชื่อว่า มหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งต่อมาได้รับการสถาปนาเป็นมหาวิทยาลัย มหามกุฏราชวิทยาลัย ในวัดบวรนิเวศวิหาร เพื่อดำเนินการให้การศึกษาพระปริยัติธรรมควบคู่กับการศึกษาวิชาการระดับสูงสมัยใหม่แก่พระสงฆ์และกุลบุตรไทย เฉพาะอย่างยิ่งในการศึกษาของพระสงฆ์นั้น ทรงวางระบบจัดการศึกษา และสร้างหลักสูตรนักธรรม ทรงปรับปรุงหลักสูตรบาลี พร้อมกับทรงขยายการศึกษาสู่หัวเมืองทั่วราชอาณาจักร โดยมีมหามกุฏราชวิทยาลัยเป็นศูนย์กลาง พระองค์ได้ทรงจัดให้มีการสอบวัดความรู้ทุกปี จัดให้มีการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกธรรมควบคู่กับการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีแบบใหม่ ทรงรับสนองพระบรมราชโองการของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวให้ทรงเป็นผู้ริเริ่ม ทรงพระนิพนธ์ตำราเพื่อใช้ในการเรียนการสอนทุกชั้นปี ระบบการศึกษาและหลักสูตรที่พระองค์ทรงดำเนินการนั้น ยังคงถือปฏิบัติสืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาทฤษฎีที่เกี่ยวกับภาวะผู้นำ

2. เพื่อศึกษาพระประวัติ และผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

3. เพื่อศึกษาภาวะผู้นำด้านการศึกษาและภาวะผู้นำด้านการปกครองคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

4. เพื่อให้เป็นคติที่อนุชนพึงถือเป็นแบบอย่างในการพัฒนาคุณภาพชีวิต เพื่อบำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและพระพุทธศาสนา

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยนี้ เพื่อศึกษาทฤษฎีที่เกี่ยวกับภาวะผู้นำ พระประวัติและผลงาน รวมทั้งศึกษาภาวะผู้นำด้านการศึกษาและภาวะผู้ด้านการปกครองคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. เพื่อให้ทราบทฤษฎีที่เกี่ยวกับภาวะผู้นำ

2. เพื่อให้ทราบพระประวัติและผลงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

3. เพื่อให้ทราบถึงภาวะผู้นำด้านการศึกษาและภาวะผู้นำด้านการปกครองคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

การตรวจเอกสาร

กวี วงศ์พุฒ (2542) ได้ศึกษาภาวะผู้นำ สรุปไว้ว่า การที่ผู้นำใช้อิทธิพลในความสัมพันธ์ซึ่งมีอยู่ต่อผู้ใต้บังคับบัญชาในสถานการณ์ต่างๆ เพื่อปฏิบัติงานและอำนวยการ โดยใช้กระบวนการติดต่อซึ่งกันและกันเพื่อบรรลุตามเป้าหมาย

รังสรรค์ ประเสริฐศรี (2544) ได้ศึกษาภาวะผู้นำ สรุปไว้ว่า เป็นพฤติกรรมส่วนตัวของบุคคลคนหนึ่งที่จะชักนำกิจกรรมของกลุ่มให้บรรลุเป้าหมายร่วมกัน (Shared goal) หรือเป็นความสัมพันธ์ที่มีอิทธิพลระหว่างผู้นำ (Leader) และผู้ตาม (Followers) ซึ่งทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงเพื่อให้บรรลุจุดมุ่งหมายร่วมกัน (Shared purposes) หรือเป็นความสามารถที่จะสร้างความเชื่อมั่นและให้การสนับสนุนบุคคลเพื่อให้บรรลุเป้าหมายองค์กร

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ผู้นำเป็นบุคคลที่ทำให้องค์การประสบความก้าวหน้า และบรรลุผลสำเร็จโดยเป็นผู้ที่มีบทบาทแสดงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่เป็นผู้ใต้บังคับบัญชา ผู้นำคือบุคคลซึ่งก่อให้เกิดความมั่นคงและช่วยเหลือบุคคลต่างๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่ม

1. เป็นความสามารถที่จะมีอิทธิพลเหนือผู้อื่นในด้านการกระทำตามที่ผู้นำต้องการ และสามารถจูงใจบุคคลอื่นให้กระทำกิจกรรมที่ช่วยให้บรรลุเป้าหมายขององค์กรได้

2. เป็นกระบวนการความเป็นผู้นำจากการใช้อิทธิพลที่จะควบคุมและประสานงานกิจกรรมของสมาชิกกลุ่มให้บรรลุเป้าหมาย

3. เป็นลักษณะความสัมพันธ์ทางอำนาจอย่างหนึ่งของผู้นำจนได้รับการยอมรับนับถือในพฤติกรรมของเขาจากสมาชิกของกลุ่มและกลุ่มอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

4. อิทธิพลในตัวของผู้นำที่นำมาใช้ให้เข้ากับสถานการณ์โดยการชี้แนะผ่านกระบวนการสื่อสารเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ (Specified goal)

5. การกระทำร่วมกันระหว่างบุคคลโดยมีบุคคลคนหนึ่งทำหน้าที่ให้การชี้นำการกระทำดังกล่าวทำให้บุคคลอื่นๆ เชื่อมั่นในผลงานของเขา ซึ่งสามารถพิสูจน์ได้จากลักษณะการแสดงออกในการชี้แนะตามที่เขาได้แนะนำไว้

6. ความคิดริเริ่มและการรักษาสภาพของความเชื่อถือในการปฏิบัติการร่วมกัน

7. การที่บุคคลที่มีอิทธิพลมากและทำให้เกิดการยอมรับเกี่ยวกับการบริหารงานประจำในองค์กร

8. เป็นกระบวนการในการใช้อิทธิพลที่มีต่อการดำเนินงานของกลุ่มให้บรรลุวัตถุประสงค์ขององค์กรและมีการจูงใจให้เกิดพฤติกรรมในการทำงานเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ ตลอดจนใช้อิทธิพลให้กลุ่มธำรงไว้ซึ่งวัฒนธรรมของตน

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สมัย จิตต์หมวด (2544) ได้ศึกษาพฤติกรรมผู้นำ สรุปไว้ว่า การที่บุคคลหนึ่งหรือผู้นำพยายามใช้กำลังสมอง กำลังกาย และกำลังใจ เพื่อจูงใจ หรือ ดลใจให้ผู้ตามหรือกลุ่มกระทำการอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้เป็นไปตามประสงค์ของตน และเพื่อประโยชน์ส่วนรวม และการจูงใจ หรือดลใจ นั้นจะต้องไม่เป็นการบังคับ ตลอดจนได้รับการยินยอมจากผู้ตามหรือกลุ่มด้วย

สิทธิ์ บุตรอินทร์ และคณะ (2546) ได้ศึกษาวิจัยเรื่อง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในส่วนของงานและพระดำริด้านการศึกษาและการปกครอง

ผลการศึกษาวิจัยพบว่า แนวพระดำริด้านการศึกษาและการปกครองบริหารของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส มีลักษณะเป็นมัชฌิมนิยม บนพื้นฐานแห่งมนุษยนิยมตามหลักพระพุทธศาสนา ทรงมุ่งผสมผสานระหว่างบ้านกับวัด อาณาจักรกับศาสนจักร คดีโลกกับคดีธรรม และแนวความคิดตะวันออกกับแนวความคิดตะวันตก ในการดำเนินการพระกรณียกิจบริหารจัดการการศึกษาและการปกครอง พระองค์ทรงก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นเพื่อเป็นศูนย์กลางการให้การศึกษาและการบริหารจัดการการศึกษาและการปกครองบริหารคณะสงฆ์ ทั้งเป็นสถาบันการศึกษาวิทยาการสมัยใหม่ในระดับสูง ฝึกอบรมบุคลากรทางพระพุทธศาสนาเพื่อเตรียมกำลังคนที่มีคุณภาพเพื่อการบริหารปกครองคณะสงฆ์ และเป็นแหล่งสำหรับศึกษาหาความรู้ของประชาชน

แนวพระดำริในการจัดการศึกษา ทรงดำเนินการด้วยการนำวิทยาการสมัยใหม่เข้ามาและทรงทดลองการใช้หลักสูตร ตลอดจนการประเมินผลที่มหามกุฏราชวิทยาลัยก่อน เมื่อทรงเห็นว่าได้ผลเป็นที่น่าพอใจแล้ว จึงขยายและปรับใช้ระเบียบการและวิธีการกับการศึกษาของชาติในหัวเมืองและการศึกษาของคณะสงฆ์ นอกจากนี้ พระองค์ทรงนิพนธ์ตำราสำหรับเรียนในหลักสูตรการศึกษาทรงเห็นว่าการศึกษามิใช่ความมุ่งหวังของชีวิตมนุษย์ แต่เป็นเพียงอุบายวิธีสู่การพัฒนาชีวิตให้ประสบความจริง ความถูกต้องดีงาม คุณประโยชน์และความสิ้นทุกข์อันเป็นปัญหาสูงสุดของมนุษย์ ผู้มีการศึกษาดีคือ ผู้มีสัมมาปฏิบัติและสามารถแก้ปัญหาความทุกข์ได้ ทั้งของประชาชนและของพระภิกษุสามเณร

แนวพระดำริด้านการจัดการศึกษา ที่ทรงดำเนินการมี 2 ทางคือ การศึกษาของชาติและการศึกษาของสงฆ์ โดยที่พระองค์ทรงรับภาระอำนวยการศึกษาของชาติในหัวเมืองและทรงให้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พระภิกษุสงฆ์สั่งสอนกุลบุตร ทรงบังคับการพระอารามในหัวเมืองตลอดพระราชอาณาจักรและทรงจัดให้วัดเป็นแหล่งศึกษาของกุลบุตรโดยให้พระเป็นผู้สอน

การศึกษาของพระสงฆ์ พระองค์ทรงปรับปรุงหลักสูตรพระปริยัติธรรมแผนกบาลี ให้มีการเล่าเรียนแบบใหม่ที่เป็นระบบขึ้น อาทิเช่น ทรงเปลี่ยนวิธีการสอนแบบแปลด้วยปากเปล่า มาเป็นการสอบด้วยวิธีการเขียน และทรงสร้างหลักสูตรปริยัติธรรมแผนกนักธรรม เพื่อเป็นการศึกษาขั้นมูลฐานของคณะสงฆ์ควบคู่ไปกับการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี สืบมาจนถึงปัจจุบัน

ส่วนแนวพระดำริด้านการปกครองบริหารคณะสงฆ์นั้น พระองค์ทรงบริหารปกครองคณะสงฆ์โดยทรงร่วมมือกับฝ่ายบ้านเมือง มีฐานะพระดำริมาจากแนวทางความคิดในการปกครองบริหาร 3 ทางประกอบกันคือ 1) พุทธบัญญัติในการปกครอง คือ พระธรรมวินัย เช่น ระบบอุปัชฌาย์อาจารย์กับสิทธิวิหาริกอันเตวาสิก 2) กฎหมายฝ่ายอาณาจักร 3) จารีตประเพณีของสังคม

แนวพระดำริด้านการปกครองบริหารยังคงมีลักษณะเน้นมัชฌิมนิยมด้วย ทรงดำเนินการปกครองบริหารคณะสงฆ์ให้มีระเบียบและเป็นระบบ เป็นแนวพระดำริที่สืบเนื่องมาจากการจัดการศึกษาของชาติในหัวเมือง ทรงดำเนินนโยบายการปกครองแบบกระจายอำนาจสู่มณฑลต่างๆ ทั่วพระราชอาณาจักร โดยมีผู้อำนวยการศึกษามณฑลและพระสงฆ์ในมณฑลต่างๆ เป็นผู้สนองงานและรายงานความเป็นไปของคณะสงฆ์ให้ทรงทราบ เพื่อความเป็นระบบและมีระเบียบในการปกครองบริหาร พระองค์จึงได้เสนอให้มีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ.2445) ขึ้น

ตามพระราชบัญญัตินี้ จัดแบ่งการปกครองออกเป็นสองส่วนคือ ส่วนกลางและส่วนภูมิภาคมีมหาเถรสมาคม เจ้าคณะตามลำดับ จนถึงเจ้าอาวาส ปกครองและบังคับบัญชาตามลำดับชั้นโดยพระองค์ทรงเป็นประธานในมหาเถรสมาคม และเป็นผลให้คณะสงฆ์ได้มีการปกครองกันเอง ทั้งเป็นฐานและรูปแบบให้เกิดแนวความคิดทางการปกครองบริหารของคณะสงฆ์สืบมาถึงปัจจุบัน

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พระมหาบุญเรือง สุทธิชัย (2549) ได้ศึกษาวิจัยเชิงวิเคราะห์เกี่ยวกับภาวะผู้นำในพระพุทธศาสนา: ศึกษากรณีในการแก้ปัญหาของพระพุทธเจ้า มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาทฤษฎีที่เกี่ยวกับภาวะผู้นำและหลักธรรมทางพระพุทธศาสนาสำหรับผู้นำ วิธีแก้ปัญหาจากการใช้ภาวะผู้นำของพระพุทธเจ้า นำวิธีแก้ปัญหาจากภาวะผู้นำของพระพุทธเจ้ามาประยุกต์ใช้

ผลการวิจัยพบว่า ภาวะผู้นำ คือผู้ที่มีความรู้ความสามารถในการตัดสินใจในการนำพาตนเองและคณะให้ดำเนินการไปได้ในสถานการณ์หนึ่งๆ ภาวะผู้นำนั้นยังขึ้นอยู่กับบุคลิกภาพเป็นตัวส่งเสริม ในพระพุทธศาสนาแสดงหลักธรรมได้สำหรับผู้นำ คือ หลักพรหมวิหาร 4 อิทธิบาท 4 สังคหวัตถุ 4 ฆราวาสธรรม 4 ทศพิธราชธรรม 10 และจักรวรรดิวัตร 12 รวมลักษณะของหลักธรรมทั้งหมดแล้วจะต้องเกื้อกูลให้นักปกครองประสบความสำเร็จในการปกครองทั้งสิ้น พุทธวิธีในการแก้ปัญหาของพระพุทธองค์โดยหลักการแล้วมี 2 ลักษณะ คือการแก้ปัญหาที่เหตุปัจจัยและแก้ปัญหาที่ตัวบุคคล การแก้ที่ตัวบุคคล พระพุทธองค์ทรงได้บัญญัติศีลและวินัย ซึ่งเป็นระบบควบคุมความประพฤติของคฤหัสถ์และบรรพชิต ส่วนการแก้ปัญหาที่ยั่งยืนนั้นพระพุทธเจ้าให้แก้ที่ภายใน คือ แก้ที่จิตใจโดยการฝึกฝนตามกระบวนการการฝึกสมาธิ และเจริญปัญญา ในการนำภาวะผู้นำของพระพุทธเจ้าไปประยุกต์ใช้นั้น ได้แก่ การพิจารณาไตร่ตรองในสถานการณ์ รู้จักปลุกปลอบใจ ให้กำลังใจแก่ผู้ประสบภาวะวิกฤติในชีวิตเพื่อให้ต้อสู้ต่อไป

สุวิน สุขสมกิจ (2551) ได้วิจัยเรื่องพุทธปรัชญากับการเสริมสร้างภาวะผู้นำ ศึกษากรณีกลุ่มผู้นำระดับกำนัน ผู้ใหญ่บ้าน ผลการศึกษาพบว่า หลักพุทธปรัชญามีส่วนสำคัญในการเสริมสร้างความเป็นผู้นำ ทั้งนี้เพราะหลักพุทธปรัชญา มีหลักธรรมะสำหรับการปกครองตนเองและผู้อื่น หลักในการสร้างสัมพันธภาพอันดี ความสามัคคีของหมู่คณะและความดีงามแห่งสังคม นอกจากนี้ยังพบว่าผู้นำที่ปฏิบัติตามหลักพุทธปรัชญา ยังก่อให้เกิดอำนาจทางใจหรืออำนาจแห่งธรรม ที่จะให้ผู้อื่นรัก ศรัทธา และเชื่อถือด้วยความจริงใจ อำนาจนี้เป็นอำนาจที่เกิดขึ้นจากการปฏิบัติตามหลักความดี ความงาม และความจริง อันถูกต้องตามหลักแห่งเหตุผลที่เกิดผลที่เกิดจากปัญญาผู้นำชนิดนี้จะมีธรรมานุภาพ แต่ผู้นำประเภทนี้จะเป็นผู้นำในทางวิญญาณด้วย โดยจะใช้อำนาจเพื่อการครองใจผู้อื่น ทำให้ผู้อื่นศรัทธาและเชื่อฟัง และสามารถชักจูงโน้มน้าวจิตใจผู้อื่นให้คล้อยตามไปในทางที่ถูกที่ควร โดยไม่จำเป็นต้องใช้อำนาจการบังคับการใช้รางวัล การให้คุณและโทษ ตามระเบียบแบบแผนหรือธรรมเนียมใดๆ ทั้งสิ้น หลักพุทธปรัชญาจึงมีคุณค่าสำคัญในการนำมาประยุกต์ใช้เพื่อสร้างเสริมภาวะผู้นำ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สรุป การศึกษาภาวะผู้นำนั้นส่วนใหญ่จะศึกษาในส่วนผู้นำขององค์กรหรือสถาบันที่ไม่เกี่ยวข้องกับศาสนาหรือบุคคลเป็นหลัก ส่วนใหญ่เน้นเนื้อหาสาระทางวิชาการซึ่งนำมาปฏิบัตินั้นเป็นเรื่องทียากยิ่ง แต่ในการวิจัยนี้ เป็นการศึกษาภาวะผู้นำของบรมวงศานุวงษ์พระองค์หนึ่ง ที่ได้ทรงผนวชอุทิศพระวรกาย พระสติปัญญาเพื่อบำเพ็ญคุณประโยชน์ต่อประเทศชาติและพระพุทธศาสนา พระนามของพระองค์ คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วิธีการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร รูปแบบการวิจัยเชิงคุณภาพ ลักษณะพรรณนาเชิงวิเคราะห์ โดยรวบรวมข้อมูลจากการศึกษาทฤษฎี งานวิจัยที่เกี่ยวกับภาวะผู้นำ และศึกษาพระประวัติ ผลงาน พร้อมทั้งภาวะผู้นำด้านการศึกษาและภาวะผู้นำด้านการปกครองคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

นิยามศัพท์

ภาวะผู้นำ หมายถึง การใช้ความรู้ ความสามารถ สติปัญญา อำนาจหรือบารมีด้านคุณธรรม จูงใจให้ผู้อื่น หรือชักนำผู้อื่นให้ร่วมปฏิบัติตามวัตถุประสงค์หรือเป้าหมาย เพื่อให้เกิดคุณประโยชน์ และเพื่อบำเพ็ญประโยชน์รวมกันโดยมุ่งสู่จุดหมายที่ดีงาม

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ หมายถึง สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส พระองค์เจ้ามนุษยนาคมานพ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปรินายก

การศึกษา หมายถึง การศึกษาของกุลบุตรในชาติและการศึกษา นักธรรมและบาลี

การคณะ หมายถึง การปกครองคณะสงฆ์ไทย

การพระศาสนา หมายถึง การสั่งสอน การเผยแผ่พระพุทธศาสนาและพระสงฆ์มีบทบาทต่อสังคม ในด้านการส่งเสริมคุณธรรม จริยธรรมและศีลธรรม

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พระมหาสมณนิยม หมายถึง ลักษณะแนวทางการปกครองที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาชิรณาณวโรรสทรงนิยมใช้

พระมหาสมณบริหาร หมายถึง รูปแบบและโครงสร้างในการปกครองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาชิรณาณวโรรส

พระมหาสมาณาณัติ หมายถึง ระเบียบ ข้อประกาศ ข้อกำหนด ข้อบังคับ เพื่อการปกครองคณะสงฆ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาชิรณาณวโรรส

พระมหาสมณวินิจฉัย หมายถึง ข้อพระวินิจฉัยที่เกี่ยวกับอธิกรณ์หรือคดีความของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาชิรณาณวโรรส โดยความเห็นชอบของมหาเถรสมาคมและข้อวินิจฉัยในการพระศาสนา ในด้านการปกครองและรวมถึงข้อวินิจฉัยที่เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมจารีตและประเพณีของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาชิรณาณวโรรส

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บทที่ 2

ทฤษฎีและแนวคิดเกี่ยวกับภาวะผู้นำ

ในบทนี้ ผู้วิจัยจะศึกษาประเด็นที่เกี่ยวกับ ความหมาย รูปแบบ คุณสมบัติ บทบาทและหน้าที่ ทฤษฎีที่เกี่ยวกับภาวะผู้นำที่นักวิชาการได้กล่าวไว้ และศึกษาภาวะผู้นำในคำสอนของพระพุทธศาสนา และข้อสรุปในแต่ละประเด็นซึ่งจะได้นำเสนอเป็นลำดับไป

ความหมายของผู้นำ

พระธรรมปิฎก (2550: 3) ให้ความหมายว่า ผู้นำ คือ บุคคลที่จะมาประสานช่วยให้คนทั้งหลายรวมกันโดยที่ว่าจะเป็นการอยู่รวมกันก็ตาม หรือทำการร่วมกันก็ตาม ให้พากันไปด้วยดี สู่จุดหมายที่ดีงาม

โสภา ชูพิกุลชัย และคณะ (2515: 219) ให้ความหมายว่า ผู้นำ คือ บุคคลซึ่งมีลักษณะและคุณสมบัติเหมาะสมที่จะชักจูงใจและนำบุคคลอื่นให้ทำงานได้บรรลุตามวัตถุประประสงค์ของกลุ่ม

น้อย สุปิงคลัด (2537: 4) ให้ความหมายว่า ผู้นำ คือ บุคคลที่มีความรู้ ความสามารถสอดคล้องกับสถานการณ์ที่กลุ่มยอมรับนับถือและมอบหมายความไว้วางใจให้นำสมาชิกไปสู่ความสำเร็จตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้ ด้วยความราบรื่นเรียบร้อย

ยงยุทธ์ เกษสาคร (2533: 36) ให้ความหมายว่า ผู้นำ คือ ผู้ที่มีบุคลิกลักษณะคุณสมบัติเด่นกว่าผู้อื่นในกลุ่ม และมีอิทธิพลมากกว่าบุคคลอื่นๆ ในหน่วยงานทั้งสามารถสร้างความมีประสิทธิภาพ และ ประสิทธิผลให้เกิดขึ้นแก่หน่วยงานประโยชน์นั้นๆ ได้ ดังนั้น ผู้นำจึง หมายถึงบุคคลใดบุคคลหนึ่ง ซึ่งได้รับบทบาทเป็นผู้บริหารประสานประโยชน์ในกลุ่มเสมือนเป็นสัญลักษณ์ของกลุ่มซึ่งมีอิทธิพลและอำนาจสามารถบังคับบัญชาบุคคลในกลุ่มให้ปฏิบัติงานจนบรรลุตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ได้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

รังสรรค์ ประเสริฐศรี (2544: 31) ให้ความหมายว่า ผู้นำ คือ บุคคลที่ทำให้องค์การประสบความก้าวหน้า และบรรลุผลสำเร็จโดยเป็นผู้ที่มีบทบาทแสดงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่เป็นผู้ใต้บังคับบัญชา หรือผู้นำ คือ บุคคลที่ก่อให้เกิดความมั่นคงและช่วยเหลือบุคคลต่างๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่ม ความหมายของคำว่าผู้นำ ซึ่งตรงกับภาษาอังกฤษว่า" Leader" นั้น ได้มีผู้ให้ความหมายไว้ในลักษณะต่างๆ เช่น

1. ผู้นำ หมายถึง บุคคลซึ่งได้รับการแต่งตั้งขึ้นหรือได้รับการยกย่องขึ้นให้เป็นหัวหน้า ผู้ตัดสินใจ (Decision Maker) เพราะมีความสามารถในการปกครองบังคับบัญชา และจะพาผู้ใต้บังคับบัญชาหรือหมู่ชนไปในทางที่ดีหรือชั่วได้

2. ผู้นำ คือ บุคคลใดบุคคลหนึ่งในกลุ่มคนหลายๆ คนที่มีอำนาจอิทธิพลหรือความสามารถในการจูงใจคนให้ปฏิบัติตามความคิดเห็นความต้องการหรือคำสั่งของเขาได้

3. ผู้นำ คือ ผู้ที่มีอิทธิพลในทางที่ถูกต้องต่อการกระทำของผู้อื่นมากกว่าคนอื่น ๆ ในกลุ่มหรือองค์กรซึ่งเขาปฏิบัติงานอยู่

4. ผู้นำ คือ ผู้ที่ได้รับการเลือกตั้งจากกลุ่มเพื่อให้เป็นหัวหน้า

5. ผู้นำ เป็นคนเดียวในกลุ่มที่จะต้องทำหน้าที่เป็นผู้นำ ผู้ประสานงานกิจกรรมภายในกลุ่มซึ่งกล่าวโดยสรุปแล้ว

พระมหาบุญเรือง ฐิตธมฺโม (สุทธิชัย) (2549: 8) ได้ให้ความหมายว่า ผู้นำ คือ ผู้ที่มีศิลปะที่สามารถมีอิทธิพลเหนือผู้อื่น นำบุคคลเหล่านั้นไปโดยได้รับความไว้วางใจและเชื่อใจอย่างเต็มที่ อีกทั้งยังได้รับความเคารพนับถือ ความร่วมมือและความมั่นใจจากผู้ใต้บังคับบัญชาอย่างจริงจัง ผู้นำ คือ บุคคลที่มีอำนาจเหนือในการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างบุคคล มีอิทธิพลเหนือผู้ตาม และใช้อิทธิพลหรืออำนาจหน้าที่ในความสัมพันธ์ ซึ่งมีอยู่ต่อผู้ใต้บังคับบัญชาในสถานการณ์ต่างๆ เพื่อปฏิบัติการและอำนวยการโดยใช้กระบวนการติดต่อซึ่งกันและกัน เพื่อให้บรรลุตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ และควบคุม ตรวจตรา ประสานงาน วินิจฉัย สั่งการ โน้มน้าวใจผู้ใต้บังคับบัญชาให้ทำหน้าที่ของตนอย่างดีที่สุดและมีประสิทธิภาพสูงสุด

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ภิญโญ สาธร (2526: 259) ให้ความหมายของผู้นำไว้ 3 ประการด้วยกัน คือ

1. ผู้นำ คือ บุคคลใดบุคคลหนึ่งในกลุ่มหลายๆ คนที่มีอำนาจอิทธิพลหรือความสามารถในการจูงใจคนให้ปฏิบัติตามความคิดเห็น ความต้องการ หรือคำสั่งของเขาได้ ผู้มีอิทธิพลเหนือการปฏิบัติงาน หรือพฤติกรรมของผู้อื่น ภาวะผู้นำเกี่ยวกับความเป็นผู้นำเป็นมากหรือน้อยเพียงใดขึ้นอยู่ที่ความมากน้อยของอำนาจอิทธิพล หรือความสามารถในการจูงใจคน

2. ผู้นำ คือ บุคคลที่มีอำนาจเหนือในการติดต่อสัมพันธ์ระหว่างบุคคล

3. ผู้นำแตกต่างจากหัวหน้า หรือผู้บริหาร คนสองคนนี้อาจเป็นคนเดียวกันก็ได้ แต่ไม่จำเป็นเสมอไป หัวหน้าหรือผู้บริหารหรือผู้บริหารหลายคนมีอำนาจหน้าที่โดยตำแหน่ง แต่อาจไม่ใช่ผู้นำที่แท้จริงของกลุ่ม ผู้นำที่แท้จริงอาจเป็นคนอื่นซึ่งไม่ใช่หัวหน้า หรือผู้บริหาร แต่มีอำนาจมีอิทธิพลและมีความสามารถจูงใจคนให้ประพฤติปฏิบัติตาม ความคิดเห็นความต้องการ หรือคำสั่งของตนได้ทั้งๆ ที่ไม่มีอำนาจหน้าที่โดยตำแหน่ง

กล่าวโดยสรุป ผู้นำ คือ บุคคลที่มีลักษณะและคุณสมบัติเด่นชัด หรือโดยชาติกำเนิด หรือโดยการยอมรับของส่วนรวม มีความรู้ความสามารถเด่นกว่าผู้อื่น และมีอิทธิพลทางด้านความคิดเป็นบุคคลที่มีคุณภาพ อันจะพากลุ่มไปสู่จุดหมายที่ดีงามและให้เกิดประโยชน์ร่วมกัน

ความหมายของภาวะผู้นำ

กิตติ ตยัคคานนท์ (2543: 22) ได้ให้ความหมายว่า ภาวะผู้นำ คือ ศิลปะหรือความสามารถของบุคคลหนึ่งที่จะจูงใจหรือใช้อิทธิพลต่อบุคคลอื่นไม่ว่าจะเป็นผู้ร่วมงานหรือผู้ใต้บังคับบัญชาในสถานการณ์ต่างๆ เพื่อปฏิบัติการและอำนวยการ โดยใช้กระบวนการสื่อความหมาย หรือการติดต่อกันและกันให้ร่วมใจกับตนดำเนินการจนกระทั่งบรรลุผลสำเร็จตามวัตถุประสงค์และเป้าหมายที่กำหนดไว้ การดำเนินการจะเป็นไปในทางดีหรือชั่วก็ได้

พระธรรมปิฎก (2550: 5) ได้ให้ความหมายว่า ภาวะผู้นำ คือ คุณสมบัติเช่น สติ ปัญญา ความดีงาม ความรู้ ความสามารถของบุคคลที่ชักนำให้คนทั้งหลายมาประสานกันและพากันไปสู่จุดหมายที่ดีงาม

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

วิฑูรย์ สิมะโชคดี (2538: 104) ได้ให้ความหมายว่า ภาวะผู้นำ คือ ความสามารถในการจัดการให้บรรลุเป้าหมายของกลุ่ม โดยทำงานร่วมกับกลุ่มคนและยังหมายความรวมถึงอำนาจหน้าที่ที่ติดมากับตำแหน่งผู้บังคับบัญชานี้ จะมีค่าเมื่อผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาเคารพและเชื่อถือในตัวผู้บังคับบัญชา

โสภา ชูพิกุลชัย (2515: 219) ได้ให้ความหมายว่า เมื่อใดที่ผู้นำได้แสดงบทบาทหน้าที่โดยการใช้อำนาจหน้าที่หรืออิทธิพลสามารถโน้มน้าวชักจูง ชี้แนะให้บุคคลได้แสดงพฤติกรรมอันมีผลต่อความสำเร็จหรือความล้มเหลวของกลุ่มแล้ว ลักษณะที่สอดคล้องกัน ซึ่งเป็นกระบวนการของการสั่งการและการใช้อิทธิพลต่อกิจกรรมต่างๆ ของสมาชิกของกลุ่ม คำนิยามดังกล่าวนี้แสดงให้เห็นเป็นนัยว่า ภาวะผู้นำต้องเกี่ยวข้องกับบุคคลอื่น ผู้ตามหรือผู้อยู่ใต้บังคับบัญชา ถ้าหากปราศจากผู้ตามหรือผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาแล้ว คุณสมบัติของภาวะผู้นำของบุคคลจะไม่มีความหมาย

ภิญโญ สาธร (2526: 17) ได้ให้ความหมายว่า ภาวะผู้นำ คือ การที่ผู้นำใช้อิทธิพลในความสัมพันธ์ซึ่งมีอยู่ต่อผู้ใต้บังคับบัญชาในสถานการณ์ต่างๆ เพื่อปฏิบัติการและอำนวยการ โดยใช้กระบวนการติดต่อซึ่งกันและกันเพื่อให้บรรลุตามเป้าหมาย แสดงออกให้เห็นความหมายที่สำคัญ 3 ประการ คือ

1. ความสามารถของหัวหน้าที่จะต้องเป็นผู้นำ คือ หัวหน้าต้องมีความสามารถในการนำลูกน้องจะต้องเป็นผู้สามารถชี้แนวทางหรือกำหนดมรรควิธีอันเหมาะสมถูกต้องเพื่อปฏิบัติงานให้บรรลุผลสำเร็จตามที่กำหนด

2. ความสามารถของหัวหน้าที่จะต้องเอาชนะจิตใจลูกน้อง ได้แก่ ความภักดีต่อหัวหน้าและความร่วมมือร่วมใจของบรรดาผู้ใต้บังคับบัญชา ที่จะปฏิบัติงาน หลักในทางรัฐประศาสนศาสตร์จึงตั้งว่า ความสำเร็จของงานนั้น อยู่ที่เอกภาพของการทำงานและการที่จะเกิดเอกภาพในการปฏิบัติการได้นั้น ส่วนใหญ่อยู่ที่ความรู้สึกของบรรดาลูกน้องทั้งมวลที่มีพันธะทางใจอยู่ต่อผู้เป็นหัวหน้า

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

3. ความสามารถของหัวหน้าที่จะต้องบากบั่นฟันฝ่าอุปสรรคในการนำ ความสามารถของหัวหน้า ที่จะต้องฟันฝ่าอุปสรรคขึ้นอยู่กับบุคลิกภาพผู้เป็นหัวหน้างานเอง ที่จะต้องเป็นคนที่รู้จักเปลี่ยนและปรับตัวเองให้เข้ากับผู้ใต้บังคับบัญชา ตลอดจนวิธีทำงานให้เข้ากับเหตุการณ์ได้อยู่เสมอ ทั้งนี้เพราะส่วนใหญ่ผู้ใต้บังคับบัญชาจะต้องมีศรัทธาต่อหัวหน้า ที่แสดงให้เข้ารู้ว่าจะทำงานให้สำเร็จได้อย่างไร แม้เมื่อมีอุปสรรคก็ช่วยแก้ไขจนบรรลุเป้าหมาย

รังสรรค์ ประเสริฐศรี (2544: 11) สรุปภาวะผู้นำ ดังนี้

1. เป็นความสามารถที่จะมีอิทธิพลเหนือผู้อื่นในด้านการกระทำ ตามที่ผู้นำต้องการและสามารถจูงใจบุคคลอื่นให้กระทำ กิจกรรมที่ช่วยให้บรรลุเป้าหมายขององค์การได้

2. เป็นกระบวนการความเป็นผู้นำ จากการใช้อิทธิพลที่จะควบคุมและ ประสานงานกิจกรรมของสมาชิกกลุ่มให้บรรลุเป้าหมาย

3. เป็นลักษณะความสัมพันธ์ทางอำนาจอย่างหนึ่งของผู้นำ จนได้รับการยอมรับนับถือในพฤติกรรมของเขาจากสมาชิกของกลุ่มและกลุ่มอื่นๆ ที่เกี่ยวข้อง

4. อิทธิพลในตัวของผู้นำ มาใช้ให้เข้ากับสถานการณ์โดยการชี้แนะผ่านกระบวนการสื่อสารเพื่อให้บรรลุเป้าหมายที่ตั้งไว้ (specified goal)

5. การกระทำร่วมกันระหว่างบุคคลโดยมีบุคคลคนหนึ่งทำหน้าที่ให้การชี้นำ การกระทำดังกล่าวทำให้บุคคลอื่นๆ เชื่อมั่นในผลงานของเขา ซึ่งสามารถพิสูจน์ได้จากลักษณะการแสดงออกในการชี้แนะตามที่เขาได้แนะนำไว้

6. ความคิดริเริ่มและการรักษาสภาพความเชื่อถือในการปฏิบัติการร่วมกัน

7. การที่บุคคลมีอิทธิพลมากและทำให้เกิดการยอมรับเกี่ยวกับการบริหารงานประจำในองค์การ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

8. เป็นกระบวนการในการใช้อิทธิพลที่มีต่อการดำเนินงานของกลุ่มให้บรรลุวัตถุประสงค์ขององค์การและมีการจูงใจให้เกิดพฤติกรรมในการทำงานเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ ตลอดจนใช้อิทธิพลให้กลุ่มธำรงไว้ซึ่งวัฒนธรรมของตน

สรุป ภาวะผู้นำ คือ บุคคลที่มีความคิดที่เป็นระบบ มีวิสัยทัศน์สามารถคาดการณ์ลักษณะหรือเหตุการณ์ต่างๆ ล่วงหน้าได้ด้วยเหตุด้วยผล มีศิลปะหรือทักษะ อันเป็นที่ยอมรับของคนโดยส่วนรวม มีความสามารถในอันที่จูงใจบุคคลอื่น และสามารถรับฟังความคิดเห็นของบุคคลอื่นเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของสถาบันหรือองค์กรนั้นๆ นำไปสู่จัดหมายปลายทางในอันที่จะสร้างประโยชน์หรือบำเพ็ญประโยชน์เพื่อส่วนรวม

รูปแบบของผู้นำ

ชุบ กาญจนประกร (2509: 74-77) เสนอทัศนะเกี่ยวกับแบบหรือลักษณะของผู้นำไว้ ซึ่งพิจารณาจากลักษณะวิธีการใช้อำนาจมี 3 ประการ คือ

1. ผู้นำแบบอัตตนิยม (Autocratic Leaders) เป็นผู้นำที่ถืออำนาจเป็นใหญ่ มีความถือตัวและเชื่อมั่นในตัวเองมาก บริหารงานและกำหนดนโยบายโดยการใช้อารมณ์และอำนาจ วางท่าใหญ่โตไม่ให้เกียรติคนอื่น เน้นสมรรถภาพของการทำงานของตนเอง และต้องการขยายอำนาจของตนเองออกไปทุกวิถีทาง

2. ผู้นำแบบเสรีนิยม (Laissezfaire Leaders) เป็นผู้นำที่ใช้อำนาจในการควบคุมบริหารแต่น้อย บรรดาผู้ใต้บังคับบัญชาต่างก็มีเสรีในการที่จะวินิจฉัยสั่งการ มาตรฐานการปฏิบัติงานหรือระบบการจัดงานไม่คำนึงถึงหลักการ หรือกฎเกณฑ์เท่าใด การกำหนดนโยบาย ไม่มีความแน่นอน ขาดความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ และไม่มีการประเมินผลงาน เพื่อหาแนวทางแก้ไขแต่อย่างใด

3. ผู้นำแบบประชาธิปไตย (Democratic Leaders) จัดว่าเป็นผู้นำที่ดีที่สุดและอำนวยผลในการบริหารงานมากที่สุด เป็นการบริหารงานโดยยึดถือความคิดเห็นของกลุ่มเป็นสำคัญ จะดำเนินงานในสิ่งใดจะกระทำไปตามมติของกลุ่ม เพราะต้องการความร่วมมือ ร่วมแรงร่วมใจจากทุกฝ่าย การบริหารงานจึงเน้นหนักในรูปการสร้างความเข้าใจอันดีต่อกัน โดยการเปิดโอกาสให้มี

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

การแสดงความคิดเห็น เพื่อร่วมกันวินิจฉัยเลือกวิธีที่จะทำงานให้บรรลุวัตถุประสงค์ ดังนั้น ในการปฏิบัติงานจะเป็นไปในลักษณะของความร่วมมือ ประสานงานกันอย่างจริงจัง

สมพงษ์ เกษมสิน (2517: 364) ได้กล่าวถึงลักษณะของผู้นำ โดยพิจารณาจากการบริหารงาน โดยแบ่งออกเป็น 4 แบบ ดังนี้

1. ผู้นำแบบเจ้าระเบียบ (Regulative Leader) ผู้นำแบบนี้มักจะถือระเบียบแบบแผนเป็นสำคัญไม่ชอบให้มีการเปลี่ยนแปลง มีลักษณะคล้ายกับผู้นำแบบอัตตนิยม การสั่งการมักใช้กฎหมายและกฎระเบียบเป็นเครื่องมือ โดยยกเหตุผลในระเบียบมาใช้ในการปฏิบัติงานมากกว่าการยกตนเอง การติดต่อสื่อสารสั่งงานมักเป็นไปในทิศทางเดียวกัน (one-way communication)

2. ผู้นำแบบบงการ (Directive Leaders) เป็นผู้นำที่ชอบใช้อำนาจในการปฏิบัติงาน ขาดหลักมนุษยสัมพันธ์ ทำงานแบบสั่งการเพื่อแสดงถึงการมีอำนาจ และความสัมพันธ์ในการทำงาน

3. ผู้นำแบบจูงใจ (Persuasive Leaders) เป็นผู้นำที่ปฏิบัติงานให้ผู้ใต้บังคับบัญชาร่วมพิจารณาแสดงความคิดเห็น และเป็นการบรรเทาต่อต้านไปด้วย การติดต่อสั่งงานเป็นแบบสองทิศทาง (two-way communication)

4. ผู้นำแบบร่วมใจ (Participative Leaders) เป็นผู้นำที่นิยมการปรึกษาหารือและเสริมสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างผู้บังคับบัญชาและผู้ใต้บังคับบัญชา ยึดหลักประนีประนอมและแลกเปลี่ยนความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ในฐานะผู้ร่วมงาน อาศัยศิลปะการจูงใจเมื่อประสงค์ให้ผู้ร่วมงานปฏิบัติอย่างใดอย่างหนึ่ง ให้ความร่วมมือร่วมใจในการแสดงความคิดเห็นและการปฏิบัติงาน

สรุป รูปแบบของผู้นำต้องมีอำนาจหน้าที่อย่างชัดเจน และให้ผู้ใต้บังคับบัญชาสามารถแสดงทัศนะหรือความเห็น เพื่อสร้างความสัมพันธ์และเป็นแรงจูงใจในการปฏิบัติงาน เพื่อทำให้บรรลุเป้าหมายตามที่ผู้นำได้ตั้งไว้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

คุณสมบัติของผู้นำ

กวี วงศ์พุฒ (2542: 107-115) ได้กล่าวถึงคุณลักษณะทั่วไปของความเป็นผู้นำ นักวิชาการของไทยได้รวบรวมคุณลักษณะไว้ ดังนี้

1. ลักษณะท่าทาง คือ การวางตัวอย่างเหมาะสม ด้วยการแสดงออกโดยท่าทาง ท่วงทีวาจา การปรากฏตัว และการประพฤติปฏิบัติแต่สิ่งที่ดีงาม ซึ่งทำจะให้เกิดความประทับใจแก่ผู้ใต้บังคับบัญชา

2. ความกล้าหาญ มีความกล้าหาญทั้งทางกายและทางใจ คือ อำนาจทางใจที่บุคคลสามารถควบคุมตนเองได้ เมื่อตกอยู่ในอันตรายและสามารถปฏิบัติหน้าที่ต่อไปได้ด้วยลักษณะอันสงบและมั่นคง

3. ความเด็ดขาด เป็นความสามารถในการตกลงใจอย่างทันท่วงที และประกาศข้อตกลงใจนั้นๆ ในลักษณะที่ชัดเจนและมั่นคง สามารถปฏิบัติได้

4. ความไว้วางใจ เป็นความเชื่อมั่นในการที่จะปฏิบัติหน้าที่ได้อย่างเหมาะสมตามที่ได้รับมอบหมายจากผู้ใต้บังคับบัญชาระดับที่สูงกว่า

5. ความอดทน คือ ความเข้มแข็งทางจิตใจและร่างกายในอันที่ยืนหยัดต่อสู้กับความเจ็บปวด ความเหนื่อยยาก ความบีบคั้นและความยากลำบากต่างๆ

6. ความกระตือรือร้น คือ การแสดงออกถึงความสนใจในงานอย่างจริงใจ และปฏิบัติอย่างจริงจัง เต็มใจและมองโลกในแง่ดีเสมอ

7. ความริเริ่ม คือ การพิจารณาดูว่ามีอะไรควรจะกระทำและจะเริ่มต้นปฏิบัติอย่างไร แม้ว่าจะยังไม่ได้รับคำสั่งก็ตาม

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

8. ความซื่อสัตย์ คือ อุปนิสัยที่ถูกที่ควร และความประพฤติปฏิบัติอันถูกต้อง การซื่อสัตย์ถือว่าเป็นคุณลักษณะผู้นำที่ดีอย่างหนึ่ง

9. ดุลยพินิจ คือ การเปรียบเทียบข้อเท็จจริง และหนทางแก้ปัญหาที่เป็นไปได้อย่างมีเหตุผล เพื่อประกอบการตกลงใจอันถูกต้อง

10. ความยุติธรรม คือ ลักษณะความไม่ลำเอียงหรือมีอคติ และมีความมั่นคงในการบังคับรอบรู้ในวิชาชีพ

11. ความรู้ คือ สิ่งที่ทำให้ได้มาซึ่งข่าวสาร เรื่องราวที่เป็นไป ข้อเท็จจริง หลักการรวมทั้งทำให้รอบรู้ในวิชาชีพ

12. ความจงรักภักดี คือ การมีความซื่อสัตย์มั่นคงต่อประเทศชาติ องค์การ หน่วยงาน ผู้บังคับบัญชา ผู้อาวุโส ผู้ใต้บังคับบัญชาและผู้ร่วมงาน

13. ความแนบเนียน คือ ความสามารถในการที่จะทำงานร่วมกับบุคคลอื่นๆ ได้โดยไม่เกิดความขัดแย้งกัน ในแง่ของมนุษย์สัมพันธ์ ความแนบเนียนรวมถึงความสามารถที่จะพูด และกระทำสิ่งหนึ่งสิ่งใดได้อย่างเหมาะสม

14. ความไม่เห็นแก่ตัว คือ การไม่หาความสะดวกสบายและความก้าวหน้าให้แก่ตนเองโดยทำให้ผู้อื่นต้องเดือดร้อน

คุณสมบัติที่ผู้นำควรมีคุณสมบัติต่างๆ ที่ได้กล่าวมา สามารถสรุปคุณสมบัติที่ผู้นำที่ดีควรมี หรืออย่างน้อยต้องพยายามให้มี หรือเสริมสร้างให้เกิดขึ้นกับผู้นำ มีดังนี้

1. เป็นคนมีความคิดกว้าง ไกลและลึก เพราะปัจจุบันโลกก้าวหน้าไปมาก เราจะเพียงคิดแค่วันนี้ พรุ่งนี้ไม่เพียงพอ ต้องมองไกล เหตุที่ต้องมองลึกเพราะสิ่งต่างๆ สามารถแยกแยะไปได้หลายทางหลายแขนง การวิเคราะห์จึงต้องให้ความสำคัญอย่างเพียงพอ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

2. มีความสามารถในด้านการใช้ภาษา การใช้ภาษาถือเป็นเรื่องสำคัญ เพราะสามารถติดต่อประสานงานกันด้วยความเข้าใจ

3. มีความคิดริเริ่ม เพราะการทำงานต้องใช้สมอง การคิดต่างๆ ต้องสามารถเป็นไปได้เป็นความคิดที่สร้างสรรค์ด้วย

4. เป็นคนที่ฉลาด ความฉลาดอาจได้มาจากการฝึกฝน การทำงานอย่างมีความคิด การทำงานต้องมีระบบ มีการตรวจทางและทดสอบงานไปด้วยในตัว

5. มีความสำเร็จในด้านวิชาการหรือด้านบริหาร ไม่เพียงแต่จะทำอย่างเดียว ผู้บริหารจึงต้องพยายามหาเวลาทำการสอนระดับมหาวิทยาลัย เพื่อชื่อเสียง เพื่อการรู้จักเยาวชน เพื่อความสำเร็จทางด้านวิชาการ ตลอดจนทำให้เราไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่

6. มีความรับผิดชอบ ความรับผิดชอบนี้ ทุกคนสามารถทำให้มี ทำให้เกิดกับตนเอง เพราะเราจะเป็นผู้ที่รู้ดีที่สุด การรับชอบอย่างเดียวไม่สามารถที่จะทำให้เป็นผู้นำได้ การกล้าเสี่ยงที่จะยอมรับผิดในบางครั้งจึงจำเป็นต้องทำ เช่น เมื่อสั่งผู้ใต้บังคับบัญชาไปแล้ว เกิดความเสียหาย เพราะเราไม่ได้ควบคุมใกล้ชิด บางครั้งต้องทำใจรับผิดชอบด้วยเช่นกัน

7. ความอดทน ถือเป็นคุณสมบัติ เพราะการเป็นผู้นำต้องมีการวิพากษ์วิจารณ์ไปในทำนองที่ไม่ดีเสียส่วนใหญ่ ต้องมีความอดกลั้น ต่อสู้กับอุปสรรคนานาประการ ทั้งในด้านการงาน การร่วมมือ การปกครอง ตลอดจนการครองเรือน

8. ความสามารถปรับตัวเข้ากับสังคมได้ คนเราไม่สามารถอยู่ได้ด้วยตัวคนเดียว การพบปะสังสรรค์ รู้จักเพื่อนฝูง เข้าสังคมระดับบริหารด้วยกัน จึงจำเป็นและสำคัญอย่างหนึ่งของสังคมไทย ที่เราต้องยอมรับ บางครั้ง ภาษีสังคมจะตามมาอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

9. มีฐานะดีทางด้านเศรษฐกิจและสังคม บางครั้งการเสียสละเงินเพียงเล็กน้อย เพื่อจะให้งานสำเร็จหรือเพื่อจะทำงานให้สะดวกรวดเร็วยิ่งขึ้นโดยใช้ทุนส่วนตัว เพราะเป็นการจ่ายที่ไม่สามารถหาหลักฐานได้ก็ต้องยอม ผู้นำจึงต้องมีเศรษฐกิจที่ดีพอ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

10. มีระดับจิตใจสูง การที่ทำให้คนมีจิตใจสูงมองโลกในแง่ดี จำเป็นต้องปลูกฝังมาจากครอบครัว การไม่ยกตนข่มท่าน การเป็นผู้เอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ บางครั้งให้ความช่วยเหลือคนอื่นโดยไม่ได้หวังอะไรเป็นการตอบแทน

คุณสมบัติดังกล่าวจะเป็นการสรุปคุณสมบัติทุกอย่างเข้ามาร่วมกัน เป็นแนวทางในการประพฤติและปฏิบัติตนให้เป็นผู้นำ หรือการก้าวไปสู้ความเป็นผู้นำที่มีคุณภาพต่อไป

ผู้นำที่มีประสิทธิภาพมักมีคุณลักษณะที่เฉพาะอย่างที่เหมือนกัน และมีคุณลักษณะบางประการที่เหนือกว่าผู้ที่ไม่ได้เป็นผู้นำ คนที่เป็นผู้นำนั้นจะต้องมีคุณลักษณะบางประการที่แตกต่างจากบุคคลธรรมดา ลักษณะที่สัมพันธ์กับภาวะผู้นำสามารถจัดประเภทแบ่งได้ 3 ประเภท คือ

1. คุณลักษณะด้านบุคลิกภาพของผู้นำที่มีประสิทธิผล

2. แรงจูงใจของภาวะผู้นำ

3. ปัจจัยด้านสติปัญญาเกี่ยวกับความรู้ความเข้าใจของภาวะผู้นำ การจัดประเภทของพฤติกรรมเหล่านี้มีประโยชน์มากในการแนะนำทางเพื่อศึกษาเกี่ยวกับผู้นำ

รังสรรค์ ประเสริฐศรี (2544: 36) ได้กล่าวถึงคุณลักษณะด้านบุคลิกภาพของผู้นำที่มีประสิทธิผล (Personality traits of effective leaders) มีลักษณะ ดังนี้

1. เป็นบุคคลที่ทำให้องค์การประสบความก้าวหน้า และบรรลุผลสำเร็จ

2. เป็นผู้ที่มีบทบาทที่สามารถสร้างสัมพันธ์ระหว่างบุคคลที่เป็นผู้ใต้บังคับบัญชา

3. การจูงใจผู้อื่นให้ปฏิบัติตาม การติดต่อสื่อสาร และมีอิทธิพลเหนือผู้ใต้บังคับบัญชาตามอำนาจหน้าที่ของการบริหารที่ดำรงตำแหน่งอยู่

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

4. ผู้นำมีส่วนทำให้เกิดวิสัยทัศน์ขององค์การและของพนักงาน ซึ่งรวมถึงผู้นำที่สามารถใช้อำนาจ อิทธิพลต่างๆ ทั้งทางตรงและทางอ้อมเพื่อนำกลุ่มประกอบกิจกรรมใดกิจกรรมหนึ่งด้วย

5. ผู้นำยังเป็นบุคคลที่มีอิทธิพลต่อกลุ่ม และสามารถนำกลุ่มให้ปฏิบัติงานต่างๆ เพื่อให้บรรลุเป้าหมายขององค์การ

จากการสังเกตโดยผู้บริหารและเชี่ยวชาญด้านทรัพยากรมนุษย์ ชี้ว่าผู้นำจะมีคุณลักษณะด้านบุคลิกภาพที่โดนเด่นเป็นพิเศษ ซึ่งจะช่วยให้เกิดประสิทธิผลของภาวะผู้นำตามรูปแบบของผู้นำที่สอดคล้องกับสถานการณ์นั้นๆ ตัวอย่างเช่น ผู้บริหารระดับสูงและผู้นำในบริษัทที่มีเทคโนโลยีสูง อาจใช้วิธีชมเชยพนักงานที่ทำงานได้ผลดี ทำให้พนักงานเกิดความพึงพอใจและเกิดความนิยมนับถือในตัวผู้นำ อย่างไรก็ตาม รูปแบบการบริหารและความสามารถด้านสติปัญญาของผู้นำดังกล่าวอาจไม่เหมาะกับคนงานในแผนการผลิตก็ได้

ในการอยู่ร่วมกันเป็นสังคมนั้น มนุษย์ใช่ว่าจะมีคุณลักษณะของผู้นำกับได้ทุกคน มีเพียงบางคนเท่านั้นที่สามารถจะเป็นผู้นำได้ ผู้นำจึงมีคุณลักษณะบางอย่างที่คนอื่นไม่มี นักวิชาการได้รวบรวมคุณลักษณะที่สำคัญของผู้นำ ดังต่อไปนี้

ทวิช เปล่งวิทยา (2530: 284-306) ได้รวบรวมคุณลักษณะของผู้นำ โดยแยกพิจารณาออกเป็น 4 ลักษณะ คือ

1. คุณลักษณะทางสติปัญญา ประกอบด้วยข้อพิจารณา 5 ประการ คือ

1.1 มีความตื่นตัว (alertness) มีความว่องไวเตรียมพร้อม ระวังระไวอยู่เสมอ มีสมองดี คิดได้ว่องไว มีไหวพริบในการแก้ปัญหาได้อย่างฉับพลัน

1.2 มีความคิดอย่างมีเหตุมีผล (logical thought) คือ มีความในการบริหาร และมีการแสดงออกทางกายและวาจา ที่ประกอบด้วยเหตุผลที่ถูกต้อง น่าเชื่อถือ หรือมีการพิจารณาก่อนทำดีหรือไม่

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

1.3 มีสามัญสำนึก (common sense) คือ มีความรู้สึกผิดชอบ ชั่ว ดี

1.4 มีดุลยพินิจ (judgment) คือ มีการพิจารณาใคร่ครวญก่อนตัดสินใจทำงานเสมอ และใช้ประสบการณ์การเรียนรู้ให้เกิดดุลยพินิจในการแก้ปัญหา

1.5 มีการเล็งเห็นการณ์ไกล (foresight) รู้ผลที่จะเกิดขึ้นในอนาคต รู้จักประเมินสถานการณ์ วางแผนการปฏิบัติงานอย่างมีเหตุและมีผลโดยตั้งสมมติฐานรวบรวมข้อมูล และใช้ประสบการณ์ที่ผ่านมาเป็นแนววิเคราะห์พิจารณาใคร่ครวญถึงวิธีปฏิบัติที่จะให้เกิดผลดีมากกว่าผลเสีย

2. คุณลักษณะทางร่างกาย ประกอบด้วยข้อพิจารณา 5 ประการ คือ

2.1 สุขภาพ (health) ผู้นำจะต้องมีความสมบูรณ์ทางร่างกาย เพื่อให้มีความพร้อมทางร่างกายอยู่เสมอ การมีสุขภาพดีก็จะอำนวยให้การทำงานมีประสิทธิภาพดีขึ้น

2.2 กำลังกาย (energy) ผู้นำจะต้องมีกำลังกายที่ดี เพราะบางโอกาสบางสถานการณ์ผู้นำต้องปฏิบัติหน้าที่ด้วยใช้กำลังทางกายด้วย

2.3 ความทรหดอดทน (endurance) ผู้นำควรมีร่างกายที่แข็งแกร่ง มีความอดทนต่อความยากลำบาก ความหิวกระหาย และความเลวร้ายจากดินฟ้าอากาศ สามารถปฏิบัติหน้าที่ได้ใน ทุกๆ สถานการณ์และทุกๆ สถานที่

2.4 รูปร่างท่าทางดี (pleasing appearance) ผู้จำควรจะมีทรวดทรง บุคลิกท่าทางที่มีความสง่าผ่าเผย เป็นที่เกรงขามและดึงดูดความเลื่อมใสจากผู้ใต้บังคับบัญชา

3. คุณลักษณะทางอารมณ์ ประกอบด้วยข้อพิจารณา 11 ประการ คือ

3.1 มองในแง่ดี (optimism) คือ มองคนอื่นในฐานะเป็นมิตร มีความเข้าใจคนอื่น

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

3.2 การปรับตัวให้เข้ากับสิ่งแวดล้อม (adaptability) คือ ผู้นำสามารถปรับตัวเข้ากันได้ดีกับทั้งผู้ใหญ่กว่าและผู้ใต้บังคับบัญชา สามารถปรับตัวเข้ากับวัฒนธรรมประเพณีท้องถิ่น ทัศนคติของสังคม

3.3 ความมีใจเยือกเย็น (evan temper) ผู้นำควรมีความอดกลั้นอารมณ์ไว้ได้มีใจที่หนักแน่นไม่ท้อถอย ไม่โกธรง่าย ไม่แสดงอาการสูงต่ำ

3.4 การบังคับตนเอง (self-control) ผู้นำสามารถบังคับตนเองและสำรวมตนเองได้ดี ไม่ให้ตกไปในอำนาจฝ่ายต่ำ หรือสิ่งยั่วยุให้เกิดการย่ามใจอันก่อให้เกิดการละเมิดมาตรฐานทางจริยธรรม

3.5 ความกระตือรือร้น (enthusiasm) ผู้นำจะต้องมีความกระฉับกระเฉงในการทำงาน ไม่มีการผัดวันประกันพรุ่ง มีการเตรียมแผนงานไว้ ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพประสิทธิผลและประหยัด

3.6 การสังคมดี (sociability) ผู้นำควรมีอัธยาศัยไมตรี มีสัมพันธภาพเข้ากันได้ดีกับทุกชั้นวรรณะ ทั้งในประเทศและต่างประเทศ

3.7 ความแนบเนียน (tact) ผู้นำเมื่อจะทำพูดคิดควรรู้จักกาลเทศะและมีความแนบเนียนไม่เก้งก้างในการแก้ปัญหา

3.8 อารมณ์ขัน (sense of humor) ผู้นำจะต้องทำงานด้วยความรู้สึกตัวอยู่เสมอ ไม่ให้เกิดอารมณ์เครียด มองโลกในแง่ดี

3.9 ความเชื่อมั่นในตนเอง (self-confidence) ผู้นำควรมีความมั่นใจ มีความมั่นคงทางจิตใจ ไม่อ่อนไหวตามคำพูดของคนอื่น สามารถตัดสินใจแก้ไขปัญหาต่างๆ ด้วยเหตุผล และความเชื่อมั่นตนเอง

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

3.10 ความสนใจกว้างขวาง (bread of interest) ผู้นำจะต้องมีความอยากรู้อยากเห็นและเรียนรู้สิ่งต่างๆ อยู่เสมอไม่สำคัญตนว่าเป็นผู้รู้ดีแล้ว มีความกล้าที่จะปรึกษาหารือหรือหาความรู้จากผู้อื่นที่มีความรู้ดีกว่าตน

3.11 การเข้าใจคน (human understanding) ผู้นำควรมีวิจารณญาณสังเกต และเข้าใจพฤติกรรมของผู้ใต้บังคับบัญชาได้ดี ทั้งนี้เพื่อที่จะได้มองงานให้เหมาะกับจริตของผู้นั้น

4. คุณลักษณะทางอุปนิสัยประกอบด้วยข้อพิจารณา 8 ประการ คือ

4.1 ความตรงไปตรงมา (truthfulness) ผู้นำควรเป็นคนพูดจริงทำจริง พูดอย่างไรทำอย่างนั้น มีสัจจะต่อคำสัญญา

4.2 ความจงรักภักดี (loyalty) ผู้นำจะต้องมีความจงรักภักดีต่อชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์

4.3 ความสำนึกในหน้าที่ (sense of duty) ผู้นำจะต้องมีความสำนึกในการปฏิบัติงานตามนโยบายที่ได้วางไว้อย่างมีความรับผิดชอบ ไม่ก้าวก่ายแทรกแซงหน้าที่ของคนอื่น

4.4 ความไว้วางใจได้ (dependability) ผู้นำควรดำรงตนอยู่ในจริยธรรม ไม่เป็นคนหน้าไหว้หลังหลอก ความเป็นผู้ที่ไว้วางใจของคนอื่น

4.5 ความกล้าหาญ (courage) ผู้นำควรมีความกล้าหาญทางจริยธรรม กล้าทำในสิ่งที่ถูกต้อง ทำงานด้วยเหตุผลและกล้ารับผิดชอบ

4.6 ความเข้มแข็ง (force) ผู้นำจะต้องไม่มีความท้อถอยต่ออุปสรรคต่างๆ สามารถแก้ไขอุปสรรคต่างๆ ที่เกิดขึ้นอย่างมีเหตุมีผล มีความถูกต้องและเหมาะสม

4.7 ความยุติธรรม (fairness) ผู้นำไม่มีความลำเอียง ควรวางตัวเป็นกลาง บริหารงานโดยยึดหลักความถูกต้อง และผลประโยชน์ของส่วนรวมเป็นหลัก

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

4.8 ความไม่เห็นแก่ตัว (selflessness) ผู้นำจะต้องรู้จักเสียสละเพื่อประโยชน์ส่วนร่วม รู้จักเสียสละบางอย่างแก่ผู้ใต้บังคับบัญชา

รัศมี ภิบาทแทน (2537: 40-47) ได้เสนอคุณลักษณะของผู้นำไว้โดยพิจารณาความหมายจากคำว่า leadership ดังนี้

1. l = love คือ มีความรักในหน้าที่ รักผู้ใต้บังคับบัญชา รักความยุติธรรม รักความก้าวหน้า

2. e = education and cxperience คือ มีการศึกษาดี มีประสบการณ์ เป็นแบบอย่างได้

3. a = adaptability คือ มีความสามารถในการปรับตัวให้เข้ากับสถานการณ์สิ่งแวดล้อมได้

4. d = decisiveness คือ มีความสามารถในการพิจารณาตัดสินใจได้อย่างรวดเร็วและถูกต้อง

5. e = cnthusiasm คือ มีความกระตือรือร้น ตั้งใจทำงานอย่างจริงจัง

6. r = responsibililty คือ มีความรับผิดชอบในส่วนของตน และผู้อื่นที่ได้ทำลงไปไม่ปัดความรับผิดชอบ

7. s = sacrifice and sincerity คือ มีความเสียสละและอุทิศผลประโยชน์ส่วนตัวเพื่อประโยชน์ส่วนรวมด้วยความจริงใจ

8. h = harmony คือ มีความนุ่มนวลโอนอ่อนผ่อนปรนก่อให้เกิดความรักสามัคคี

9. l = intellectual capacity คือ มีความเฉลียวฉลาด มีไหวพริบทันคน ทันเหตุการณ์

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

10. p = persuasiveness คือ มีความสามารถในการจูงใจคน

พระมหาศีรชัช วรคุณากุล (2552: 22-23) ได้กล่าวถึงคุณสมบัติต่างๆ ที่ผู้นำพึ่งมีสามารถสรุปเป็นลักษณะใหญ่ๆ ได้ 3 ประการ คือ

1. ลักษณะทางสติปัญญา คือ มีความรู้ความสามารถ มีเชาว์และไหวพริบสามารถวินิจฉัยปัญหาต่างๆ ได้อย่างเฉียบแหลมและทันท่วงที

2. ลักษณะทางอุปนิสัย คือ มีพฤติกรรมทางจริยธรรมอันดี เช่น ความซื่อสัตย์ ความอ่อนโยน ความมีสัจจะ ความรับผิดชอบ และความไม่เห็นแก่ตัวเป็นต้น

3. ลักษณะทางร่างกาย คือ มีบุคลิกภาพทางกายดี สุขภาพแข็งแรง มีพลังศักยภาพในการปฏิบัติงานอย่างมีประสิทธิภาพ

สรุป คุณสมบัติของผู้นำ ต้องเป็นบุคคลที่วางตัวน่าเชื่อถือ มีความหนักแน่น ยอมรับคำติชมและการวิพากษ์วิจารณ์ มีสุขภาพร่างกายที่ดี มีสติปัญญาไหวพริบ มีวิสัยทัศน์ ใช้เหตุผลเหนืออารมณ์ สามารถตัดสินใจโดยยึดถือคุณธรรมเป็นหลัก ไม่มีอคติ มีความรับผิดชอบและเปิดโอกาสให้ผู้ใต้บังคับบัญชาแสดงความคิดเห็น แสวงหาความรู้อยู่ตลอดเวลา รู้จักเสียสละประโยชน์ส่วนตน เพื่อประโยชน์ส่วนรวม มีความจงรักภักดีต่อสถาบันหลักของชาติ

บทบาทและหน้าที่ของผู้นำ

ผู้นำในทุกระบบการปกครอง มีหน้าที่ในการบริหารผู้ใต้บังคับบัญชาที่อยู่ในความรับผิดชอบของตน เพื่อให้งานสำเร็จลุล่วงไปตามวัตถุประสงค์อย่างมีประสิทธิภาพ และตรงตามนโยบายที่กำหนดไว้ ดังนั้น บทบาทและหน้าที่ของผู้นำจึงเป็นตัวแปรที่สำคัญที่จะทำให้การบริหารงานเกิดความสัมฤทธิผลนอกจากนี้ผู้นำยังต้องเกี่ยวข้องกับปัญหาการกระทำของมนุษย์และปฏิกิริยาของผู้ตามด้วย ผู้นำจึงต้องมีหน้าที่รับผิดชอบในการประสานความร่วมมือในการทำงานให้บรรลุตามเป้าหมาย

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บทบาท คือ พฤติกรรมที่ปฏิบัติตามสถานภาพ บทบาทเป็นพฤติกรรมที่สังคมกำหนด และคาดหมายให้บุคคลกระทำตามหน้าที่ เช่น เป็นครูต้องสอนนักเรียน เป็นตำรวจต้องพิทักษ์สันติราษฎร์ ทหารต้องเป็นรั้วของชาติ เป็นลูกต้องเชื่อฟังพ่อ แม่ เป็นต้น (ณรงค์ เส็งประชา, 2541: 139)

หน้าที่ของผู้นำ หมายถึง งานที่ผู้นำต้องรับผิดชอบตามที่องค์การกำหนดไว้ มีลักษณะประเภทงานที่ผู้นำจะต้องทำ และจะต้องใช้ผู้อื่น คืองานที่ผู้นำจะต้องทำด้วยตนเอง งานประเภทนี้ผู้ใต้บังคับบัญชาทำไม่ได้เพราะขาดข้อมูล ขาดความรู้ ประสบการณ์ยังไม่ถึง ขาดการยอมรับเป็นต้น งานที่ต้องใช้ผู้อื่นทำแทนเพราะถ้าผู้นำทำเองก็จะไม่สำเร็จตามเวลาที่กำหนดถือว่าเป็นการมอบหมายงาน แต่ยังคงต้องรับผิดชอบอยู่ (กวี วงศ์พุฒ, 2542: 31)

บทบาทหน้าที่ของผู้นำนั้นมีอยู่ 3 ประการคือ (นพพงษ์ บุญจิตราตุลย์, 2534: 96)

1. เป็นผู้รักษาหรือประสานให้สมาชิกในกลุ่มอยู่ร่วมกัน หมายถึง ผู้นำจะต้องอยู่ใกล้ชิดมีความสัมพันธ์กับคนในกลุ่มและเป็นที่ยอมรับของคนในกลุ่มทำให้กลุ่มมีความสามัคคีกลมเกลียว

2. เป็นผู้ปฏิบัติภารกิจของกลุ่มให้บรรลุวัตถุประสงค์ หมายถึง ผู้นำต้องมีความรับผิดชอบในกระบวนวิธีการทำงานด้วยความมั่นคง และเข้าใจได้ผู้นำจะต้องทำให้กลุ่มทำงานให้บรรลุตามเป้าหมาย

3. เป็นผู้อำนวยการให้เกิดการต่อต่อสัมพันธ์ในกลุ่ม หมายถึง เข้าจะปฏิบัติงานในทางที่จะอำนวยความสะดวกให้เกิดการติดต่อสัมพันธ์ และปฏิบัติกันด้วยดีของสมาชิกในกลุ่ม การติดต่อสื่อสานที่ดีเป็นสิ่งสำคัญ และจะเป็นในการช่วยให้หน้าที่นี้บรรลุเป้าหมาย

หน้าที่ของผู้นำมีอยู่ 2 ลักษณะคือ หน้าที่หลักและหน้าที่ประกอบ ดังนี้ (น้อย สุปิงคลัด, 2537: 26-38)

1. หน้าที่หลัก เป็นหน้าที่จะต้องปฏิบัติจะละเลยขาดตกบกพร่องไม่ได้ เพราะหากละเลยแล้วกิจการต่างๆ ภายในหน่วยงานจะบกพร่องและเกิดความเสียหายทันที หน้าที่หลักได้แก่

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

1.1 หน้าที่ในการตัดสินใจ

1.2 หน้าที่ในการควบคุมบังคับบัญชา

1.3 หน้าที่ในการสนับสนุน อำนายความสะดวกแก่ผู้ปฏิบัติงาน

1.4 หน้าที่ในการประสานงาน ทั้งภายในหน่วยงานและภายนอกหน่วยงาน

2. หน้าที่ประกอบ เป็นหน้าที่เสริม ในฐานะที่เป็นผู้นำทำให้ความเป็นผู้นำสมบูรณ์ยิ่งขึ้น แต่หากละเลยไม่ปฏิบัติบ้างจะไม่กระทบต่อกิจกรรมในหน่วยงาน เช่น

2.1 การเป็นตัวแทนกลุ่ม

2.2 เป็นสัญลักษณ์ของกลุ่ม เป็นต้น

บทบาทหน้าที่จึงหมายถึง กิจที่จะต้องทำตามหน้าที่ที่กำหนดไว้ ทั้งบทบาทและหน้าที่จะต้องอยู่คู่กันเสมอกันจะมีเพียงอย่างใดอย่างหนึ่งไม่ได้ อาจมีหลายบทบาท เมื่อมีหลายบทบาท ฉะนั้น ต้องทำหน้าที่ให้เหมาะสมกับบทบาทตามที่ผู้อื่นคาดหวัง

ผู้นำในทุกระบบการปกครอง มีหน้าที่ในการบริหารผู้ใต้บังคับบัญชาที่อยู่ในความรับผิดชอบของตน เพื่อให้งานสำเร็จลุล่วงไปตามวัตถุประสงค์อย่างมีประสิทธิภาพ และตรงตามนโยบายที่กำหนดไว้ ดังนั้นบทบาทและหน้าที่ของผู้นำจึงเป็นตัวแปรที่สำคัญที่จะทำให้การบริหารงานเกิดความสัมฤทธิผล นอกจากนี้ผู้นำยังต้องเกี่ยวข้องกับปัญหาการกระทำของมนุษย์และปฏิกิริยาของผู้ตามด้วย ผู้นำจึงต้องมีหน้าที่รับผิดชอบในการประสารความร่วมมือในการทำงานให้บรรลุตามเป้าหมายซึ่งบทบาทของผู้นำจะต้องประกอบด้วย

1. การระดมความร่วมมือ (integration)

2. การประสานประชาสัมพันธ์ (communication)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

3. การเน้นหนักในเรื่องของผลผลิต (prodution)

4. การเป็นตัวแทนของชุมชน (representation)

5. การแสดงออกถึงความเป็นผู้นำกลุ่ม (fraternization)

6. ความสามารถในการจัดองค์การ (organization)

7. การติดตามประเมินผล และการให้รางวัล (evaluation)

8. การริเริ่มสร้างสรรค์ (initiation)

9. ความสามารถในการเข้ากับผู้อื่น (domination)

กล่าวได้ว่า บทบาทของผู้นำเป็นปัจจัยที่สำคัญในการรวมกลุ่ม และจูงใจคนไปสู่เป้าหมายอย่างใดอย่างหนึ่ง อันเป็นเรื่องของการปฏิบัติการเพื่อก่อให้เกิดผลต่อการเปลี่ยนแปลงในการปฏิบัติงาน และการเสริมสร้างความก้าวหน้าขององค์กร หรือหน่วยงานให้มีประสิทธิภาพยิ่งขึ้น ผู้นำยังมีหน้าที่ในการบริหารคน วัสดุ และสิ่งแวดล้อมทางการบริหาร เพื่อให้การทำงานบรรลุผลและให้มีประสิทธิภาพที่กำหนดไว้ (พระมหาศีรชัช วรคุณากุล, 2552: 23-24)

บทบาทและหน้าที่ของผู้นำสรุปได้ว่า ทั้งบทบาทและหน้าที่ต้องอยู่คู่กัน เป็นพฤติกรรมที่สังคมคาดหวังและคาดหมาย ประสารความร่วมมือกับทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับการทำงาน สามารถวางแผนงาน การสั่งการ การตัดสินใจ การกำหนดนโยบาย การควบคุมดูแลงาน สนับสนุนให้ผู้บังคับบัญชา ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ ตลอดจนรับผิดชอบต่อการทำงานต่างๆและผลักดันให้บังเกิดความสำเร็จที่เป็นไปตามจุดหมายที่ตั้งไว้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ทฤษฎีภาวะผู้นำ

นักวิชาการได้เสนอทฤษฎีภาวะผู้นำ โดยพิจารณาจากปัจจัยสำคัญและจุดประสงค์ที่แตกต่างกัน ในที่นี้จะเสนอเฉพาะทฤษฎีที่ผู้วิจัยเห็นว่าเกี่ยวข้องกับการวิจัย ดังนี้

ติน ปรัชญพฤทธิ์ (2514: 635-637) ได้กล่าวถึง ทฤษฎีภาวะผู้นำที่เป็นหลักใหญ่ๆ และน่าสนใจไว้ ดังนี้

1. ทฤษฎีผู้ยิ่งใหญ่ (Greatman Theories) ทฤษฎีนี้เชื่อว่า ผู้นำมีลักษณะพิเศษ บางประการที่ผู้ตามไม่มี คือ มีพลังกาย มีพลังสมอง และมีพลังศีลธรรม ที่สืบเนื่องมาจากพันธุกรรมและสภาพแวดล้อมแต่ละยุคแต่ละสมัย เช่น เลนิน เชอร์ชิล์ ฮิตเลอร์ และมุสโสลินี เป็นต้น

2. ทฤษฎีสภาพแวดล้อม (Environmental Theories) ทฤษฎีนี้เชื่อว่า ผู้ที่จะก้าวขึ้นสู่ความเป็นผู้นำได้นั้นขึ้นอยู่กับความสามารถในหน้าที่และความชำนาญ (Abilities and Skills) ของเขาในขณะนั้น ว่ามีความสามารถแก้ไขสถานการณ์ต่างๆ ในยามวิกฤตได้ เช่น สงคราม เป็นต้น ทฤษฎีนี้เชื่อว่า ภาวะผู้นำจะสืบเนื่องมาจากภาวะทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจ และการเมือง ลักษณะผู้นำในกลุ่มทฤษฎีนี้ เช่น มหาตมะคานธี และมาร์ติน ลูเธอร์ คิง เป็นต้น

3. ทฤษฎีบุคคลสถานการณ์ (Personal Situational Theories) ทฤษฎีนี้ได้นำเอาทฤษฎีสองทฤษฎีข้างต้นมารวมกัน คือ ภาวะผู้นำจะสืบเนื่องมาจากลักษณะพิเศษของผู้นำเองและสถานการณ์ที่อยู่รอบตัวของผู้นำ ปัจจัยสำคัญที่นักทฤษฎีกลุ่มนี้ให้ความสนใจเป็นพิเศษ คือ สถานภาพ ปฏิกิริยา โต้ตอบ การรับรู้ และพฤติกรรมของบุคคลในกลุ่มของผู้นำและผู้ตาม

4. ทฤษฎีปฏิกิริยาโต้ตอบความคาดหวัง (Interaction Expectation Theories) ทฤษฎีนี้เชื่อว่า ภาวะผู้นำเกิดจากปฏิกิริยาโต้ตอบและความคาดหวังระหว่างสมาชิกในกลุ่ม ฉะนั้นผู้ที่จะก้าวเข้าสู่ตำแหน่งผู้นำได้ต้องมีความคิดริเริ่ม และสามารถดูแลโครงสร้างของปฏิกิริยาโต้ตอบของสมาชิกในกลุ่ม เพราะจะต้องสามารถตอบสนองความคาดหวังของสมาชิกในกลุ่มตลอดเวลา

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

5. ทฤษฎีมนุษยนิยม (Humanistic Theories) ทฤษฎีนี้มุ่งที่จะพัฒนาสถาบันให้มีประสิทธิผลและมีความเป็นปึกแผ่น โดยเน้นความสำคัญที่การพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ พยายามทำให้บุคคลในสถาบันมีความเป็นอิสรเสรี สามารถสนองความต้องการของตนเอง และของสถาบันได้ เป้าหมายของภาวะผู้นำตามทฤษฎีนี้ก็คือ การปฏิบัติการเพื่อที่จะให้ได้มาซึ่งผลงาน และน้ำใจจากผู้ร่วมงานในเวลาเดียวกัน

6. ทฤษฎีการแลกเปลี่ยน (Exchange Theories) ทฤษฎีนี้เชื่อว่า การที่ผู้ตามยินยอมหรือยอมรับผู้นำก็เพราะทั้งสองฝ่ายมีสัญญาที่จะแลกเปลี่ยนประโยชน์ซึ่งกันและกัน กล่าวคือ การมีสมาชิกคนใดคนหนึ่งภายในกลุ่มได้รับการยกย่องหรือแต่งตั้งให้เป็นผู้นำนั้น นอกจากจะทำให้ผู้นั้นมีความรู้สึกว่าตนได้รับรางวัลและผลประโยชน์แล้ว ยังทำให้สมาชิกคนอื่นๆ มีความพึงพอใจยอมรับผู้นำคนนั้นด้วย อย่างไรก็ดี หากฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งเสียผลประโยชน์ หรือฝ่ายหนึ่งละเมิดสัญญา ทั้งสองฝ่ายไม่สามารถอดทนต่อไปได้ ภาวะผู้นำก็จะหมดความสำคัญลง จะเห็นได้ว่าทฤษฎีเหล่านี้อธิบายภาวะผู้นำของบุคคล จากปัจจัยที่สำคัญทางบุคลิกภาพเฉพาะตัว สถานการณ์ สิ่งแวดล้อม และสัมฤทธิผลของการปฏิบัติงาน

Redney (1973: 136-151) กล่าวว่า ภาวะผู้นำนั้นมีอยู่ 4 ลักษณะ คือ

1. ภาวะผู้นำตามคุณสมบัติ (Leadership as trait) หมายถึง ภาวะผู้นำเป็นลักษณะทางพันธุกรรม เป็นสิ่งที่ติดตัวมาแต่กำเนิด

2. ภาวะผู้นำตามตำแหน่ง (Leadership as position) หมายถึง ภาวะผู้ที่เกิดได้จากตำแหน่งหน้าที่การงาน การทำงานในตำแหน่งได้ย่อมมีลักษณะในภาวะผู้นำ อันเนื่องมาจากการดำรงตำแหน่งนั้นตามมา

3. ภาวะผู้นำตามสถานการณ์ (Leadership as situation) หมายถึง ภาวะผู้นำที่ได้มาเนื่องจากสถานการณ์ทำให้เกิดขึ้น และบางสถานการณ์ก็ต้องการคนที่มีคุณสมบัติแบบหนึ่ง หากผู้ได้คุณสมบัติเช่นนั้นก็พร้อมที่จะกลายเป็นผู้นำได้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

4. ภาวะผู้นำตามบทบาทหน้าที่ (Leadership as function roles of members) หมายถึง พฤติกรรมของสมาชิกในกลุ่มทำให้เกิดความต้องการ และมีวัตถุประสงค์ที่จะทำให้ความต้องการของผู้นำแบบนั้นๆ เกิดขึ้นมา ดังนั้น การที่จะมีผู้นำได้ก็จะขึ้นอยู่กับว่า พฤติกรรมของกลุ่มเป็นไปแบบใด

Hodge and Herbert (1970: 255-259) ได้เสนอทฤษฎีเกี่ยวกับภาวะผู้นำ โดยมีพื้นฐานตั้งอยู่บนสมมติฐานต่างๆ ดังนี้

1. ทฤษฎีเกี่ยวกับคุณลักษณะผู้นำ (Traitist Theory) โดยมีสมมติฐานว่า ผู้นำที่ประสบผลสำเร็จจะมีลักษณะของบุคลิกภาพที่ดี

2. ทฤษฎีตามสถานการณ์ (Situatist Theory) โดยมีสมมติฐานว่า บุคคลที่ได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้นำที่เหมาะสมที่สุดในสถานการณ์ใด สถานการณ์หนึ่ง ทั้งนี้ก็เพราะว่าเกิดจากลักษณะของกลุ่มที่เขาเป็นผู้นำ

3. ทฤษฎีการเป็นผู้ตาม (Followship Theory) โดยมีสมมติฐานว่า เครื่องบ่งชี้คุณภาพของผู้นำก็คือคุณภาพของผู้ตาม ซึ่งเป็นวิธีที่ดีที่สุดในการประเมินคุณค่าของผู้นำ คือ การวิเคราะห์ผู้ตามนั้นเอง

4. ทฤษฎีของผลรวม (Electic Theory) ทฤษฎีนี้เกิดจากการนำเอาคำอธิบายของทฤษฎีทั้ง 3 ข้างต้นมารวมกัน เพื่อจะทำการอธิบายเกี่ยวกับภาวะผู้นำ

Stogdill (1967: 91) ได้เสนอแนวคิดเกี่ยวกับภาวะผู้นำไว้ดังนี้

1. ทฤษฎีมหาบุรุษ (Greatman Theory) ทฤษฎีนี้มีความเชื่อว่า ลักษณะภาวะผู้นำนั้นได้เกิดมาแต่กำเนิด

2. ทฤษฎีสิ่งแวดล้อม (Environment Theory) ทฤษฎีนี้ก็มีความเชื่อในแง่ที่ว่า ลักษณะภาวะผู้นำนั้นเกิดจากสภาพแวดล้อม เวลา สถานที่ และโอกาส

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

3. ทฤษฎีบุคคลและสถานการณ์ (Personal Situation Theory) ทฤษฎีนี้เชื่อว่า ภาวะผู้นำนั้นนอกจากสถานการณ์และสภาวะแวดล้อมแล้ว ยังมีความสามารถเฉพาะตัวเป็นส่วนประกอบด้วย ดังนั้น ผู้นำจึงต้องเป็นบุคคลที่มีความเฉลียวฉลาด มีความสามารถ นอกจากนี้ ยังต้องมีเพื่อนร่วมงานที่ดีด้วย

4. ทฤษฎีปฏิสัมพันธ์และความคาดหวัง (Interaction Expectation Theory) ทฤษฎีนี้ได้ให้ความสำคัญกับปัจจัย 3 ประการ คือ การกระทำ (Action) การมีปฏิสัมพันธ์ (Interaction) และเจตคติ (Sentiment) โดยที่มีความเชื่อว่า ผู้ที่จะเป็นผู้นำได้นั้น จะต้องมีความสามารถในการกระทำ มีมนุษยสัมพันธ์ และมีการควบคุมทางใจที่ดี มีความเหมาะสมกับเหตุการณ์

Kellman (1984: 70) ได้สรุปความหมายเกี่ยวกับทฤษฎีภาวะผู้นำต่างๆ เอาไว้เป็นหมวดหมู่ 10 หมวด คือ

1. ภาวะผู้นำในฐานะที่เป็นจุดศูนย์กลางของกระบวนการกลุ่ม ภาวะผู้นำเป็นผลลัพธ์ที่เกิดจากความเปลี่ยนแปลงและกิจกรรมของกลุ่ม

2. ภาวะผู้นำในฐานะที่เป็นบุคลิกภาพและผลกระทบจากสิ่งนี้เอง ภาวะผู้นำจึงเป็นการเชื่อมโยงภาพพจน์ในอันที่ทำให้ปัจเจกบุคคลสามารถที่จะทำการจูงใจบุคคลอื่นๆ ให้มีการทำหน้าที่ได้สอดคล้องกับภาวะหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย

3. ภาวะผู้นำในฐานะที่เป็นศิลปะที่ใช้ในการชี้นำ ภาวะผู้นำจึงเป็นการแสดงออกในบริบทของอำนาจหรืออิทธิพล ดังนั้น จึงมีความพยายามที่จะให้กลุ่มนั้น เป็นไปตามแนวทางหรือเจตนารมณ์ของตัวบุคคลที่เป็นผู้นำนั้น

4. ภาวะผู้นำในฐานะที่เป็นการใช้อิทธิพล การเป็นผู้นำนั้นได้ก่อให้เกิดผลกระทบกับพฤติกรรมของบรรดาสมาชิกภายในกลุ่ม ทั้งนี้โดยที่มีความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำกับบรรดาผู้ตามนั้น เป็นไปในลักษณะของการตอบสนองต่อกันภายใต้ความสมัครใจ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

5. ภาวะผู้นำในฐานะที่เป็นพฤติกรรมอย่างหนึ่ง ซึ่งเป็นพฤติกรรมของปัจเจกบุคคลในขณะที่เข้าไปมีส่วนเกี่ยวข้องในการอำนวยการเรื่องกิจกรรมกลุ่ม

6. ภาวะผู้นำในฐานะที่เป็นรูปแบบของการชักชวน ภาวะผู้นำยังเป็นการบริหารคน ด้วยการใช้วิธีการจูงใจ และมีการสร้างจุดมุ่งหมายร่วมกัน โดยไม่ใช้วิธีการบังคับ

7. ภาวะผู้นำในฐานะที่มีการใช้ความสัมพันธ์ในเชิงอำนาจระหว่างบุคคล โดยในแนวทางนี้ต้องยอมรับว่า อำนาจระหว่างบุคคลนั้น เป็นผลมาจากการที่มีพลังอำนาจบังคับสูงสุด ซึ่งบุคคลหนึ่งสามารถใช้อำนาจนั้นมาบังคับบุคคลอีกคนหนึ่ง ให้ลดการต่อต้านเท่าที่จะลดลงได้มากที่สุด ซึ่งบุคคลหลังนี้สามารถที่จะทำให้เกิดขึ้นได้

8. ภาวะผู้นำในฐานะเป็นเครื่องมืออย่างหนึ่ง ทั้งนี้ก็เพื่อที่จะให้บรรลุจุดมุ่งหมาย โดยที่ภาวะผู้นำจะเป็นการกระทำ เพื่อให้มีความสอดคล้องกับจุดมุ่งหมายของกลุ่ม

9. ภาวะผู้นำในฐานะการจำแนกบทบาท ทั้งนี้โดยที่ภาวะผู้นำนั้นต้องการรวบรวมบทบาทต่างๆ ในกลุ่มเข้ามาไว้ด้วยกัน ซึ่งทั้งนี้ก็ด้วยการอำนวยการใช้ความพยายามเพื่อที่จะให้บรรลุความสำเร็จที่ตั้งเป้าหมายเอาไว้

10. ภาวะผู้นำในฐานะของการมีความคิดริเริ่ม ภาวะผู้นำเป็นผลลัพธ์จากการที่มีความคิดริเริ่มสร้างสรรค์ภายใต้ปฏิสัมพันธ์ภายในกลุ่ม

สรุป ภาวะผู้นำนั้นมีหลายลักษณะแตกต่างกันไปตาม ลัทธิ ความคิด ความเชื่อ อุดมการณ์หรือภูมิหลังที่มีอิทธิพลของแต่ละช่วงยุคแต่ละสมัย และอาจมาพร้อมกับสัญชาตญาณที่ติดตัวมาแต่กำเนิด มีสถานการณ์ เวลา โอกาส สภาพแวดล้อมทางสังคมเป็นตัวเชื่อมโยงและเป็นเครื่องชี้วัดความเป็นผู้นำ มีการใช้อำนาจหน้าที่ที่มีอยู่กระทำในสิ่งที่ผู้นำปรารถนาและอำนาจหน้าที่นั้น อาจมาจากความสัมพันธ์ภายนอกของผู้นำ หรืออาจมีความคิดริเริ่มในอันจะสร้างแรงจูงใจและจุดมุ่งหมายร่วมกันโดยการบังคับหรือไม่มีการบังคับ เพื่อทำหน้าที่ให้สอดคล้องกับภาระหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย เพื่อให้บรรลุเป้าหมายตามที่ตั้งเป้าไว้ และเป็นศิลปะสำหรับนัก

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บริหารจัดการ เป็นจุดศูนย์กลางของพฤติกรรม คือ การใช้อำนาจและอิทธิพล ตามบทบาทและหน้าที่ เพื่อตอบโจทย์ความต้องการ จากการคาดหวังและการคาดหมายของบุคคลหรือสังคมนั้นๆ

ภาวะผู้นำในคำสอนของพระพุทธศาสนา

ในกูฏทันตสูตร (ที.สี., 1/2/208/52/53) พระพุทธองค์ตรัสถึงคุณสมบัติของพระเจ้ามหาวิชิตราช ทรงประกอบด้วยองค์ 8 ประการ ดังนี้

1. ทรงเป็นอุภโตสุชาต ทั้งฝ่ายมารดา และพระบิดา มีพระครรภ์ที่ทรงถือปฏิสนธิหมดจดดีตลอด 7 ชั่วคน ไม่มีใครจะคัดค้านติเตียนด้วยการกล่าวอ้างถึงพระชาติได้

2. ทรงมีพระรูปงาม น่าดู น่าเลื่อมใส ประกอบด้วยพระฉวีวรรณผุดผ่องยิ่งนัก มีพระฉวีวรรณคล้ายพรหม มีพระรูปคล้ายพรหม น่าดูน่าชมมิใช่น้อย

3. ทรงมั่งคั่งมีทรัพย์มาก มีโภคสมบัติมาก มีทองและเงินมาก มีเครื่องใช้สอยน่าปลื้มใจมาก มีทรัพย์และข้าวเปลือกมาก มีท้องพระคลังและฉางบริบูรณ์

4. ทรงมีพระกำลัง ทรงสมบูรณ์ด้วยเสนา มีองค์ที่ 4 ซึ่งอยู่ในวินัยคอยปฏิบัติตามพระราชอำนาจ มีพระบรมเดชานุภาพดังว่าจะเผาผลาญราชศัตรูได้ด้วยพระราชอิสริยยศ

5. ทรงพระราชศรัทธา เป็นทายก เป็นทานบดี มิได้ปิดประตูเป็นดุจบ่อที่ลงดื่มของสมณพราหมณ์ คนกำพร้า คนเดินทาง วณิพก และยาจก ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล

6. ได้ทรงศึกษาทรงสดับเรื่องนั้นๆ มาก

7. ทรงทราบอรรถแห่งข้อที่ทรงศึกษาและภาษิตนั้นๆ ว่า นี้ อรรถแห่งภาษิตนี้ นี้อรรถแห่งภาษิตนี้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

8. ทรงเป็นบัณฑิต เฉียบแหลม ทรงพระปรีชาสามารถทรงพระราชดำริอรรถอันเป็นอดีต อนาคต และปัจจุบันได้

พระเจ้ามหาวิชิตราช ทรงประกอบด้วยองค์ 8 ประการ ดังกล่าวมานี้ องค์ 8 ประการแม้เหล่านี้ จัดเป็นบริวาร แห่งยัญนั้นโดยแท้ด้วยประการฉะนี้

สรุป คุณสมบัติของพระเจ้ามหาวิชิตราช โดยนัยแล้ว อาจแปลความหมายถึงการเป็นผู้นำนั้นต้องมีกำเนิดเป็นที่ยอมรับของคนโดยส่วนรวม มีพระชาติที่ดีทั้งสองฝ่ายบิดาและมารดา มีรูปงามน่าเลื่อมใส น่าเชื่อถือ มีทรัพย์สมบัติเป็นอันมาก มีพระกำลังหรืออำนาจ มียศหรืออิสริยยศ สามารถที่จะให้โทษหรือให้คุณ รู้จักผลของการเสียสละ มีการศึกษาที่ดี เป็นบัณฑิต เพราะคิดหาเหตุผลและอานิสงค์ของการบำเพ็ญประโยชน์แก่ส่วนรวม

ในมหาโคปาลสูตร (ม.มูล., 1/3/385/53/55) พระพุทธองค์ตรัสเปรียบเทียบภิกษุกับนายโคบาล ด้วยธรรมปริยายนี้ว่า ภิกษุทั้งหลาย นายโคบาลประกอบด้วยองค์ 11 ประการแล้ว ไม่ควรจะรักษาหมู่โคและทำหมู่โคให้เจริญได้ ดังนี้

1. ภิกษุเป็นผู้ไม่รู้จักรูปเป็นอย่างไร คือ ภิกษุไม่รู้จักชัดตามเป็นจริงว่า รูปชนิดใดชนิดหนึ่ง รูปทั้งปวง ก็คือมหาภูตรูปทั้งสี่ และอุปทายรูป คือรูปอาศัยมหาภูตรูปทั้งสี่

2. ภิกษุเป็นผู้ไม่ฉลาดในลักษณะเป็นอย่างไร คือ ภิกษุไม่รู้จักชัดตามเป็นจริงว่าคนพาลมีกรรมเป็นเครื่องหมาย

3. ภิกษุเป็นผู้เขี่ยไข่ขางออกเสียเป็นอย่างไร คือ ภิกษุให้กามวิตก คือความตรึกประกอบด้วยความอยากได้ พยาบาทวิตก คือความตรึกประกอบด้วยความปองร้าย วิหิงสาวิตก คือตรึกประกอบด้วยความเบียดเบียน และอกุศลธรรมที่เป็นบาป ซึ่งเกิดขึ้นแล้วๆ ให้อยู่ทับถม ไม่ละเสีย ไม่บรรเทาเสีย ทำให้เกิดเนืองๆ

4. ภิกษุเป็นผู้ไม่ปิดแผลเป็นอย่างไร คือ ภิกษุเห็นรูปด้วย ตา ฟังเสียด้วยหู ดมกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องสิ่งที่พึงถูกต้องด้วยกาย รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ถือไว้โดยนิมิต คือ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ความหมาย ถือไว้โดยอนุพยัญชนะ คือความจำแนกออก ธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปกุศล มีอภิชฌาและโทมนัสเป็นต้นเค้า ย่อมไม่อาจไหลไปตามบุคคลผู้อยู่ไม่สำรวมอินทรีย์ มีอินทรีย์ที่ไม่สำรวมแล้วใดเป็นเหตุ เธอไม่ปฏิบัติเพื่อจะได้สำรวมอินทรีย์นั้น ไม่รักษาอินทรีย์นั้น ไม่ถึงความสำรวมในอินทรีย์นั้น

5. ภิกษุเป็นผู้ไม่สุมควันเป็นอย่างไร คือ ภิกษุไม่แสดงธรรมตามที่ตนได้ฟังได้เรียนแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร

6. ภิกษุไม่รู้จักท่าเป็นอย่างไร คือ ภิกษุไม่ไปหาแล้วและไต่ถามไล่เลียงภิกษุทั้งหลายผู้มีพุทธวจนะฟังแล้วมาก เป็นผู้รู้หลัก ทรงธรรมทรงวินัย ทรงมาติกาว่า ภาษิตนี้เป็นอย่างไร โดยระยะกาล เธอผู้มีอายุทั้งหลายจึงไม่เปิดเผยข้อความที่ยังลี้ลับ ไม่ทำข้อความอันลึกซึ้งให้ตื้น และไม่บรรเทาความสงสัยในเหล่าธรรมเป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย ซึ่งมีเป็นอันมากแก่เธอ

7. ภิกษุไม่รู้จักดื่มอย่างไร คือ ภิกษุเมื่อธรรมวินัยที่พระตถาคตประกาศให้รู้แจ้งแล้ว อันผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอยู่ ย่อมไม่ได้ความรู้ธรรมรู้อรรถและความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม

8. ภิกษุไม่รู้จักทางอย่างไร คือ ภิกษุไม่รู้ชัดอัฏฐังคิกมรรคคือทางประกอบด้วยองค์ 8 เป็นทางอันประเสริฐตามเป็นจริง

9. ภิกษุผู้ไม่ฉลาดในโคจรเป็นอย่างไร คือ ภิกษุไม่รู้ชัดในสติปัฏฐาน คือสติเป็นที่ตั้งอย่างใหญ่ทั้งสี่ ตามเป็นจริง

10. ภิกษุเป็นผู้รีดเสียหมดไม่มีส่วนเหลือไว้อย่างไร คือ คฤหบดีทั้งหลายผู้มีศรัทธา มาปวารณาคือเชิญภิกษุให้เลือกรับด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชชบริกขาร ในการที่เขาปวารณาเช่นนั้น เธอไม่รู้จักประมาณเพื่อจะรับปัจจัยสี่มีจีวรเป็นต้น

11. ภิกษุเป็นผู้ไม่บูชาภิกษุทั้งหลาย คือ ผู้เป็นเถระรัตตัญญูมีพรรษาบวชนานแล้วเป็นบิดาภิกษุสงฆ์ เป็นผู้นำภิกษุสงฆ์ด้วยการบูชาอันล้นเหลือเป็นอย่างไร ภิกษุในศาสนานี้ไม่เข้าไปตั้งไว้ซึ่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม อันประกอบด้วยเมตตา ในภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

รัตตัญญู มีพรรษาบวชนานแล้ว เป็นบิดาภิกษุสงฆ์ เป็นผู้นำภิกษุสงฆ์ ทั้งในที่แจ้งทั้งในที่ลับ ภิกษุเป็นผู้ไม่บูชาภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระรัตตัญญูมีพรรษาผนวชนานแล้ว เป็นบิดาภิกษุสงฆ์ เป็นผู้นำภิกษุสงฆ์ด้วยการบูชาอันล้นเหลือ อย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยองค์ 11 ประการเหล่านี้แล ไม่ควรจะถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมวินัยนี้

องค์ที่เป็นเหตุให้เจริญหรือคุณ 11 ประการคือ (ม.มูล., 1/3/387/56/58)

1. ภิกษุเป็นผู้รู้จักรูปเป็นอย่างไร คือ ภิกษุรู้ชัดตามเป็นจริงว่า รูปชนิดใดชนิดหนึ่ง และรูปทั้งปวง ก็คือมหาภูตรูปทั้งสี่ และอุปาทายรูป รูปที่อาศัยมหาภูตรูปทั้งสี่

2. ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในลักษณะเป็นอย่างไร คือ ภิกษุรู้ชัดตามเป็นจริงว่าคนพาลมีกรรมเป็นเครื่องหมาย บัณฑิตมีกรรมเป็นเครื่องหมาย

3. ภิกษุเป็นผู้เขี่ยไข่ขางออกเสียเป็นอย่างไร คือ ภิกษุไม่ให้กามวิตก พยาบาทวิตก วิหิงสาวิตก และอกุศลธรรมที่เป็นบาป อยู่ทับถม ละเสีย บรรเทาเสีย ไม่ให้เกิดเนืองๆ

4. ภิกษุเป็นผู้ปิดแผลเป็นอย่างไร คือ ภิกษุเห็นรูปด้วย ตา ฟังเสียด้วยหู ดมกลิ่นด้วยจมูก ลิ้มรสด้วยลิ้น ถูกต้องสิ่งที่พึงถูกต้องด้วยกาย รู้แจ้งธรรมารมณ์ด้วยใจแล้ว ไม่ถือไว้โดยนิมิต ไม่ถือไว้โดยอนุพยัญชนะ ธรรมทั้งหลายที่เป็นบาปกุศล มีอภิชฌาและโทมนัสเป็นต้นเค้า ย่อมไม่อาจไหลไปตามบุคคลผู้อยู่ไม่สำรวมอินทรีย์ มีอินทรีย์ที่ไม่สำรวมแล้วใดเป็นเหตุ เธอปฏิบัติเพื่อจะสำรวมอินทรีย์นั้น

5. ภิกษุเป็นผู้สุมควันเป็นอย่างไร คือ ภิกษุแสดงธรรมตามที่ตนได้ฟังได้เรียนแก่ผู้อื่นโดยพิสดาร

6. ภิกษุรู้จักท่าเป็นอย่างไร คือ ภิกษุไปหาแล้วและไต่ถามไล่เลียงภิกษุทั้งหลายผู้มีพุทธวจนะฟังแล้วมาก เป็นผู้รู้หลัก ทรงธรรมทรงวินัย ทรงมาติกาว่า ภาษิตนี้เป็นอย่างไร เนื้อความของ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ภาษิตนี้เป็นอย่าง โดยระยะกาล เธอผู้มีอายุทั้งหลายจึงเปิดเผยข้อความที่ยังลี้ลับ ทำข้อความอันลึกซึ้งให้ตื้น และบรรเทาความสงสัยในเหล่าธรรมที่เป็นที่ตั้งแห่งความสงสัย ซึ่งยังมีเป็นอันมากแก่เธอ

7. ภิกษุรู้จักดื่มอย่างไร คือ ภิกษุเมื่อธรรมและวินัยที่พระตถาคตให้รู้แจ้งแล้ว อันผู้ใดผู้หนึ่งแสดงอยู่ ย่อมได้ความรู้ธรรมรู้อรรถและความปราโมทย์อันประกอบด้วยธรรม

8. ภิกษุรู้จักทางอย่างไร คือ ภิกษุรู้ชัดอัฏฐังคิกมรรคคือทางอันประเสริฐตามเป็นจริง

9. ภิกษุผู้ฉลาดในโคจรเป็นอย่างไร คือ ภิกษุรู้ชัดในสติปัฏฐานทั้งสี่ตามเป็นจริง

10. ภิกษุเป็นผู้รีดมีส่วนเหลือไว้อย่างไร คือ คฤหบดีทั้งหลายผู้มีศรัทธา มาปวารณาคือเชิญภิกษุให้เลือกรับด้วยจีวร บิณฑบาต เสนาสนะ และคิลานปัจจัยเภสัชชบริกขาร ในการที่เขาปวารณาเช่นนั้น เธอรู้จักประมาณเพื่อจะรับปัจจัยสี่มีจีวรเป็นต้น

11. ภิกษุเป็นผู้บูชาภิกษุทั้งหลาย ผู้เป็นเถระรัตตัญญูมีพรรษาบวชนานแล้วเป็นบิดาภิกษุสงฆ์ เป็นผู้นำภิกษุสงฆ์ด้วยการบูชาอันล้นเหลือเป็นอย่างไร ภิกษุในศาสนานี้เข้าไปตั้งไว้ซึ่งกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม อันประกอบด้วยเมตตา ในภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระรัตตัญญู มีพรรษาบวชนานแล้ว เป็นบิดาภิกษุสงฆ์ เป็นผู้นำภิกษุสงฆ์ ทั้งในที่แจ้งทั้งในที่ลับ ภิกษุเป็นผู้บูชาภิกษุทั้งหลายผู้เป็นเถระรัตตัญญูมีพรรษาผนวชนานแล้ว เป็นบิดาภิกษุสงฆ์ เป็นผู้นำภิกษุสงฆ์ด้วยการบูชาอันล้นเหลือ อย่างนี้

ภิกษุทั้งหลาย ภิกษุประกอบด้วยองค์ 11 ประการเหล่านี้แล้ว ควรจะถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในธรรมวินัยนี้

สรุป การเปรียบเทียบภิกษุกับนายโคบาลผู้รักษาโค ทั้งเสื่อมและเจริญ โดยนัยนั้น อาจรวมถึงความเป็นผู้นำหรือภาวะผู้นำ การที่จะเป็นผู้นำได้นั้น ต้องมองเห็นสิ่งที่สำคัญที่สุดของบุคคลแต่ละสถานะ การมองบุคคลก็เหมือนการรักษาโค ขึ้นอยู่กับนายโคบาล ถ้าเปรียบเทียบกับ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ผู้นำเหมือนเป็นการ ดูแล รักษา พัฒนา สถาบันหรือองค์นั้นให้เกิดเจริญหรือความไม่เจริญ ก็ขึ้นอยู่กับผู้นำเช่นเดียวกัน

ในมหาสุทัสสนสูตร (ที.ม., 2/1/171/480/481) พระพุทธองค์ตรัสถึง ฤทธิ์ 4 ประการของพระเจ้ามหาสุทัสสนะ ดังนี้

1. พระเจ้ามหาสุทัสสนะ ทรงมีพระรูปงาม น่าชม น่าเลื่อมใส ทรงมีพระฉวีวรรณผ่องใสยิ่งกว่ามนุษย์เหล่าอื่นในโลกนี้

2. ทรงมีพระชนมายุยืนนาน ทรงดำรงพระชนม์ยืนยาวยิ่งกว่า พวกมนุษย์เหล่าอื่น

3. ทรงเป็นผู้มีอาพาธน้อย มีพระโรคน้อย ทรงมีพระเตโชธาตุอันเกิดแต่กรรมอันมีวิบากเสมอกัน ไม่เย็นจัด และไม่ร้อนจัด ยิ่งกว่าพวกมนุษย์เหล่าอื่น

4. ทรงเป็นที่รัก ที่ชอบใจของพราหมณ์และคฤหบดีทั้งหลาย เหมือนบิดาเป็นที่รักที่ชอบใจของบุตรทั้งหลาย พวกพราหมณ์และคฤหบดีได้เป็นที่รักที่โปรดปรานของพระเจ้ามหาสุทัสสนะ เหมือนบุตรเป็นที่รักที่โปรดปรานของบิดา

สรุป ฤทธิ์ในที่นี้แปลความหมายถึงความสำเร็จอันติดตัวมาแต่กำเนิดหรือเรียกอีกอย่างว่า บุญฤทธิ์ เป็นสิ่งที่ผู้นำควรมี เพราะผู้นำของแต่ละชุมชนหรือองค์กรที่ได้รับการยอมรับ เคารพนับถือได้นั้นต้องมีปัจจัยภายในและภายนอกมาเกื้อหนุน รวมทั้งอุปนิสัย ลักษณะการดำเนินชีวิต เป็นต้น

สรุป ภาวะผู้นำในคำสอนของพระพุทธศาสนานั้น คือ มีชาติกำเนิดอันเป็นที่ยอมรับในสังคม มีรูปลักษณ์ อัตลักษณ์และลักษณะพร้อมทั้งอุปนิสัยเป็นที่เลื่อมใสและทำให้เกิดความศรัทธาน่าเชื่อถือ มีศีลธรรมและจริยธรรม พร้อมด้วยคุณธรรม เป็นบัณฑิตที่มีศึกษาและแสวงหาความรู้อยู่ตลอดเวลา สำรวจข้อบกพร่อง ข้อผิดพลาดของตนเอง ในอันที่จะพัฒนาตนให้เป็นแบบอย่าง มีทรัพย์สมบัติอันเป็นกำลังสำคัญรวมทั้งอำนาจ ยศหรืออิสริยยศที่สามารถให้คุณและให้โทษ รู้จักการเสียสละประโยชน์ส่วนตัวเพื่อรักษาประโยชน์ พัฒนาประโยชน์และบำเพ็ญ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

คุณประโยชน์แก่ส่วนรวม การที่จะเป็นผู้นำได้นั้น ต้องมีวิสัยทัศน์รู้และเข้าใจศักยภาพ ขีดความสามารถของผู้ร่วมงานหรือผู้ใต้บังคับบัญชา ในอันที่จะทำให้บรรลุเป้าหมายตามที่ผู้นำตั้งเป้าไว้ หรือไม่ประสบความสำเร็จก็ขึ้นอยู่กับความสามารถในการเข้าใจและรู้ศักยภาพของผู้ร่วมงานหรือผู้ใต้บังคับบัญชา เช่นเดียวกัน เปรียบเสมือนบุคคลผู้เลี้ยงโค ย่อมดูแลรักษาและเข้าใจในโคฉันนั้น พร้อมทั้งเข้าใจเหตุการณ์ สถานการณ์ สภาวการณ์ทั้งในส่วนอดีต ปัจจุบันและอนาคต เพื่อปรับปรุง เปลี่ยนแปลง แก้ไข รวมทั้งสร้างแนวคิด ปลูกฝังแนวคิดและนโยบายของสถาบันหรือหน่วยงานไปในทิศทางที่ดีขึ้น

วิเคราะห์ทฤษฎีภาวะผู้นำกับภาวะผู้นำในคำสอนของพระพุทธศาสนา

ทฤษฎีภาวะผู้นำโดยส่วนใหญ่ผูกติดกับลัทธิ อุดมคติ ความคิด ความเชื่อ ประวัติศาสตร์หรืออุดมการณ์ หรือศาสนาแบบตะวันตก อาศัยสภาพแวดล้อมในแต่ละช่วงยุคสมัยที่มีอิทธิพลต่อผู้นำในขณะนั้น หรืออาจจะสืบเนื่องมาจากภาวะทางสังคม วัฒนธรรม เศรษฐกิจหรือแม้แต่การเมือง มีการสร้างอำนาจเพื่อแลกเปลี่ยนผลประโยชน์แอบอิงอาศัยซึ่งกันและกัน เพื่อตอบสนองความต้องการของบุคคลเฉพาะกลุ่มหรือในกลุ่มเท่านั้น เพื่อให้เกิดการเปลี่ยนแปลงไปในทิศทางที่ผู้นำเป็นผู้กำหนดและขึ้นอยู่กับนโยบายหรืออุดมการณ์ของผู้นำเป็นหลักด้วยและมีบุคลิกที่ดี มีความเฉลียวฉลาดมีความสามารถชักนำหรือจูงใจผู้ตาม หรือเป็นไปตามลักษณะของความสมัครใจ และรวบรวมบทบาทในกลุ่มเข้าไว้ด้วยกัน เพื่อบริหารไปพร้อมกันกับสถานการณ์แวดล้อมต่างๆ มุ่งแก้ปัญหาไปพร้อมกับสถานการณ์ที่เกิดขึ้นเฉพาะหน้า และไม่มุ่งแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้นภายในจิตใจของตนเองก่อน

ภาวะผู้นำในคำสอนของพระพุทธศาสนานั้น คือ การปลูกฝังความคิด ความเชื่อในการริเริ่มและพัฒนาให้เกิดขึ้นในตน สำรวจความพร้อมแก้ไขความบกพร่องของตน ประเมินศักยภาพและเพิ่มขีดความสามารถที่ไม่มีในตน เพื่อให้เกิดการยอมรับในสังคม เมื่อผู้นำปฏิบัติหรือประพฤติได้เช่นนี้ ย่อมทำให้ผู้ตามหรือผู้ใต้บังคับบัญชายึดถือเจริญรอยตาม และสามารถชักนำและนำพาสถาบันหรือองค์กรไปสู่สุดมุ่งหมายที่ดีงามอันปรารถนารวมกัน

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บทที่ 3

พระประวัติและผลงานสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ประสูติ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงเป็นพระโอรสองค์ที่ 47 ในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 ในพระบรมมหาราชจักรีวงศ์ และเป็นพระโอรสองค์ที่ 4 ในเจ้าจอมมารดาแพ พระสนมเอกในรัชกาลที่ 4 ประสูติเมื่อวันพฤหัสบดี ที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2403 เดือน 5 แรม 7 ค่ำ ปีวอก จุลศักราช 1221 ณ พระตำหนักหลังพระที่นั่งจักรพรรดิพิมาน มุขหลัง (ท้องพระโรงหลัง) ในพระบรมมหาราชวัง ได้รับพระราชทานพระนามว่า “พระองค์เจ้ามนุษยนาคมาณพ” เพราะในขณะที่พระประสูตินั้นเกิดปรากฏการณ์เหนือธรรมชาติคือ อากาศที่กำลังสว่างไสวนั้นอยู่ๆ ก็มีเมฆตั้งขึ้น เกิดฝนตกใหญ่ จนน้ำฝนขังนองชาลาตำหนัก เช่นนี้ถือเป็นนิมิตที่คล้ายกับครั้งที่พระพุทธเจ้าเสด็จประทับ ณ ควงไม้ราชายตนะ และเกิดฝนตกพรำตลอด 7 วัน พระยานาคชื่อมุจลินท์ เอาขนดกายมาเวียนรอบพระพุทธองค์และแผ่พังดานเหนือพระเศียรเพื่อมิให้ฝนตกถูกพระพุทธองค์ พอฝนหายแล้วจึงคลายขนด จำแลงกายเป็นมาณพหนุ่มเข้ามายืนเฝ้าเฉพาะพระพักตร์ พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหามงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงถือนิมิตดังกล่าว ขนานพระนามนั้นให้กับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ คำว่ามนุษยนาคมาณพ นั้น มีคำแปลเป็นสองความหมายตามที่พระองค์ได้ทรงอธิบายได้คือ 1) หนุ่มน้อยนาคจำแลงเป็นคน 2) คนผู้เป็นนาคในมนุษย์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 1-3) “. . .พอประสูติได้ 1 ปี เจ้าจอมมารดาแพถึงแก่อนิจกรรม พระองค์ตรัสว่า ทรงจำใบหน้าของเจ้าจอมมารดาแพของพระองค์ไม่ได้. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 3)

จากการทรงถือนิมิตตามพุทธประวัติในการขนานพระนามนั้น ทำให้เห็นว่า พระองค์มีความเกี่ยวเนื่องกับพระพุทธศาสนาตั้งแต่แรกประสูติ พระบรมราชนกในพระองค์ท่าน ก็ทรงเคยผนวชเป็นพระภิกษุมาก่อน แม้ทรงลาผนวชขึ้นครองราชย์สมบัติ ก็ทรงหมั่นอบรมสั่งสอน ในทางพุทธศาสนา ครั้งยังทรงพระเยาว์ก็ทรงพอพระทัยในการเล่นเลียนแบบพระภิกษุ เช่น การครองผ้า การบิณฑบาต การฉัน การอนุโมทนา และการแสดงธรรมโดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระองค์มีตาลปัตร

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

แฉกสำหรับพระราชาคณะ ที่พระนิกรมมุนี (เบญจวรรณ) เจ้าวัดพระยาทำ ผู้นับเป็นพระญาติชั้นตาได้ทำถวายพระองค์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 5)

พระอุปนิสัยอีกอย่างหนึ่งที่ทำให้เห็นว่าพระองค์ทรงมีพระลักษณะโน้มสู่การบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนาคือ เมื่อกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงผนวชเป็นสามเณร พระองค์ได้รับอนุญาตให้ไปอยู่ด้วยที่วัดบวรนิเวศวิหาร พระองค์ตรัสเล่าเชิงเปรียบเทียบว่า เป็นเหมือนปลาที่เคยอยู่ในน้ำตื้นแล้วได้ออกมากแหวกว่ายในน้ำลึก ทำให้ได้พบและคุ้นเคยกับพระภิกษุสามเณรและคฤหัสถ์ ได้เรียนรู้อัธยาศัยมีทั้งดีทั้งเลว และมีโอกาสได้ตามเสด็จกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ไปในที่ต่างๆ ได้บ่อยกว่าอยู่ในวัง (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 9)

การขนานพระนามตามนิมิตในประพุทธประวัติก็ดี พระอุปนิสัยในการเล่นเลียบแบบพระภิกษุก็ดี การอยู่วัดก็ดี กล่าวได้ว่าอาจเป็นบุพนิมิตถึงอนาคตกาลถึงพระองค์ว่า จะทรงเป็นกำลังสำคัญยิ่งของพระพุทธศาสนา พอพระองค์มีพระชนมายุได้ 8 พระชันษา พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบรมราชนก ทรงเสด็จสวรรคต ตรงกับวัน พฤหัสบดี ที่ 1 ตุลาคม พ.ศ. 2411 ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 11 ปีมะโรง การสวรรคตของพระราชบิดา สร้างความโทมนัสแก่พระองค์ไม่มากนักเพราะยังทรงพระเยาว์อยู่ แต่ก็ทรงมีความรู้สึกเศร้าโศกตามวิสัยปุถุชน พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสวยราชสมบัติต่อจากรัชกาลที่ 4 ซึ่งในตอนนั้นยังคงมีพระชนมายุเพียง 16 พระชันษา ในช่วงนี้ถึงพระชนมายุได้ 21 พระชันษา สมเด็จเจ้าพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์เป็นผู้สำเร็จราชการแผ่นดิน ต่อมาเมื่อมีพระชนมายุได้ 21 พระชันษา หลังจากทรงอุปสมบทแล้ว จึงได้ทรงราชการบริหารประเทศชาติได้อย่างเต็มที่ ในระยะเวลาการเปลี่ยนแปลงอำนาจการปกครองประเทศนี้เอง เป็นช่วงเวลาที่วิกฤติและมีผลกระทบต่อพระองค์มากดังที่ทรงตรัสเล่าว่า

> คนผู้เคยนับถือและฝากตัว ก็จืดจางไป คนที่เราไม่เคยเกรง ก็ต้องเกรง ส่วนลาภก็น่าเป็นตามกัน แต่เรายังเป็นเด็กไม่ได้รู้ไปถึง แต่ยังเป็นโชคของพวกเรามากที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จเถลิงถวัลราชสมบัติ ถ้าการณ์กลับกลายเป็นอย่างอื่นไปจะซ้ำร้ายกว่านี้เสียอีก ครั้งนั้นพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ก็กำลังทรงประประชวรถ้าพลาดพลั้งลงได้เวลานั้น การณ์ภายหน้าจักเป็นอย่างไร ไม่พักต้องหาโหรพยากรณ์ก็อาจรู้ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 10)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

จากข้อความตรัสเล่าข้างต้นนี้เห็นได้ว่า พระองค์ทรงพยายามที่จะบอกถึงเหตุการณ์บ้านเมืองในขณะนั้นว่า มีการแบ่งแยกอำนาจเก่ากับอำนาจใหม่ เป็นฝักฝ่ายเพื่อช่วงยิงอำนาจความเป็นใหญ่อยู่ในที แม้กระนั้นก็ตาม เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสวยราชสมบัติสืบราชสัตติวงศ์แล้ว พระองค์ก็ทรงได้รับพระมหากรุณาธิคุณให้ได้รับการฝึกหัดอบรมและการศึกษาทั้งคดีโลกและคดีธรรม โดยสมควรแก่ขัตติยราชกุมารตามยุคสมัยนั้น เช่นเดียวกับพระเจ้าน้องยาเธอพระองค์อื่นๆ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 10)

การศึกษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงได้รับการศึกษาเป็นครั้งแรกกับคุณครูนก ซึ่งพระองค์ทรงเรียกว่า คุณยายนก ในการศึกษาขั้นต้นนี้เป็นการศึกษาเล่าเรียนหนังสือไทย คือ ให้อ่านและจำตัวอักษรไทย คือ ก ข เป็นต้น การศึกษาเป็นแต่เพียงการอ่านเท่านั้น ยังไม่ได้หัดเขียน ความรู้ที่ได้จากการศึกษาขั้นต้นนี้ยังไม่มากนักเพราะพระองค์ยังทรงพระเยาว์มาก พระองค์เองก็จำไม่ได้ว่าอายุช่วงนี้ประมาณเท่าไหร่ แต่สิ่งที่พระองค์ได้รับจากการศึกษาครั้งนี้ กลับเป็นคุณสมบัติของความเป็นครูของครูนก คือ การรู้จักสมัครใจทำตามคำของครูโดยไม่ต้องเคี่ยวเข็ญ เป็นคนว่านอนสอนง่าย ด้วยความเคารพในความเป็นเป็นครู และเทคนิควิธีในการสอน ที่ทำให้สนใจในการเล่าเรียน เพราะข้อที่คุณครูนั้นเป็นครูใจดี มีอัธยาศัยเยือกเย็น ไม่ดุ น่ารักน่านับถือ เป็นผู้มีสัตย์ ไม่กลับคำให้เสียความวางใจ

เมื่อพระชนมายุได้ 7 พระชันษา ทรงเริ่มเรียนหนังสือขอมกับพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ครั้งเป็นหลวงราชาภิรม ปลัดกรมราชบัณฑิต การทรงเรียนหนังสือขอมแท้จริงก็เพื่อจะสามารถอ่านภาษามคธ และพระองค์ได้เรียนภาษมคธตั้งแต่พระชนมายุเยาว์วัยช่วงนี้ และทรงเล่าเรียนอรรถกถาธรรมบท เพราะคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาในสมัยนั้นโดยเฉพาะที่เป็นภาษามคธนั้นยังคงใช้อักษรขอมในการจารึก ตลอดถึงตำราเรียนก็เขียนและจารึกด้วยอักษรขอมลงในใบลานและกระดาษข่อย เช่นนี้ การที่จะเรียนภามคธก็ดี อ่านตำราเรียนก็ดี ต้องมีความรู้หนังสือขอมก่อน ดังข้อความที่พระองค์ตรัสเล่าว่า “. . .ได้เริ่มเรียนหนังสือขอมกับพระปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) ครั้งยังเป็นหลวงราชภิรม ปลัดกรมราชบัณฑิตที่พระที่นั่งสุทไธศวรรย์ . . .อันที่จริงเรียนมคธภาษา แต่ต้องเรียนตั้งแต่อ่านหนังสือขอมที่เป็นเครื่องใช้เขียนและจากตำราเรียน. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 6) ผลการเรียนในครั้งนี้ พระองค์ได้ทรงตรัสประเมินไว้ว่า

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

> ". . .เรียนถึงแปลอรรถกถา ธรรมบทบั้นปลายผูกเอง พอเข้าใจตามท้องเรื่องได้เมื่ออาจารย์สอนให้แปลแล้ว แต่ยังผสมเอาความเองไม่ได้ ความรู้ที่ได้ในการเรียนนี้ คือ อ่านหนังสือขอมออก รู้จักศัพท์มคธบ้าง ทำให้เข้าใจภาษาไทยกว้างออกไป. . ." (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 7)

ในการต่อมาพระองค์เล็งเห็นว่า การที่จะศึกษาพระธรรมวินัยให้เข้าใจมากยิ่งขึ้น จะต้องมีความรู้ด้านภาษามคธเป็นอย่างยิ่ง เพื่อจะได้อ่านพระไตรปิฎกด้วยพระองค์เอง จึงทรงเรียนภาษามคธเพิ่มเติมกับพระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) โดยทรงเรียนมูลกัจจายนปกรณ์ ทรงใช้เวลา 10 เดือน จึงจบซึ่งถือว่าเป็นการเรียนรวดเร็วเพราะตามปกติจะใช้เวลาเรียนประมาณสองปี ในที่สุดทรงมีความเชี่ยวชาญภาษามคธและมีความรอบรู้ลุ่มลึกแตกฉานมคธภาษาที่ยากที่จะหาผู้ทัดเทียมได้ ทรงสร้างพระไตรปิฎกขึ้น โดยมีกรมหมื่นนฤบาลมุขมาตย์ อธิบดีกรมราชบัณฑิตรับเป็นธุระดำเนินการ เมื่อทรงผนวชเป็นพระภิกษุในพระพุทธศาสนา ในพรรษาที่ 2 เสด็จจำพรรษาที่ วัดมกุฏกษัตริย์ พระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จันทรังสี) ฝากพระองค์ให้เรียนภาษามคธต่อกับเจ้าพระคุณพระพรหมมุนี (กิตติสาระ) ทรงศึกษามังคลัตถทีปนี พระองค์มีพระวิริยะอุตสาหะในการเล่าเรียนภาษามคธจนสามารถสอบด้วยปากเปล่าต่อหน้าพระที่นั่งพร้อมทั้งเจ้านายทั้งฝ่ายหน้าและฝ่ายในและข้าทูลละอองธุลีพระบาทผู้เป็นข้าหลวงเดิมของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ถึงเปรียญ ๕ ประโยค โดยมีพระประสงค์ไม่ล้ำพระบรมราชชนก ในคราวที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จพระราชดำเนินประพาสต่างประเทศ แต่พระองค์ไม่ได้ตามเสด็จ พระองค์จึงเสด็จกลับไปตำหนักพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวรเสฐสุดาเป็นครั้งคราว ในโอกาสนี้ได้ทรงเรียนหนังสือไทย หัดอ่านโคลงและกลอนบทต่างๆ เรียนเลขไทย เรียนฤดูกาลกับพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมหลวงวรเสฐสุดา ซึ่งทรงเชี่ยวชาญในวิชาประเภทนี้ (ชื้น ยอดเศรณี, 2514: 7)

ระหว่างปีพ.ศ. 2411 พระองค์ทรงได้รับพระบรมราชานุญาตให้ไปอยู่ประทับวัดบวรนิเวศวิหารกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ซึ่งผนวชเป็นสามเณรอยู่นั้น ก็ได้มีโอกาสเรียนพระปริยัติธรรมโดยมีหลวงศรีวรโวหาร ต่อมาเป็นพระปริยัติธรรมธาดา (ชัง) เป็นผู้สอน พระองค์ได้เรียนรวมกับพระภิกษุสามเณรในวัดบวรนิเวศวิหาร (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 9)

ในขณะนั้น พระองค์มีพระชนมายุได้ 8 พระชันษา การเรียนครั้งนี้ถือว่าเป็นการเรียนเพิ่มเติมหลังจากที่ทรงหยุดการศึกษาไประยะหนึ่ง นับว่าทรงได้รับการศึกษาถึงหลักธรรมคำสอน

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ของพระพุทธเจ้าตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์ จุดนี้จึงเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเข้าสู่พระพุทธศาสนาอย่างเป็นมรรคเป็นผล เป็นการหล่อหลอมพระอุปนิสัยกล้าแข็งยิ่งขึ้นไปน้อมไปในการผนวช สภาพแวดล้อมที่พระองค์ทรงได้รับนั้นเอื้ออำนวยต่อการผนวช (ชื้น ยอดเศรณี, 2514: 4)

ในการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัยส่วนใหญ่พระองค์จะทรงศึกษาด้วยพระองค์เองได้รับการฟังและการสั่งสอนจากเสด็จพระอุปัชฌาย์บ้าง ทรงศึกษาอย่างพินิจพิเคราะห์และเลือกสรรถือเอาสาระที่เป็นประโยชน์ไม่ได้ทรงเชื่ออย่างงมงาย ในคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ทั้งที่จารึกไว้ในภาษามคธและภาษาอื่น (สมเด็จฯ, 2544: 34)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นที่ตึกแถวริมประตูพิมานชัยศรีด้านขวามือหันหน้าออก โดยมีนายฟรานสิส ยอช แปตเตอร์สัน เป็นครูผู้สอนมีเจ้าพระยาภาสกรวงศ์ เมื่อครั้งยังเป็นนายณัตยาสุภาพ ว่าที่เจ้าหมื่นศรีสรรักษ์เป็นผู้ดูแลตารางสอน มีดังนี้คือ เวลาเช้าจัดสอนเจ้านายชั้นพระองค์เจ้าและหม่อนเจ้า ส่วนเวลาบ่ายสอนข้าราชการที่เป็นทหารมหาดเล็ก ตอนนั้นพระองค์มีพระชนมายุราว 12 พระชันษา ก็ได้มีโอกาสเรียนภาษาอังกฤษที่โรงเรียนนี้ตั้งแต่แรกเปิดโรงเรียน จนมีความรู้ความชำนาญในภาษาอังกฤษได้ ทรงพระอักษรเป็นจดหมายถึงเจ้านายที่ทรงศึกษาอยู่ด้วยกันได้ สามารถแปลเรื่องราวของฝรั่งได้ จดบันทึกเรื่องต่างๆ เป็นภาษาอังกฤษได้ และพัฒนาการขึ้นตามชนมายุ จนถึงขั้นทรงแต่งจดหมายเหตุราชการที่ได้รับพระราชทานพระราชดำรัสแนะนำในทางราชการโดยลำดับมา (ชื้น ยอดเศรณี, 2514: 7-8)

หลังจากทรงลาผนวชจากสามเณรแล้ว ก็ยังได้ทรงเรียนภาษาอังกฤษกับครูแปตเตอร์สันอีก หากแต่เป็นการเรียนส่วนพระองค์ทรงเรียนพร้อมกับพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดชและสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทววงศ์วโรปการ ในการเรียนครั้งนี้ ทรงเรียนที่ประทับของสมเด็จเจ้าฟ้า กรมพระยาภาณุพันธุวงศ์วรเดช (ชื้น ยอดเศรณี, 2514: 10)

ความรู้ที่ได้จากการเรียนตำราเรียนของฝรั่งและการสอนเป็นภาษาอังกฤษนี้ ได้เป็นประโยชน์ในภายหลัง เพราะพระองค์ทรงนำมาประยุกต์ใช้ในการจัดการศึกษาแก่ประเทศชาติ ทรงกล่าวถึงหนังสือของฝรั่งว่าดีกว่าหนังสือเรียนที่จัดสำหรับคนไทยในภายหลังเสียอีก โอกาสที่ได้เรียนกับอาจารย์ฝรั่ง พระองค์ถือว่าเหมาะแก่พระองค์ที่ไม่ได้มีโอกาสไปเรียนต่อในต่างประเทศ ซึ่ง

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

การนี้ทำให้พระองค์ได้รับความรู้ทั้งทางพงสาวดารฝรั่ง ตลอดถึงเรื่องเหตุการณ์บ้านเมื่อและอื่นๆ ของต่างประเทศเนืองๆ ที่อาจารย์ฝรั่งนำมาสอนและส่งหนังสือตำรามาถวายภายหลัง เช่น เยอรมันยึดฝรั่งเศสได้ ราชาธิปไตยของฝรั่งเศสล่มสลายกลายเป็นประชาธิปไตย เป็นต้น ยิ่งภายหลังต่อมาที่พระองค์ทรงดำรงตำแหน่งหน้าที่เป็นพระประมุขคณะสงฆ์ทั้งในด้านการศึกษาและการปกครอง พระองค์ทรงมีปราชญ์ต่างประเทศหลายคนคอยถวายข้อมูลข่าวสารและวิชาการด้านต่างๆจากต่างประเทศต่อเนื่องสม่ำเสมอ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 15)

นอกจากนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงสนใจในด้านดาราศาสตร์ โหราศาสตร์และพยากรณ์ศาสตร์ทรงศึกษาศาสตร์ทั้งสองนั้นกับขุนเทพยากรณ์ (ทัด) ในระหว่างเรียนนั้น ขุนเทพยากรณ์ (ทัด) ถึงแก่กรรม พระองค์จึงทรงไปศึกษากับครูเปียครั้งยังบวชและเป็นพระครูปลัดสุวัฒนสุตคุณ ที่วัดราชประดิษฐ์ และสมเด็จพระอุปัชฌาย์ก็ทรงแนะนำบ้างในด้านพยากรณ์ศาสตร์ ทรงได้ใช้ความรู้โหราศาสตร์โดยทรงช่วยในการชำระปูมเก่าถวายเสด็จพระอุปัชฌาย์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ 2544: 33-34)

ทรงบรรพชา

เมื่อทรงพระชนมายุได้ 14 พระชันษา ได้ทรงผนวชเป็นสามเณรที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ในวัดพฤหัสบดี เดือน 9 ขึ้น 14 ค่ำ ปีระกา เบญจศก จุลศักราช 1235 ตรงกับวันที่ 7 สิงหาคม พ.ศ. 2416 พร้อมกับกรมพระสมมตอมรพันธุ์ และกรมหมื่นวิวิธวรรณปรีชา โดยมีสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ครั้งยังเป็นกรมหมื่นบวรรังษีสุริยพันธุ์ เป็นพระอุปัชฌาย์ หม่อมเจ้า พระธรรมุณหิสธาดาเป็นผู้ประทานสรณะและศีล หลังจากทรงผนวชแล้ว มาอยู่ร่วมกับกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์และกรมขุนสิริธัชสังกาศ ซึ่งทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่ก่อนที่วัดบวรนิเวศวิหารในพรรษานั้น จึงมีสามเณรที่เป็นเชื้อพระวงศ์ 5 รูปด้วยกัน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 18-19)

ในขณะที่ทรงผนวชอยู่นั้น ได้รับการอบรมสั่งสอนโดยเสด็จพระอุปัชฌาย์ถึงศีลและวัตรของสามเณรในเวลาค่ำ ประโยชน์ที่ได้จาการผนวชเป็นสามเณรทำให้พระองค์ รู้จักฝึกหัดประพฤติปฏิบัติพระองค์ให้กวดขันมากขึ้น ทรงรู้จักเพื่อจะทรงพระองค์เองและรู้จักอ่อนน้อมต่อผู้อื่นตามสถานภาพของแต่ละคน ทรงสำรวมกิริยามารยาทมากขึ้นกว่าแต่ครั้งยังไม่ได้บวช และที่สำคัญคือ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

การบวชนั้นจะต้องทำกิจทุกอย่างด้วยตัวเองเรียนรู้เพื่อรู้จักพึ่งตนเองเป็นประการสำคัญ เริ่มแต่การครองผ้าขึ้นไป (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 20)

พระองค์ทรงผนวชเป็นสามเณรอยู่เป็นเวลา 78 วัน ทรงลาสิกขาในวันพฤหัสบดี เดือน 12 ขึ้น 3 ค่ำ ตรงกับวันที่ 23 ตุลาคม พ.ศ. 2416 สาเหตุของการลาสิกขานั้น ทรงเห็นการลาสิกขาของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์และไม่ทรงประสงค์จะฝึกหัดการเทศน์มหาชาติกับพระราชครูมหิธร เพราะเป็นผู้เข้มงวดกวดขันในการฝึกมากและพระองค์เองก็ทรงเคยฝึกหัดขานนาคเป็นทำนองกับพระราชครูมหิธรมาครั้งหนึ่งแล้ว แต่วิธีการสอนไม่ตรงกับพระอุปนิสัยของพระองค์ การฝึกหัดเทศน์มหาชาตินั้นถือเป็นประเพณีของเจ้านายผู้ทรงผนวชอยู่จะต้องหัดเทศน์มหาชาติเพื่อถวายตามฤดูกาล ด้วยสาเหตุดังกล่าวนี้ประกอบกัน จึงทำให้พระองค์ทรงลาสิกขา หลังจากนั้นได้ไปอยู่ที่วังของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ตามลำพังกับคุณยาย เพราะในขณะนั้น กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ได้เสด็จขึ้นไปอยู่บนตำหนักใหญ่แล้ว (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 21)

พระกรณียกิจก่อนทรงผนวช

ระหว่างพ.ศ. 2419 เมื่อครั้งที่กรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ยังทรงผนวชเป็นพระภิกษุนั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงมีพระชนมายุได้ 17 พระชันษา ทรงได้รับฝากจากกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ให้ทรงรับธุระเป็นพ่อบุญธรรมดูแลลูกของบุตรีใหญ่ของหม่อมเจ้าหญิงจรัสโฉม พระองค์เป็นธุระขวนขวายจนกระทั่งกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ทรงลาผนวช นับเป็นครั้งแรกของพระองค์ที่ทำหน้าที่เป็นผู้ใหญ่ในการเกี่ยวข้องกับผู้อื่น แม้จะไม่ใช่เป็นหน้าที่งานที่ทรงรับผิดชอบในทางราชการ แต่ก็เป็นหน้าที่ที่ทรงกระทำต่อพระญาติ ภาระหน้าที่ที่ทรงได้รับอีกประการหนึ่งเป็นผลมาจากการผนวชของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์คือได้รับสั่งให้ดูแลกิจการงานในส่วนของกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ ในหน้าที่ของช่างสนะคือช่างเย็บผู้ชาย ทรงกระทำทั้งไม่เคยงานมาก่อน แต่ก็ทรงกระทำสำเร็จจนเป็นที่พอพระทัย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 37)

> ". . .ในพ.ศ. 2420 เมื่อพระองค์ทรงพระชนมายุได้ 18 พระชันษา ทรงเข้ารับราชการประจำในกรมราชเลขา มีหน้าที่เป็นเจ้าพนักงานสารฎีกา หรือทรงรับราชการเป็นราชเลขานุการในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว. . ." (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 39)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

> ". . .การทำงานในตำแหน่งราชเลขานุการดังกล่าว ทรงได้รับเสมียนจากอธิบดีกรมราชเลขา คือ กรมพระนเรศวรฤทธิ์มา 2 คน คือ พระยาศรีสุนทรโวหาร ตอนยังเป็นนายกมล และนายเจิมผู้เป็นน้องของนายกมล. . ." (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 40)

ในการรับราชการของพระองค์ในขณะนั้นไม่ได้รับเงินเดือนเลย ประมาณสองปีที่ทำงาน แต่พระองค์ก็ไม่ทรงเดือดร้อนเพราะเรื่องนี้ ด้วยเหตุที่พระองค์ทรงทำงานราชการด้วยความภักดี ทำด้วยน้ำใจ เป็นการไม่อยู่เปล่าโดยไม่ได้ทำอะไร ทั้งในการทรงงานยังได้รับการสนิทสนมจากพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว และโดยเฉพาะในขณะนั้นพระองค์ก็ยังทรงอยู่กับยาย จึงไม่มีความจำเป็นใช้เงินเท่าไหร่ เพราะยายจะเป็นผู้ดูแล (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 43)

เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบว่า พระองค์เป็นผู้เข้าวัดคือทรงฝักใฝ่ในทางธรรม จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ประกอบพระกรณียกิจด้านนี้มากขึ้นและมีราชการในทางนี้เพิ่มขึ้นด้วยเช่น ทรงรับสั่งให้พระองค์เชิญพระกระแสรับสั่งกราบทูลสมเด็จพระอุปัชฌาย์ เชิญพระราชหัตถเลขา โปรดเกล้าฯ ให้มีหน้าที่ดูแลการจารึกอักษรต่างๆ ในแผ่นศิลาและตัดศิลาจารึกนั้นในงานฉลองวัดนิเวศน์ธรรมประวัติ เกาะบางประอิน เป็นต้น (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 44)

มูลเหตุแห่งการผนวช

พระองค์ทรงดำเนินชีวิตด้วยการเรียนรู้ในสิ่งที่อยากรู้อยากลอง ภายหลังลาสิกขาจากสามเณรพระชนมายุระหว่าง 14-20 พระชันษา พระองค์มีคติชีวิตที่น่าศึกษาน่าสนใจและนำมาเป็นแนวทางเพื่อเป็นอุทาหรณ์ในการดำเนินชีวิต ถือเป็นข้อคิดและคติเตือนใจ การที่พระองค์มีอุปนิสัยใฝ่รู้ใฝ่ศึกษาใฝ่คิดใฝ่ค้นคว้า ทำให้พระองค์ได้เรียนรู้ในหลายๆด้าน ทั้งที่มีประโยชน์หรือหาประโยชน์มิได้ พระองค์ทรงฝึกหัดขี่ม้าจนชำนาญ หัดขับรถ หัดดื่มของมึนเมา เล่นการพนัน เล่นหวย ยิงนก ตกปลา ยิงปืน เล่นดนตรี และการใช้เครื่องแต่งกายแบบฝรั่งโดยเฉพาะอย่างยิ่ง สิ่งต่างๆ เหล่านี้ล้วนแต่นิยมตามแบบฝรั่ง ตามประสาวัยรุ่น เหตุปัจจัยอย่างหนึ่งที่ทำให้พระองค์เสียพระทัยมากในภายหลังทรงเจริญวัยเป็นผู้ใหญ่แล้วคือ ความสุรุ่ยสุร่าย การที่ไม่รู้จักประหยัดทรัพย์ทั้งที่ยังไม่สามารถหาเงินเองได้ ทำให้พระองค์ถูกยื่นฟ้องต่อศาลคดีต่างประเทศให้ใช้หนี้ เพราะพระองค์ทรงนิยมของแพงตามแบบฝรั่งซื้อของตามห้างแต่ขอผลัดเขาไว้ก่อน ครั้งแรกก็ไม่เป็นไรเพราะส่งใบเสร็จมาเก็บกับยาย แต่ภายหลังพระองค์รู้สึกเกรงใจยาย จึงขอผลัดกับทางห้างจนทาง

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ห้างทนไม่ไหวจึงยืนฟ้องศาล อย่างไรก็ตาม ก็ไม่ได้เป็นความเดือดร้อนถึงขั้นศาล เพราะเจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกษาธิบดีได้มาบอกให้พระองค์รู้และแนะนำให้นำเงินไปชำระเสีย พระองค์ก็ปฏิบัติตาม ทางฝ่ายโจทย์ก็ถอนฟ้องก็เป็นอันยุติ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 25-26)

การที่พระองค์ทรงมีพระอุปนิสัยไม่ชอบคบสตรีอันเป็นการเสริมพระบารมีของเจ้านายพระองค์ไม่ทรงสนพระทัยหรือพอใจ กลับมีพระทัยที่กระดากต่อผู้หญิงในการณ์อันยังไม่ควรและไม่เหมาะ นับเป็นพระอุปนิสัยที่มุ่งต่อการบวช พระองค์ทรงเห็นว่าการอยู่เป็นชายโสดดีกว่ามีคู่

> . . .เราไม่มีนิสัยในทางคบสตรี แม้ถูกชวน ก็ยังไม่มีชาตาดีเผอิญให้คลาดแคล้ว รอดตัวจากอบายมุข (นักเลงหญิง) อย่างนี้ แต่เราได้เห็นผู้อื่นมีโรคติดตัวมาเพราะเหตุนี้ ทอดชีวิตสังขารและได้ความลำบาก แม้ตามประเพณี สตรีถวายตัวเป็นหม่อม แต่เรายังไม่มีความรักดำกฤษณาในสตรีเลย สุดแต่จะว่า เป็นผู้กระดากผู้หญิง หรือเป็นชนิดที่เขาเรียกว่าพรหมมาเกิด หรือเป็นผู้มาเกิดเพื่อจะบวช อย่างไรก็ได้ เราเห็นอยู่เป็นโสดสะดวกสบายกว่ามีคู่. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 24)

ทรงได้กัลยาณมิตร ทำให้พระองค์สามารถกลับตัวได้จากอบายมุขต่างๆ เพราะส่วนหนึ่งพระองค์ได้มีโอกาสคบกับฝรั่งชาวสกอตชื่อหมอปีเตอร์เคาวัน เป็นแพทย์หลวง ใช้ชีวิตสันโดษแบบฤษี ไม่รักสนุกในทางนักเลง ไม่สูบบุหรี่ เดิมทีพระองค์มีพระอุปนิสัยนิยมฝรั่งอยู่แล้วจึงผูกความคุ้นเคยกับหมอปีเตอร์เคาวัน ได้ทรงเห็นอัธยาศัยความประพฤติ และได้รับตักเตือนจากหมอปีเตอร์เคาวัน จนทำให้พระองค์เลิกพระอุปนิสัยสุรุ่ยสุร่ายและอบายมุขได้ ทรงน้อมพระทัยมาเพื่อเอาอย่างหมอปีเตอร์เคาวัน จนกลายเป็นฤษีตามหมอปีเตอร์เคาวัน และนับถือเป็นอาจารย์ ได้รับความรู้ด้านภาษาอังกฤษและวิชาแพทย์จากหมอปีเตอร์เคาวัน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 28-29)

เห็นได้ว่าในช่วงพระชนมายุ 17 พระชันษานั้น ได้รับอิทธิพลจากแนวความคิดตะวันตกพักหนึ่งแล้ว สามารถกลับตัวได้จากอบายมุขด้วยกัลยาณมิตรคอยชี้แนะพระองค์ และก็เป็นชาวตะวันตกซึ่งเป็นเรื่องแปลกทั้งๆ ที่ประเทศไทยเป็นเมืองพุทธแต่ทรงมาเลื่อมใสในความประพฤติของฝรั่ง และพระพุทธศาสนาสอนห้ามอบายมุข เพราะความที่ทรงมีปัญญาอยู่เป็นทุนเดิม พอได้รับการชี้แนะในแนวทางที่ถูกที่ควร ทำให้พระองค์เกิดวิจารณญาณ คิดแยกแยะถึงคุณ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ค่าที่แท้จริงของสรรพสิ่งที่พระองค์ทรงประสบพบเจอและมีอยู่ในขณะนั้น ทำให้ทรงสงบนิ่งเรียบร้อยมากขึ้น เลิกพฤติกรรมที่เป็นไปในทางลบ ไม่ยึดติดในคุณค่าเทียม จากที่เคยทรงใช้เสื้อราคาแพงก็ทรงใช้เสื้อราคาถูก ด้วยทรงเห็นว่าก็ใช้ได้เหมือนกัน ทรงบอกว่า “ศรีไม่ได้อยู่ที่ของ แต่ที่ราคาถูก” เช่นนี้ก็ทำให้พระองค์ประหยัดค่าใช้จ่าย ผู้ถึงพร้อมด้วยโยนิโสมนสิการที่ตระหนักถึงคุณค่าแท้และคุณค่าเทียมของสิ่งของที่ทรงใช้เกิดขึ้นในเวลาบ่ายของวันหนึ่ง ซึ่งเป็นเวลาทรงม้าหรือทรงรถเที่ยวเล่น แต่วันนั้นฝนตก จึงเสด็จไปไหนไม่ได้ ทรงรู้สึกถึงความเหงาและนอนเล่นอยู่บนเก้าอี้บรรทม ทรงสอดส่ายพระเนตรดูนั่นดูนี่ภายในห้องที่อยู่ ข้อความที่จะแสดงต่อไปนี้ ทำให้เราเห็นถึงอัจฉริยภาพทางสติปัญญาที่เกิดขึ้นในวันนั้นว่า

> . . .สิ่งที่ตาเราดูอยู่ที่คราวแรก คือโต๊ะตัวนั้น เราเห็นที่ห้างชั่งงามน่ารักจริงๆ ทั้งรูปพรรณทั้งฝีมือในวันนั้น ไม้พื้นโต๊ะที่เคยเห็นเป็นแผ่นเดียว ก็แลเห็นเป็นไม้หลายแผ่น ปากไม้ห่างออกโร่ ลวดที่ราวกับคัดขึ้นจากเนื้อไม้นั้นเอง ก็ปรากฏเป็นไม้หรือเส้นหวายผ่าซีดติดเข้าผิวที่แลเห็นขัดเป็นเงาโจ้ง ก็ปรากฏเป็นแต่ทาน้ำมันให้ขึ้นผิว คราวนี้นึกถึงราคาของโต๊ะนั้นแรกซื้อกับราคาในวันนั้นอันจะพึงผิดกันมาก แต่หาได้นึกถึงประโยชน์ที่ได้ใช้โต๊ะนั้นมาโดยกาลด้วยไม่เห็นไกลกันมาก เห็นซื้อมาเสียเปล่า คราวนี้จักปรารภถึงของอื่นบรรดามีในเรือนก็เห็นเป็นเช่นนั้น แต่นั้น นึกถึงของที่ซื้อมาแล้ว ไม่ชอบใจ ให้คนอื่นเสีย ยิ่งเห็นน่าเสียดายมาก ตั้งแต่นั้นสงบความเห็นอะไรอยากได้เสียได้. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 29)

พระองค์ทรงใช้ชีวิตตามวิถีทางแห่งปุถุชนชั้นเจ้านาย เป็นเวลา 6 พระชันษาโดยประมาณ ทรงเรียนรู้ทั้งทางโลกและทางธรรม เฉพาะอย่างยิ่งการที่ทรงเปลี่ยนแปลงพระองค์ ได้โดยอาศัยความเชื่อฟัง ทรงศึกษาพระธรรมในพระพุทธศาสนามาเป็นพื้นฐานแห่งชีวิต แสดงให้เห็นถึงอุปนิสัยแห่งคนผู้จะเป็นหน่อเนื้อของพระพุทธศาสนา อีกทั้งการนิมิตฝันถึงการปฏิสันถารของเสด็จพระอุปัชฌาย์เป็นที่ประจักษ์เป็นที่จับใจนั้น กระตุ้นเตือนพระองค์ให้หวนระลึกถึง จึงเสด็จเข้าไปเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์เพื่อพิสูจน์ความฝันของพระองค์ น่าจะเป็นเหมือนดังฝันหรือเปล่า ผลปรากฏว่า ในการเข้าเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์ครั้งนี้ ถือเป็นจุดเริ่มต้นแห่งการเปลี่ยนแปลงในชีวิตของพระองค์ เพราะพระอุปัชฌาย์ได้ทรงต้อนรับเป็นที่ประทับพระทัยเช่นความฝัน จึงเป็นเหตุให้เข้าเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์บ่อยขึ้นจนเป็นคนโปรดของสมเด็จพระอุปัชฌาย์ การเสด็จเข้าเฝ้าบ่อยๆ เปิดโอกาสให้พระองค์ได้รับความรู้ทั้งทางคติธรรมและทางคติโลก การคบคนเช่นใดก็จะมี

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เหมือนกับคนเช่นนั้น ทรงเป็นแบบอย่างที่ดี และทรงถือปฏิบัติตามอย่าง เพราะการที่พระองค์ทรงสนิทสนมกับสมเด็จพระอุปัชฌาย์นี้ ทรงทราบถึงพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ทรงได้รับดำรัสให้เป็นผู้ส่งสาสน์ระหว่างพระองค์กับสมเด็จพระอุปัชฌาย์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 30-31)

การที่พระองค์ได้มีโอกาสเสด็จเข้าวัดบ่อยๆ ทรงเรียนรู้และศึกษาพระธรรมกับสมเด็จพระอุปัชฌาย์ด้วยพระองค์เองบ้าง ทำให้พระองค์ทรงมีพระทัยในความเป็นสมณะมากขึ้นโดยลำดับ แต่ยังไม่ทรงน้อมพระทัยในการผนวชเสียทีเดียว ด้วยเหตุผลที่ว่าถ้าผนวชในตอนอายุน้อย ความมั่นคงในด้านจิตใจยังมีไม่มากพอ เพราะได้บทเรียนจากตอนผนวชเป็นสามเณรแล้ว จึงเกรงว่า ถ้าผนวชนานแล้วลาสิกขาในภายหลัง จะทำให้เสียเวลาในทางฆราวาส (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 32)

แสดงให้เห็นว่าในพระทัยลึกๆ ของพระองค์ในขณะนั้นว่า ถ้าได้ผนวชแล้วก็จะไม่ทรงลาสิกขาอีก จุดเปลี่ยนแปลงในชีวิตของพระองค์จากฆราวาสวิสัยสู่สมณวิสัยนั้น ได้บังเกิดเหตุการณ์วันหนึ่ง กรมพระเทววงศ์วโรปการ ทรงล้อพระองค์ต่อหน้าพระที่นั่งของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวว่า “เป็นผู้เข้าวัด” การที่ทรงถูกล้อครั้งนี้ เป็นเหตุให้พระองค์ต้องเข้าผนวชในพระพุทธศาสนาจริงๆ เพราะพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเห็นเป็นเรื่องสำคัญ และทรงเกลี้ยกล่อมให้พระองค์ผนวช ทั้งยังทรงอ้างเอาสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ครั้งเป็นกรมหมื่นนุชิตชิโนรสเป็นตัวอย่าง แต่พระองค์ยังไม่ทรงถวายปฏิญญาว่าจะบวชหรือไม่บวชตรงๆ เป็นแต่กราบทูลว่า “. . .ถ้าจะสึก จะสึกเมื่อพ้นพรรษาแรก พ้นจากนั้นไปแล้วจะไม่สึก. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 43-44) เมื่อพระองค์กราบทูลดังนี้ ก็เท่ากับว่าทรงปฏิญาณว่าจะผนวชแล้ว เพราะแม้ไม่ได้ปฏิญญาว่าจะผนวชก็ตาม แต่พระองค์ทรงกราบทูลถึงการสึก ก็แสดงว่า ต้องผ่านการผนวชแล้วเท่านั้น จึงจะลาสิกขาได้ ปัจจัยสำคัญมีผลต่อการตัดสินพระหฤทัยสู่การบรรพชาอุปสมบทในพระพุทธศาสนา

ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พระชนมายุ 20 พระชันษา พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้ามนุษยนาคมาณพได้ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ เมื่อวันที่ 27 มิถุนายน พ.ศ. 2422 ตรงกับวันศุกร์ ขึ้น 9 ค่ำ เดือน 8 ปีเถาะ เอกศกจุลศักราช 1241 ณ อุโบสถวัดพระศรีรัตนศาสดาราม โดยมีสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เป็นพระอุปัชฌาย์ และมีพระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จันทรังสี) วัดมกุฏกษัตริย์ เป็นพระกรรมวาจาจารย์ สวดองค์เดียวตามแบบพระวินัย ทรงประทับอยู่ที่วัดบวรนิเวศ พอถึงเทศกาลเข้าพรรษา พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จมาถวายพุ่มที่วัดบวรนิเวศวิหาร เสด็จเยือนพระองค์พร้อมทรงประเคนพุ่มแก่พระองค์และทรงกราบด้วยความเคารพในความเป็นพระของพระองค์ แปลกจากพระอาการที่ทรงแสดงแก่พระองค์อื่นที่ทรงผนวชเช่นเดียวกัน ซึ่งเพียงทรงประคองอัญชลีเท่านั้น จึงทำให้พระองค์ได้คิดตระหนักถึงการผนวชว่า

> . . .เสด็จกุฏิเราทรงประเคนพุ่ม เราเห็นท่านทรงกราบด้วยเคารพอย่างเป็นพระแปลกจากพระอาการที่ทรงแสดงแก่พระองค์อื่น เพียงทรงประคองอัญชลี เรานึกสลดใจว่า โดยฐานเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ท่านก็เป็นเจ้าของเรา โดยฐานเนื่องในพระราชวงศ์เดียวกัน ท่านก็เป็นพระเชฏฐะของเรา โดยฐานที่เป็นผู้แนะนำราชการพระราชทาน ท่านก็เป็นครูของเรา เห็นท่านทรงกราบ แม้จะนึกว่าท่านทรงแสดงความเคารพแก่ธงชัยพระอรหันต์ต่างหาก ก็ยังวางใจไม่ลง ไม่ปรารถนาจะให้เสียความวางพระราชหฤทัยของท่าน ไม่ปรารถนาจะให้ท่านทอดพระเนตรเราผู้ที่ท่านทรงกราบแล้ว ถือเพศเป็นคฤหัสถ์อีก ตรงคำที่เขาพูดกันว่ากลัวจัญไรกิน เราตกลงใจว่าจะไม่สึกในเวลานั้น. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 47-48)

ต่อมาทรงทำทัฬหิกรรม อุปสมบทซ้ำอีกครั้ง ตามธรรมเนียมนิยมของพระสงฆ์ธรรมยุตในครั้งนั้น ณ โบสถ์แพ ริมฝั่งวัดราชาธิวาส ในวันเสาร์ ที่ 3 มกราคม พ.ศ. 2423 ตรงกับแรม 7 ค่ำ เดือน 2 ปีเถาะ จุลศักราช 1242 โดยมีพระจันทรโคจรคุณ (ยิ้ม จันทรังสี) เป็นพระอุปัชฌาย์ และพระธรรมไตรโลกาจารย์ (เดช ฐานจาโร) เจ้าอาวาสวัดเทพศิรินทราวาส แต่ครั้งยังเป็นพระเปรียญอยู่วัดราชาธิวาส เป็นพระกรรมวาจาจารย์ (สุเชาวน์ พลอยชุม, 2541: 5)

ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร

พ.ศ. 2434 สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ สิ้นพระชนม์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น กรมหมื่น ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารสืบต่อจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ นับเป็นเจ้าอาวาสพระองค์ที่ 3

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ครั้นปี พ.ศ. 2436 ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าเลื่อนพระสมณศักดิ์เป็นสมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตนับเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตพระองค์ที่ 2 ทรงเป็นเจ้าคณะใหญ่คณะธรรมยุตเมื่อทรงมีพรรษายุกาล 15 พรรษา เมื่อทรงเป็นเจ้าอาวาสวัดบวรนิเวศแล้ว ก็ได้ทรงเริ่มพัฒนากิจการพระศาสนา โดยทรงเริ่มทำขึ้นภายในวัดบวรนิเวศวิหารก่อน เป็นการทดลองเพื่อดูผลได้ผลเสีย และทรงปรับปรุงแก้ไขจนทรงเห็นว่า มีผลดีเป็นคุณประโยชน์แก่พระศาสนาเป็นส่วนรวม (สุเชาวน์ พลอยชุม, 2541: 6) สรุปได้ดังนี้

1. ทรงตั้งกรรมการสงฆ์เพื่อเป็นที่ปรึกษาบริหารจัดการภายในวัด โดยความเห็นชอบของมติสงฆ์

2. ทรงจัดให้พระกรรมการสงฆ์เป็นเจ้าหน้าที่ดำเนินการของวัด โดยแยกออกเป็นแผนกเพิ่มเติมจากที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดวางไว้คือ เจ้าหน้าที่รักษาปูชนียวัตถุ เจ้าหน้าที่รักษาพระอาราม เจ้าหน้าที่ดูแลนวกรรม เจ้าหน้าที่ดูแลการศึกษา

3. ทรงจัดหน้าที่อุปัฏฐากวัด โดยให้ทำบัญชีรายชื่อคนเช่าและจำนวนผู้เช่าให้เป็นหลักฐาน ตรวจสอบได้ จัดให้มีบัญชีรายรับรายจ่าย และมีไวยาวัจกรเป็นผู้ดูแลดำเนินการ

4. ทรงประทานค่าบำรุงแก่พระผู้ที่ทำหน้าที่สงฆ์ เรียกว่า นิตยภัตร ส่วนคฤหัสถ์ ที่ช่วยเหลือกิจการของวัดก็ทรงให้ได้รับการเกื้อกูลตามสมควร

5. ทรงให้จดทะเบียนพระภิกษุสามเณร เด็กวัด ผู้อุปัฏฐากภิกษุสามเณร ผู้อยู่ประจำและผู้อาศัยชั่วคราว

6. ทรงสำรวจตรวจสอบบัญชีเลขของวัดให้ตรงตามเป็นจริง

7. ทรงจัดระบบการรักษาหอพระไตรปิฎกให้เข้มงวดมากขึ้น

8. ทรงจัดสอนภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่ ให้ได้เรียนพระธรรมวินัยในภาษาไทย เป็นการส่วนพระองค์ในฐานะที่เป็นพระอุปัชฌาย์ จากนั้นก็ทรงขยายการศึกษาไปถึงภิกษุสามเณรที่บวชอยู่นานแล้ว จนกระทั่งจัดเป็นการเรียนขั้นพื้นฐาน เป็นแบบอย่างให้แก่วัดธรรมยุตอื่นๆ จนมีผู้เรียน

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ทั่วไปทุกนิกายในกาลต่อมา ทรงเปิดเป็นประโยคนักธรรมสอบในสนามหลวง และในสนามมณฑลต่างจังหวัด

9. ทรงจัดให้ภิกษุสามเณรที่ยังสวดมนต์ไม่จบตามสูตรท่องสวดมนต์ มีการซ้อมสวดมนต์ในพรรษาทุกวัน เว้นวันพระ และหัดให้ออกเสียงอักขระให้ถูกต้อง

10. ทรงจัดให้ภิกษุผู้มีพรรษาต่ำกว่า 5 ปี ที่เรียนจบด้านพระธรรมวินัยแล้ว มาเรียนบาลีทั้งหมด เพราะก่อนหน้านี้ การเรียนบาลียังไม่ได้เป็นการบังคับ ซึ่งพระองค์ทั้งทรงสอนเองและให้ลูกศิษย์ที่เรียนกับพระองค์แล้วช่วยกันสอนด้วย

11. ทรงให้จัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย โดยพระบรมราชานุญาต

12. ทรงจัดตั้งโรงพิมพ์และสำนักพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหารสืบจากพระบรมราชชนก

13. ทรงจัดการเรียนการสอน ทั้งหนังสือไทยและความรู้ในศาสตร์อื่นควบคู่กันไปในโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัย ตามหลักสูตรของวิทยาลัยที่ตั้งขึ้นเพื่อชักจูงให้เข้าเรียนนักธรรมและภาษาบาลี ต่อมาเพื่อเอกภาพในการศึกษาของชาติทรงให้หลักสูตรของกรมศึกษาธิการแทน และโอนให้กรมศึกษาจัดเป็นโรงเรียนรัฐบาล ภายหลังที่ทรงจัดการศึกษาแห่งชาติในหัวเมืองบรรลุสำเร็จแล้วตามพระบรมราชประสงค์

14. ทรงจัดตั้ง “กองทุนนอน-บุญนิธิ” ของวิทยาลัยขึ้นเพื่อเป็นกำลังใช้จ่ายในการบริจาคจัดการในวิทยาลัย โดยคณะกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ ได้ช่วยกันชักชวนผู้มีจิตศรัทธาบริจาคทรัพย์เป็นทุนซึ่งได้รับการจัดตั้งเป็น “มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย” ในเวลาต่อมา

15. ทรงฝึกอบรมพระธรรมกถึกขึ้น จนสามารถแสดงธรรมเทศนาด้วยปากเปล่าและแต่งเรื่องขึ้นเองได้ และได้จัดพิมพ์เรื่องที่ทรงแต่งขึ้นในขณะนั้น “หนังสือธรรมจักษุและธรรมสมบัติ” ของมหามกุฏราชวิทยาลัยที่พระองค์ทรงดำริขึ้น

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

16. ทรงอำนวยการจัดพิมพ์หนังสือด้านพระศาสนาเฉพาะเรื่องเพื่อแจกตามโอกาสอันควรและทรงพิมพ์ลงในหนังสือธรรมจักษุและธรรมสมบัติของมหามกุฏราชวิทยาลัย

17. ทรงจัดตั้งการฟังธรรมสำหรับเด็กวัดขึ้นในวันธัมมัสวนะปกติ เวลาค่ำ โปรดให้สวดนมัสการพระรัตนตรัย รับศีล 5 และฟังการอบรมสั่งสอน

18. ทรงกำหนดให้มีการไหว้ครูปาธยายในวันที่ 1 มกราคมของทุกปี ซึ่งก่อนหน้านั้น มีการจัดขึ้นสามปีหนึ่งครั้ง (ชื้น ยอดเศรณี, 2514: 14)

พระกรณียกิจสำคัญที่เกี่ยวกับสถาบันพระมหากษัตริย์

พ.ศ. 2447 ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์พระบาทสมเด็จพระมุงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 6 ขณะทรงดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระบรมโอราธิราช สยามมกุฎราชกุมาร ทรงผนวชเป็นพระภิกษุ

พ.ศ. 2460 ทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ในพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 7 ขณะดำรงพระอิสริยยศเป็น สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าประชาธิปกศักดิเดช กรมขุนสุโขทัยธรรมราชา นอกจากนี้ยังทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ของพระบรมวงศานุวงศ์อื่นๆ อีกหลายพระองค์

พระอิศริยยศ

พ.ศ. 2419 ทรงได้รับพระราชทานพานทอง และดวงตาเครื่องราชอิศริยากรณ์ทุติยจุลจอมเกล้า พร้อมกับกรมพระสมมตอรมพันธ์ และในปีเดียวกันนั้น ก็ทรงได้รับพระราชทานหีบหมากทองคำลงยาราชาวดี (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 38)

พ.ศ. 2424 พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ สถาปนาเป็นพระองค์ต่างกรมฝ่ายบรรพชิต ที่ พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ในวันพฤหัสบดี ที่ 13 มีนาคม แรม 12 ค่ำ เดือน 4 ปีมะเส็ง จุลศักราช 1243 (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2544: 75-77)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พ.ศ. 2436 ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนสมณศักดิ์เป็นสมเด็จเจ้าคณะใหญ่แห่งคณะธรรมยุตติกนิกาย (ชื้น ยอดเศรณี, 2514: 36-40)

พ.ศ. 2449 ทรงได้รับพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ เลื่อนพระเกียรติยศของพระองค์ขึ้นเป็นพระองค์เจ้าต่างผู้ใหญ่ตามฝ่ายราชตระกูล ที่ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวชิรญาณวโรรส

พ.ศ. 2453 พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้ตั้ง “มหาสมณุตตมาภิเษก” เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป็น สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และเลื่อนศักดิ์เป็นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิญาณวโรรส สมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณายก ดำรงตำแหน่งเป็นเจ้าคณะใหญ่ คณะธรรมยุตินิกายและองค์ประมุขพระสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร (ชื้น ยอดเศรณี, 2514: 63)

งานวิชาการและพระนิพนธ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงบำเพ็ญพระกรณียกิจอันเป็นประโยชน์แก่พระศาสนาและประเทศชาติ ผลงานของพระองค์ที่อำนวยประโยชน์งานทางด้านวิชาการและพระนิพนธ์ถือเป็นผลงานสำคัญคู่ควรแก่การศึกษาค้นคว้าเป็นอย่างยิ่ง ทรงรอบรู้ในพระธรรมวินัยอย่างแตกฉาน ทั้งยังทรงมีพระปรีชาสามารถที่ทรงนำธรรมเผยแผ่แก่ประชาชนได้อย่างชัดเจน ความอันใดที่เข้าใจยาก ก็ทรงอธิบายให้เข้าใจอย่างชัดเจน โดยเฉพาะที่เป็นแนววิชาการและพระนิพนธ์ประเภทต่างๆ จึงสรุปจำนวนเท่าที่ได้วิจัยและค้นคว้า ดังนี้

1. แบบเรียน 12 เล่ม เช่น หนังสือนวโกวาท วินัยมุขเล่ม 1-2-3 ธรรมวิภาค ธรรมวิจารณ์ พุทธประวัติ และตำราบาลีไวยากรณ์ 6 เล่ม

2. พระธรรมเทศนา มีประมาณ 75 เรื่อง เช่น สังเวชโนบายกถา พุทธอุทานกถา สัปปุริสธัมมกถา

3. พระโอวาทและธรรมกถา ประมาณ 67 เรื่อง เช่น พระโอวาทกำลัง 4 ประการของผู้ครองเรือง ธรรมกถาประทานแก่ราษฎร และทรงแปลพระสูตร 47 เรื่อง

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

4. ศราทธพรตเทศนา เช่น สติสัมปชัญญกถา ในการพระกุศลอุทิศถวาย ร. 5 ธรรมจักษุ เล่ม 17

5. ธรรมคดีและเบ็ดเตล็ด 41 เรื่อง เช่น หลักการของผู้มุ่งก้าวหน้า อรรถศาสน์ เล่ม 1-2

6. เกี่ยวกับการศึกษา 36 เรื่อง เช่น พระมติในการจัดการศึกษาของกุลบุตร คำแนะนำเรื่องจัดการโรงเรียนตามวัด สยามไวยากรณ์

7. เกี่ยวกับพระมหากษัตริย์ 7 เรื่อง เช่น โคลงลิลิต เรื่อง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าอยู่หัวทรงผนวช คำแปลรายงานตรวจพระอาการฯ คำถวายพระพร

8. ประวัติศาสตร์และโบราณคดี 22 เรื่อง เช่น พงศาวดาร ตำนานประเทศไทย ข้อความในตำนานเมืองเชียงแสน

9. อักษรศาสตร์ 11 เรื่อง เช่น พระดำรัสปรารภแบบอักษรไทยที่ใช้สำหรับบาลี วิธีใช้อักษรในภาษามคธเทียบภาษาสันสกฤต วิธีแสดงไวยากรณ์ของตันติภาษา

10. เกี่ยวกับการคณะสงฆ์ 71 เรื่อง เช่น ข้อความที่ยกขึ้นปรึกษาและตกลงกันในที่ประชุมผู้อำนวยการศึกษาหัวเมือง แถลงการณ์คณะสงฆ์

11. ทรงนิพนธ์ เช่น มนการสิทธิคาถา (โย จกฺขุมา) มนต์สำหรับเรือกระนั่งยนต์ คชมนต์

12. ทรงแปลวรรณนา (อธิบาย) 21 เรื่อง เช่น วรรณนากาลามสูตร วรรณนาสีหสูตร วรรณนาจุนทสูตร

13. ทรงชำระคัมภีร์บาลี 13 เรื่อง เช่น พระวินัยปิฎก กระอภิธรรมปิฎกปฐมสมนฺตปาสาทิกา

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พระชนม์ชีพในปัจฉิมกาล

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงประชวนด้วยพระวัณโรคภายในเรื้อรังมาเป็นเวลานาน พระอาการของโรคกำเริบมากขึ้นหลายต่อหลายครั้ง จนกระทั่งปี พ.ศ. 2464 หลังจากที่ทรงฉลองพระชนมายุครบ 60 พรรษาแล้ว พระอาการของโรคกำเริบขึ้นอีกและได้เสด็จไปรักษาพระองค์ในจังหวัดชายทะเลของภายใต้ โดยเรือรบหลวงที่พลับพลาแหลมสน จังหวัดสงขลา โดยคณะแพทย์ถวายการรักษาอย่างใกล้ชิดและเต็มกำลัง แต่พระอาการก็ไม่ทรงดีขึ้น จึงเสด็จกลับมายังวัดบวรนิเวศวิหารจนวาระสุดท้ายของพระชนม์ชีพ พระองค์ทรงสิ้นพระชนม์ด้วยพระอาการสงบ เมื่อวันที่ 2 สิงหาคม 2464 เวลา 4.35 น. วันอังคาร แรม 14 ค่ำ เดือน 8 ปีระกา จุลศักราช 1283 รวมสิริพระชนมายุได้ 61 ชันษา 3 เดือน 20 วัน ทรงเสด็จอยู่ในเพศบรรพชิต 42 พระชันษา 1 เดือน 6 วัน นับเวลาที่ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารได้ 28 พระชันษา 10 เดือน 4 วัน และนับแต่ที่ทรงได้รับพระมหาสมณุตมาภิเษกได้ 10 ปี 7 เดือน 8 วัน (ชื้น ยอดเศรณี, 2514: 265-267)

วิเคราะห์พระประวัติและผลงานสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

จากการศึกษาพระประวัติทำให้ทราบว่าจุดเริ่มต้นของการเป็นผู้นำต้องมีสิ่งแวดล้อมรอบตัวที่เอื้อต่อระบบความคิด พระบรมชนกทรงหมั่นสอนพระองค์ในทางพระพุทธศาสนาตั้งแต่เยาว์วัย ทรงพอพระทัยกับการเล่นเลียนแบบพระภิกษุและอีกส่วนหนึ่งทรงติดตามกรมหลวงพรหมวรานุรักษ์ที่ผนวชเป็นสามเณร พระองค์ได้รับอนุญาตให้เข้าอยู่ในวัดบวรนิเวศวิหาร ทรงได้พบและคุ้นเคยกับพระภิกษุ สามเณรและคฤหัสถ์ ในด้านการศึกษามีส่วนสำคัญอย่างยิ่งต่อมุมมองและทัศนคติของพระองค์ ทรงศึกษาภาษาอังกฤษและรู้เหตุการณ์ภายนอกอาณาจักรและได้ปราชญ์ต่างชาติหลายคนคอยถวายข้อมูลข่าวสาร วิชาการตะวันตกด้านต่างๆ อย่างต่อเนื่อง ทรงได้กัลยาณมิตรอย่างหมอปีเตอร์ เคาวัน ตักเตือนแนะนำให้ทางที่ถูกที่ควรต่อการดำเนินชีวิต ในช่วงก่อนทรงผนวช ทรงนิมิตฝันถึงการปฏิสันถารสมเด็จพระอุปัชฌาย์เป็นที่ประทับจับใจ ทำให้หวนระลึกถึงในครั้นที่ทรงบรรพชา ทรงเข้าเฝ้าสมเด็จพระอุปัชฌาย์เพื่อพิสูจน์นิมิต สมเด็จพระอุปัชฌาย์ทรงต้อนรับเป็นที่ประทับพระทัยดังเช่นความฝัน จึงเป็นเหตุชี้นำให้พระองค์ได้พบพระอุปนิสัยที่สงบนิ่งและมีคุณธรรมเป็นที่น่าเลื่อมใส ขณะเดียวกันทรงมีหน้าที่ราชการติดต่อกับสมเด็จพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงเกลี่ยกล่อมให้พระองค์ผนวช ทรงตั้งปฏิญาณไว้ว่า ถ้าจะสึกเมื่อพ้นพรรษาแรก พ้นจากนั้นแล้วจะไม่สึก เพราะมีพระปฏิญาณเป็นเหตุหลังจากทรงผนวชเป็นพระภิกษุแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า ทรงเสด็จเยือนพร้อมทั้ง

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ประเคนพานพุ่มและทรงกราบด้วยความเคารพในความเป็นพระของพระองค์ ด้วยพระอัจฉริยภาพของพระองค์ทรงตระหนักว่า จะไม่ถือเพศเป็นคฤหัสถ์กับท่านผู้ที่ทรงกราบแล้ว เป็นผลทำให้ทรงถือครองเพศบรรพชิต

ในส่วนของผลงานด้านวิชาการและพระนิพนธ์นั้น พระองค์ทรงแต่ง ตำราในแนววิชาการทั้งการศึกษาเบื้องต้นของกุลบุตร ที่สามารถนำมาประกอบอาชีพและสามารถนำหลักธรรมหรือหลักปฏิบัติไปปรับใช้ในชีวิต เพื่อให้ผู้ศึกษาและปฏิบัติได้เกิดความมั่นคงและมั่นใจไม่หลงลืมสติในการประกอบสัมมาชีพต่างๆ การศึกษาของคณะสงฆ์ พระองค์ทรง ปรับคัมภีร์เก่า และทรงแต่งเพิ่มเติมขึ้นมาใหม่ เพื่อให้ผู้ศึกษาได้ศึกษา เนื้อหา สาระ ที่เป็นแก่นสารอันสำคัญและเพื่อให้เป็นอุปการะในการที่จะศึกษาที่สูงยิ่งๆ ขึ้นไป และไม่ทำให้ผู้ศึกษาย่อท้อ และเบื่อหน่ายต่อการศึกษา ความอันใดที่ยากจะเข้าใจ ก็ทรงอธิบายให้เข้าใจอย่างชัดเจน ความอันใดที่ไม่มีผู้ใดศึกษา ก็ทรงศึกษาพร้อมทั้งอธิบายด้วยเหตุด้วยผล สร้างคุณประโยชน์ต่อพระศาสนาและประเทศชาติ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บทที่ 4

ภาวะผู้นำด้านการศึกษาและภาวะผู้นำด้านการปกครองคณะสงฆ์

ภาวะผู้นำด้านการศึกษา

การศึกษาของไทยนั้นเดิมเกิดขึ้นที่วัด มีพระสงฆ์เป็นผู้สั่งสอน ตั้งแต่กุลบุตรลูกหลานของชนชั้นสูงถึงสามัญชนทั่วไป วัดเป็นโรงเรียนและทั้งหอพักสำหรับให้พึ่งพาอาศัย ในชั้นต้นจะสอนการอ่านและเขียนภาษาไทย มีอักษรขอมและภาษามคธ ในชั้นกลางจะศึกษาศิลปวิทยาทางด้านอาชีพและเสริมด้วยคุณธรรมจริยธรรมรวมทั้งขนบธรรมเนียมประเพณีของไทย ส่วนชั้นสูงสุดจะศึกษาด้านอักษรศาสตร์ โหราศาสตร์ วิชาด้านการรักษาหรือแพทย์ เป็นต้น

ภาวะผู้นำทางด้านการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์ทรงมีพระอัจฉริยภาพ มีพระวิสัยทัศน์ที่ทรงมองการณ์ไกลและมีอิทธิพลอย่างสูงสุดต่อการปฏิรูปการศึกษาของชาติ เพื่อให้เข้าใจเพิ่มยิ่งขึ้นต้องเริ่มที่สถาบันแห่งการศึกษา แหล่งที่ให้กำเนิดและเป็นศูนย์กลางของการศึกษายุคใหม่ของประชาชนและคณะสงฆ์ที่ชื่อว่า “มหามกุฏราชวิทยาลัย” อาจกล่าวได้ว่า หากปราศจากมหามกุฏราชวิทยาลัย ย่อมไม่เกิดการศึกษาของชาติในหัวเมืองและการศึกษาของคณะสงฆ์ ตลอดจนการปกครองคณะสงฆ์ตามระบบและรูปแบบที่ยึดถือเป็นแนวปฏิบัติในปัจจุบัน

มูลเหตุการก่อตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัย

ก่อนจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นนั้น การศึกษาของไทยยังเป็นไปอย่างโบราณ คือในส่วนการศึกษาของพระภิกษุสามเณร มีแต่การศึกษาภาษาบาลีอย่างเดียวที่เรียกว่า การเรียนปริยัติธรรม ต่อมาพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้บูรณปฏิสังขรณ์วัดมหาธาตุ แล้วให้ย้ายไปสอนพระภิกษุสามเณรที่เรียกว่า “ที่บอกพระปริยัติธรรม” จากวัดพระศรีรัตนศาสดารามในพระบรมมหาราชวัง มาให้เป็น “วิทยาลัย” ขึ้นที่วัดมหาธาตุทรงพระราชทานนามว่า “มหาธาตุวิทยาลัย” เป็นวิทยาลัยแห่งแรกในประเทศไทย อย่างไรก็ตามยังดำเนินการเรียนการสอนภาษาบาลีเหมือนเดิม ความรู้ทางพระพุทธศาสนายังคงจำกัดอยู่เฉพาะแต่พระภิกษุสามเณรหรือผู้ลาสิกขาเท่านั้น พุทธศาสนิกชนทั่วไปไม่ได้รับโอกาสเข้าใจพระพุทธศาสนาอย่างถ่องแท้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ขณะเดียวกัน การศึกษาเล่าเรียนของชาติ ก็ยังไม่เป็นปึกแผ่นแพร่หลายในหัวเมือง ที่เป็นโรงเรียนหลวงหรือโรงเรียนรัฐก็มีจำกัดเฉพาะในกรุงเทพฯเท่านั้น แม้ที่อาศัยทำการเรียนการสอนกันตามวัดต่างๆก็กระทำกันอย่างไร้ระบบแบบแผนหย่อนคุณภาพและมาตรฐาน ส่วนใหญ่สอนกันไปเรียนกันไปให้พออ่านออกเขียนได้ คิดเลขได้ และสามารถประกอบอาชีพต่างๆ รวมทั้งเป็นเสมียนทางราชการ การศึกษาทั้งในฝ่ายราชอาณาจักรและฝ่ายศาสนาจักรมีไม่ทั่วถึงและไม่ได้คุณภาพ ที่จะสร้างคุณสมบัติเพียงพอเพื่อพัฒนาประเทศชาติและยังพระพุทธศาสนาให้มั่งคงแพร่หลาย เพราะมูลเหตุเนื่องด้วยการศึกษาและการพระศาสนานี้เป็นเบื้องต้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯจึงได้ทรงตัดสินพระทัย จัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้น เพื่อเป็นแหล่งกำเนิด และเป็นศูนย์กลางการศึกษาของพระภิกษุสามเณร เพื่อการพระศาสนาและการศึกษาของประชาชน เพื่อความเจริญรุ่งเรืองของชาติบ้านเมืองต่อไป

> ที่จัดตั้งวิทยาลัยเป็นที่เล่าเรียนและฝึกสอนปริยัติธรรม (แบบใหม่) แลอักษรสมัยของพระภิกษุสามเณรและศิษย์วัดนั้น ด้วยเห็นว่าธรรมเนียนในประเทศนี้ วัดคือโรงเรียนที่ศึกษาเล่าเรียนของราษฎรพลเมือง ตั้งต้นแต่เรียนอักขระ ฝึกกิริยามารยาท ตลอดจนถึงเรียนพระปริยัติธรรม บรรดาราษฎรก็นำบุตรหลานเข้ามาฝากเป็นลูกศิษย์ให้ได้รับโอกาสเล่าเรียนเขียนอ่าน เรียนวิชาความรู้ จนถึงเติบใหญ่อุปสมบทเป็นภิกษุบางพวกก็ได้อยู่จนเป็นคณาจารย์ปกครองกันต่อๆไป บางพวกอยู่สมควรแก่ศรัทธาแล้วก็ลาสิกขาไปประกอบสัมมาชีพของตนเป็นทางฆราวาส มีธรรมเนียมเป็นพื้นเมืองไทยมาดังนี้ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ก: 2-4)

ครั้งทรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส ทรงพระดำริจัดตั้งมหามกุฏราชวิทยาลัยขึ้นเมื่อวันที่ 1 ตุลาคม ร.ศ. 112 (พ.ศ. 2436) โดยพระบรมราชานุญาตในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานนามว่า “มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์” เพื่อเป็นการเฉลิมพระบรมนามาภิไธยในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระบรมราชนกนาถ

> ผู้ทรงเป็นปฐมบูรพาจารย์แห่งพระสงฆ์ธรรมยุต ผู้ทรงเป็นประดุจจุดกำเนิดของมหามกุฏราชวิทยาลัย อันเป็นสถาบันที่ได้นำมาซึ่งความเจริญก้าวหน้าแบบใหม่สู่การศึกษาของ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

คณะสงฆ์และชาติบ้านเมือง พระองค์ทรงอยู่ในฐานะเป็นผู้ควรแก่การสดุดีว่า ผู้ริเริ่มขึ้นก่อนกว่าใครๆ ในประเทศนี้ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ก: 1-2)

. . .ให้เป็นสถาบันการศึกษาเล่าเรียนพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรในคณะธรรมยุติกนิกายคู่กับมหาธาตุวิทยาลัย ซึ่งต่อมามีพระบรมราชานุญาตให้ตั้งเป็น “มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย” เป็นสถาบันการศึกษาเล่าเรียนในคณะมหานิกาย. . .จะทำศาลาบอกหนังสือพระ (ที่วัดมหาธาตุ) ให้เป็นคู่กับศาลาบอกหนังสือที่วัดบวรนิเวศน์ที่ให้ชื่อว่า ‘มหามกุฏราชวิทยาลัย’ เป็นส่วนของธรรมยุติกนิกาย ที่นี่จะสร้างขึ้นสำหรับส่วนมหานิกายให้ชื่อว่า ‘มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย’ ทรงมีพระราชประสงค์ให้ทั้งสองสถาบันร่วมมือช่วยเหลือเกื้อกูลกันรวมกำลังกัน เพื่อให้การศึกษาและการพระศาสนา หาใช่เพื่อเป็นคู่แข่งกันเช่นระหว่าง อ๊อกฟอร์ดกับแคมบริดจ์ในอังกฤษไม่ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ก: 76)

วัตถุประสงค์และการดำเนินงาน

ในระยะแรกเริ่ม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯพร้อมด้วยเหล่าพระเถระได้ทรงวางวัตถุประสงค์หลักไว้ 3 ประการ คือ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ก: 28)

1. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาพระปริยัติธรรมของพระสงฆ์ธรรมยุตติกนิกาย

2. เพื่อเป็นสถานที่ศึกษาวิทยา ซึ่งเป็นของชาติภูมิและต่างประเทศแห่งกุลบุตร

3. เพื่อเป็นสถานที่จัดการสั่งสอนพระพุทธศาสนา

เพื่อให้บรรลุผลตามวัตถุประสงค์ ได้มีข้ออาณัติของมหามกุฏฯ กำหนดให้มีคณะกรรมการบริหารและดำเนินการ คือกรรมการฝ่ายบรรพชิต จำนวน 13 รูป และกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์ จำนวน 5 คน ประกอบขึ้นเป็น “กรรมการสภา” และ “สภานายก” เป็นบรรพชิตเท่านั้น กรรมการฝ่ายบรรพชิตจะได้รับพระราชทาน “อาราธนาบัตร” ส่วนกรรมการฝ่ายคฤหัสถ์จะได้รับพระราชทาน “สัญญาบัตร” ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ แต่งตั้งทั้งสองฝ่ายพร้อมกัน สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ทรงดำรงพระอิสริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระราชาคณะเจ้าคณะใหญ่ คณะธรรมยุติกนิกาย ทรงดำรงตำแหน่งเป็น “สภานายก” พระองค์แรกของกรรมการสภา ทำหน้าที่บริหารและดำเนินการกิจการของมหามกุฏฯ

ทรงมีนโยบายสร้างความเป็นผู้นำแก่คณะสงฆ์ โดยให้โอกาสกรรมการสภาผลัดเปลี่ยนกันเป็นสภานายกวาระละหนึ่งปี เพื่อไม่ให้ลุ่มหลงยึดติดในตำแหน่งและอำนาจให้ผู้อื่นได้รับโอกาสทำงานทดสอบศักยภาพ ความสามารถและบุคลิกลักษณะความเป็นผู้นำ เป็นการฝึกกรรมการทุกรูปให้รู้งานและรับผิดชอบงาน เป็นได้ทั้งผู้นำและผู้ร่วมงาน สามารถใช้ความคิดริเริ่มสร้างสรรค์สติปัญญา ดำเนินภารกิจของมหาวิทยาลัยกันต่อไปได้ แม้ในอนาคตเมื่อไม่มีพระองค์แล้ว

ให้กรรมการผลัดเปลี่ยนกันเป็นนายกปกครองกันเอง ส่วนข้าพเจ้าจะเป็นผู้บำรุงตามหน้าที่เจ้าคณะ ถ้ากรรมการช่วยกันจัดการวิทยาลัยให้เป็นไปได้ตลอดได้ ก็จะเป็นที่หมายใจแน่ว่าถึงไม่มีข้าพเจ้าแล้ววิทยาลัยก็จะคงอยู่ได้ ถ้ากรรมการจัดการไม่ตลอดได้ ขัดข้องอยู่ด้วยข้อใดข้าพเจ้าจะช่วยเป็นธุระแก้ขัดข้องในข้อนั้น ตามอำนาจและสติปัญญาของข้าพเจ้า เพื่อให้การเป็นไปโดยสะดวกอย่างนี้ เห็นว่าดีกว่าที่ข้าพเจ้าจะเป็นนายกอยู่เสมอไป ซึ่งหากไม่มีตัวลงในเวลาไรแล้วจะหาผู้แทนได้โดยยาก

การศึกษาของคณะสงฆ์

เป็นการศึกษาสำหรับพระภิกษุสามเณร เพื่อสนองตอบวัตถุประสงค์ข้อที่ 1 ทรงจัดตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรม สอนพระภิกษุสามเณรตามหลักสูตร วิธีการเรียนการสอนและการสอบแบบใหม่ขึ้นตามพระอารามหลวงในคณะธรรมยุตเป็นเบื้องต้น โดยให้วัดบวรนิเวศวิหารเป็นสำนักเรียนต้นแบบ มีสถานภาพเป็น วิทยาลัย มีบทบาทในการเรียนการสอนและผลิตครูพร้อมทั้งเป็นสถานที่ประชุมนักเรียนสังกัดวิทยาลัย หรือโรงเรียนสาขาที่ตั้งอยู่ในพระอารามต่างๆทั้งในกรุงเทพฯและต่างจังหวัด ระยะเริ่มต้นขยายออกเป็น 5 โรงเรียน ใน 5 สำนักเรียน ใช้ครูสอนหลักสูตรวิธีการเรียนการสอน การวัดผลและการจัดการแบบใหม่ในแนวเดียวกัน ภายใต้การอุดหนุนของมหามกุฏราชวิทยาลัย และตามกำลังของวัดนั้นๆ ที่ค่อยๆ พึ่งพาตนเองได้ตามลำดับ การจัดการศึกษาแนวใหม่นี้ ให้มีชั้นเรียนมากขึ้นและเวลาเรียนน้อยลง การเรียนรู้สะดวกขึ้นได้ผลต่อการพระศาสนาการปฏิบัติธรรม และบำเพ็ญประโยชน์ มีแบบเรียน มีการทดสอบทุกปี ด้วยการเขียนตอบ มีการ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ประเมินผลด้วยวิธีคิดคะแนนสอบได้และสอบตก ตามคะแนนมาตรฐานที่กำหนด มีการตั้งกฎเพื่อให้พระภิกษุสามเณรที่อยู่ในวัยเรียนให้เรียนโดยทั่วกัน

การศึกษาของกุลบุตร

การศึกษาของกุลบุตร สนองวัตถุประสงค์ข้อที่ 2 สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงจัดการศึกษาเพื่อประโยชน์ต่อการพัฒนากำลังของคนในชาติบ้านเมือง โดยไม่มีการแบ่งแยกศาสนาออกจากประชาชน

> ". . .ประเพณีในประเทศเราแต่เดิมไม่มีโรงเรียนแผนกหนึ่งจากวัด การเล่าเรียนของพลเมืองต้องพึ่งวัด ราษฎรมีบุตรหลานพามาฝากภิกษุสามเณรผู้รู้จักคุ้นเคยให้ฝึกสอนไปพลาง ใช้สอยไปพลางอยู่ไปตลอดความพอใจแล้วก็ลากลับบ้าน (หากพอใจสูงกว่านี้ก็บวชเรียนเขียนอ่านต่อ) . . .พิจารณาเห็นว่า เด็กวัดทั้งหลายเป็นเด็กเรียนแท้. . . (การที่พระสอนบุตรหลานของราษฎรทำให้) คนทั้งปวงเห็นได้ว่า พระไม่อยู่เปล่าๆอย่างน้อยทำธุระฝึกสอนอยู่เสมอ. . .ฉันเห็นผลเรื่องนี้จึงคิดจะจัดการเรียนนี้. . .เห็นธรรมเนียนเดิมดีอยู่จึงคิดจัด (การศึกษา) ตามประเพณีเดิมไปก่อน คืออาศัยวัด เมื่อวัดไหนจัดการเป็นโรงเรียนสอนแห่งเดียวกันได้ก็ยิ่งดี. . ." (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ก: 52-53)

ในระยะเวลาต่อมาจึงทรงจัดตั้งโรงเรียนสอนเยาวชนขึ้น สนองความจำเป็นอย่างยิ่งยวดเพื่อพัฒนาชาติบ้านเมืองในระยะนั้นชื่อว่า "โรงเรียนภาษาไทย" ถือเป็นส่วนหนึ่งของวิทยาลัยกระจายไปตามโรงเรียนสาขาต่างๆ มีโรงเรียนวัดบวรนิเวศวิหารเป็นต้นแบบ ทำการสอนวิชาพื้นฐาน เพื่อความเป็นมนุษย์ให้เป็นผู้เป็นคน รู้รักษาคน อาทิ ภาษาไทย เลข จรรยาศึกษา ให้รู้จักดีรู้จักชั่ว ฝึกกิริยามารยาทให้เป็นพลเมืองดี ใช้หลักสูตรกรมศึกษาธิการเป็นฐานและรูปแบบโดยได้มีการเพิ่มเติมเสริมใหม่บ้างตามสมควร การจัดการศึกษาส่วนนี้มีขึ้นในปีที่ 2 แห่งการจัดตั้งมหามกุฏฯ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ก: 50–54)

การพระศาสนา

วัตถุประสงค์ข้อที่ 3 ระบุชัดเจนถึงพระเจตนา ที่จะส่งเสริมเผยแผ่พระพุทธศาสนาเพื่อประโยชน์สุขของประชาชน. . .เรื่องนี้ย่อมสัมพันธ์กับการศึกษาและปกครองคณะสงฆ์. . .โดยขยาย

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ผลจากความรู้ความเข้าใจผ่านการศึกษานำศรัทธาสู่ประชาชน. . .แต่การที่ประชาชนจะเข้าใจในพระพุทธศาสนาและบังเกิดผลดีสู่การปฏิบัติให้เป็นผลดีต่อชีวิต เช่น ได้มีโอกาสฟังธรรมเทศนาจากพระสงฆ์ ดังนั้นเพื่อกระตุ้นให้ประชาชนเกิดความสนใจศึกษาพระพุทธศาสนาได้อย่างถ่องแท้ทั่วถึงถูกต้องและเกิดคุณประโยชน์ จึงเป็นภารกิจที่วิทยาลัยพึงดำเนินการคือ (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ก: 20-21)

จัดส่งเสริมให้มีการแสดงพระธรรมเทศนาตามวัด โดยเฉพาะยิ่งในวันพระเพื่อประชาชนทั่วไป ฝึกพระภิกษุสามเณรให้มีความรู้ความสามารถเป็นพระธรรมกถึก คือ พระนักเทศน์ที่ดีมีคุณภาพ ตั้งให้มีธรรมเนียมธรรมเสวนะ คือให้มีการฟังธรรมเป็นประจำในวัดต่างๆ และประการที่สอง จัดพิมพ์หนังสือทางพระพุทธศาสนาและวิชาการที่เกี่ยวข้อง อธิบายคำสั่งสอนทางพระพุทธศาสนาให้ประชาชนได้ประโยชน์จากการเลือกอ่านและศึกษาด้วยตนเองตามภูมิปัญญาแห่งตน และความสนใจของตนเอง พระองค์ตรัสย้ำว่า ". . .การจัดพิมพ์หนังสือเป็นวิธีเผยแพร่คำสั่งสอนของพระพุทธศาสนาที่สำคัญทางหนึ่ง เพราะเป็นที่เข้าใจพระพุทธศาสนาได้ดีกว่าการฟังเทศน์ เพราะอ่านเองมีเวลาที่จะกำหนดตรึกตรองได้ตามชอบใจ และถ้าจำได้แล้วลืมเสียกลับดูอีกได้. . ." (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ก: 20–21)

เพื่อสนับสนุนการดำเนินงานของมหามกุฏราชวิทยาลัย ให้บรรลุผลยั่งยืนและมั่งคงตามนโยบายและวัตถุประสงค์ พระองค์ทรงจัดตั้ง "โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย" และทรงริเริ่มจัดตั้ง "มูลนิธิมหามกุฏราชวิทยาลัย" ตามลำดับ ให้เป็นเครื่องมือที่สำคัญในการขับเคลื่อนการศึกษาและการพระศาสนาอันหมายความรวมถึงการปกครองคณะสงฆ์ด้วย

โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

การจัดตั้งโรงพิมพ์แห่งนี้เพื่อสนองวัตถุประสงค์ทางการศึกษาและการพระศาสนา โดยให้บังเกิดผลทั้งในปัจจุบันและอนาคตและเพื่อพึ่งพาตนเองในการดำเนินกิจการของมหามกุฏราชวิทยาลัย การสอนในมหามกุฏราชวิทยาลัยจัดเป็นชั้นละหลายรูป ต้องการหนังสือเรียนฉบับละมากๆ ฉบับใบลานมีไม่พอใช้ ได้ตั้งโรงพิมพ์ขึ้นที่วัดนี้ ให้ชื่อว่าโรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย (ตุลาคม 2439) อนุโลมตามครั้งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงครองวัด เพื่อพิมพ์แบบที่เป็นหลักสูตรใช้อักษรไทย ยังเป็นประโยชน์ให้สำเร็จตามมุ่งหมาย (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ก: 69–70)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ในระยะต่อมาได้จัดพิมพ์หนังสือเรียนทางพระพุทธศาสนาและศีลธรรมประกอบจรรยาศึกษาใช้สอนในโรงเรียนหัวเมืองอีกด้วย สรุปภารกิจหลักได้แก่การจัดพิมพ์หนังสือสำคัญๆ ทางพระพุทธศาสนาออกเผยแพร่ประจำ อาทิ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และปกรณ์วิเสส ต่างๆทั้งฉบับภาษาบาลีและฉบับภาษาไทย หนังสือแบบเรียนปริยัติธรรมแผนกบาลีตั้งแต่ประโยค 3 ถึงประโยค 9 และแผนกนักธรรมชั้นตรี โท และเอก หนังสือประกอบแบบเรียนต่างๆ ทั้งแผนกบาลีและแผนกธรรม คัมภีร์เทศน์ ตลอดจนหนังสือต่างประเทศเกี่ยวกับคำสอนพระพุทธศาสนา นอกจากนี้ยังออกหนังสือนิตยสารทางพระพุทธศาสนารายเดือน ชื่อว่า “ธรรมจักษุ” ตั้งแต่ พ.ศ. 2437 จนปัจจุบันเป็นสื่อสารเผยแพร่พระพุทธศาสนาและการปกครองบริหารคณะสงฆ์ ทั้งยังเวทีฝึกหัดนักเรียนของวิทยาลัยในการเรียน แต่งหนังสือ แสดงออกซึ่งความรู้ทางพระพุทธศาสนาต่อได้มาได้รวบรวมบทความวิชาการเหล่านี้เป็นหมวดหมู่ จัดเรื่องตามวัตถุประสงค์พิมพ์ขึ้นเป็นชุดๆ เรียกว่า “ธรรมสมบัติ” ออกเผยแพร่ในวงการพระพุทธศาสนาศึกษาอีกด้วย (สุเชาวน์ พลอยชุม, 2536: 74-78)

ภายหลังที่มหามกุฏราชวิทยาลัยได้ดำเนินการเป็นระบบดีแล้ว พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จพระราชดำเนินทอดพระเนตรกิจการ ทรงพอพระราชหฤทัยเป็นยิ่งนัก ในการจัดตั้งและดำเนินกิจการได้บังเกิดผลดีต่อชาติ พระศาสนา พระมหากษัตริย์และประชาชน เป็นผลที่เกิดจากภาวะผู้นำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ มิใช่เฉพาะต่อการส่งเสริมและพัฒนาการศึกษาแบบใหม่ของพระภิกษุสามเณรและของเยาวชนทั่วไปเท่านั้น แต่ยังช่วยให้ประชาชนคนรุ่นใหม่มีทัศนคติในทางที่ดีต่อพระสงฆ์เพิ่มขึ้นโดยลำดับ ในข้อที่พระสงฆ์ได้อุทิศตนบำเพ็ญประโยชน์แก่ชาติ พระศาสนา พระมหากษัตริย์

> ได้ทอดพระเนตรเห็นการตลอดแล้ว มีความพอพระราชหฤทัยมาก ทรงขอลุแก่โทษที่ได้ทรงดูหมิ่นอยู่ในพระราชหฤทัย แต่มิใช่จะทรงดูหมิ่นพระพุทธเจ้าแลพระธรรมที่พระพุทธเจ้าทรงแสดง แลพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติถึงความบริสุทธิ์แล้ว การที่ตรัสนี้เฉพาะพระสงฆ์ธรรมดาผู้เรียนคันถธุระ วิปัสสนาธุระ เล่าสวดมนต์ ล้วนแต่หาสุขเฉพาะตัว พวกคันถธุระเรียนก็หวังจะรู้เฉพาะตัว รู้แล้วไม่คิดสั่งสอนให้เป็นคุณประโยชน์แก่ผู้อื่นโดยเต็มอุตสาหะ นับว่าหาสุขเฉพาะแล้ว พวกเรียนวิปัสสนาธุระยิ่งมากกว่านั้น พวกเล่าสวดมนต์มากเป็นที่สุด ได้ทรงดูหมิ่นอยู่ในพระราชหฤทัยดังนี้ บัดนี้ได้ทอดพระเนตรเห็นการที่ได้จัดขึ้นทั่วถึง ทรงเห็นว่าพระเถรานุเถระทั้งหลายผู้เป็นกรรมการ มหามกุฏฯ พ้นจากข้อที่ได้ทรงดูหมิ่นนั้นแล้ว

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ทรงขอลุแก่โทษ การที่ได้จัดขึ้นนี้มีคุณแก่พระพุทธศาสนา เป็นพระเกียรติยศแด่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวและเป็นคุณประโยชน์แก่ประชาชนตั้งแต่พระองค์ลงไป ขออาราธนาพระเถรานุเถระทั้งหลายจงมีอายุอยู่ช่วยกันจัดการสืบไป (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ก: 65–66)

การศึกษาของชาติ

ภายหลังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จพระราชดำเนินกลับจากยุโรปแล้ว ทรงเล่าความในพระราชหฤทัยเกี่ยวกับการศึกษา ทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯว่า ทรงพบคนไทยที่ส่งไปเรียน ไม่ใคร่จะได้ดี เหตุเพราะพื้นฐานการศึกษาคุณภาพไม่ดีเพียงพอ และประการสำคัญคือ ย่อหย่อนคุณธรรมจริยธรรม ทรงรับสั่งให้ราชทูตรวบรวมข้อมูลและศึกษาวิเคราะห์เรื่องกราบบังคมทูลถวายโดยละเอียด ตั้งแต่เริ่มศึกษาในกรุงเทพฯ จนถึงไปเรียนในประเทศยุโรป ได้ทรงแนบสำเนารายละเอียดเรื่องนี้ทูลถวาย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าให้ทรงวิเคราะห์และมีพระวินิจฉัย เพื่อถือเป็นแนวทางวางแผนการจัดการศึกษาแห่งชาติ เน้นด้านคุณธรรมศีลธรรมในพระศาสนาเป็นหลักคู่กับวิชาการสมัยใหม่และภูมิปัญญาของไทย เพื่อให้เป็นต้นแบบในการพัฒนาคุณสมบัติของผู้มีการศึกษาที่ดี ในการวิจัยนี้ขออัญเชิญพระราชหัตถเลขามาเป็นเครื่องยืนยันอันเป็นหลักฐานประกอบเพื่อให้เกิดความสมบูรณ์ในเนื้อหายิ่งขึ้น

. . .ด้วยเมื่อหม่อมฉันไปประเทศยุโรปครั้งนี้ ได้ไปไต่ถามถึงการเล่าเรียน จึงเห็นว่าคนไทยที่ส่งไปไม่ใคร่จะได้ดี แล้วได้ให้ราชทูตปรึกษากันดูว่าควรที่จะจัดการเล่าเรียนอย่างไร เรื่องการศึกษานี้ขอให้ทรงช่วยคิดให้มากๆ จนถึงรากเหง้าของการศึกษาในเมืองไทย อย่าตัดช่องไปแต่การเข้าวัด อีกประการหนึ่งการสอนศาสนาในโรงเรียนทั้งในกรุงและหัวเมืองจะต้องให้มีขึ้น ให้มีความวิตกไปว่าเด็กชั้นหลังจะห่างเหินศาสนา จนเป็นคนไม่มีธรรมในใจมากขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้นจะถือว่าเหมือนอย่างทุกวันนี้ คนที่ไม่รู้อะไรก็มีมาก ต่อไปภายหน้าถ้าเป็นคนที่เล่าเรียนคงจะประพฤติตัวดีกว่าคนที่ไม่ได้เล่าเรียนนั้นหาถูกไม่ คนที่ไม่มีธรรมเป็นเครื่องดำเนินตาม คงจะหันไปหาทางทุจริตโดยมาก ถ้ารู้น้อยก็โกงไม่ค่อยคล่องหรือโกงไม่สนิท ถ้ารู้มากก็โกงมากขึ้นและโกงพิสดารมากขึ้น การที่หัดให้รู้อ่านอักขรวิธีมีแต่วิชา ไม่เป็นเครื่องหัดให้เป็นคนดีและชั่ว เป็นแต่ได้วิธีสำหรับจะเรียนความดีความชั่วได้คล่องขึ้น จึงเห็นว่าถ้ามีหนังสืออ่านทางศาสนาสำหรับโรงเรียนที่บังคับให้โรงเรียนต้องสอน

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

กันแต่ให้เป็นอย่างใหม่ๆ ที่คนจะเข้าใจได้ง่ายๆ และเป็นความประพฤติของคฤหัสถ์ชั้นต่ำๆ ขึ้นได้ จะเป็นประโยชน์มาก. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ก: 1-2)

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทูลถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ แสดงถึงมูลเหตุจำเป็นอย่างยิ่งที่ทรงอาราธนาให้ทรงช่วยบ้านเมือง สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯไม่ทรงสบายพระทัยที่จะให้การศึกษาสร้างคนไทยให้ห่างจากศาสนา ระหว่างทางโลกและทางธรรม อันหมายถึง วิชาการกับความเป็นผู้ประพฤติ หลักการและนโยบายทางการศึกษา ไม่เพียงพอเพื่อความอยู่รอดหรือมุ่งการพัฒนาประเทศให้เจริญก้าวหน้าทัดเทียมหรือใกล้เคียงประเทศตะวันตก ที่ถือการศึกษาวิทยาการสมัยใหม่เป็นเครื่องมือ แต่ขอเพียงให้ประเทศไทยเจริญรุ่งเรืองและเข้มแข็งพร้อมกันระหว่างวิถีชีวิตแบบไทยและแบบตะวันตก ทางราชอาณาจักรกับทางศาสนจักร ทางกายกับทางจิตใจ ในความเจริญทางวัตถุกับความเจริญคุณธรรมจริยธรรม ทั้งหมดนี้จะบรรลุได้จะต้องดำเนินการควบคู่กันไป มีการศึกษาที่ถูกต้องเป็นพื้นฐานและเป็นพลังขับเคลื่อน

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเน้นนโยบายการศึกษาให้ประเทศไทยพยายามพัฒนากำลังคนให้เป็นคนเข้มแข็ง พึ่งตนเอง เป็นตัวของตัวเอง ภูมิใจในเกียรติและศักดิ์ศรี เริ่มจากการศึกษาสู่การปกครอง การเศรษฐกิจและอื่นๆ โดยให้การศึกษาเปิดใจกว้างแต่พอดีพอควร รับฟังวิเคราะห์และกลั่นกรองให้ถี่ถ้วนซึ่งวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อใดๆ ที่ได้รับส่ง “ตามท่อ” เข้าสู้การศึกษาไทย โดยคนไทยเองที่ได้รับการศึกษาจากต่างประเทศหรือโดยคนต่างชาติที่มุ่งเข้ามาเกี่ยวข้องก็ตาม “. . .ทรงรู้เท่าทันคน. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ก: 246-258)

ทรงเข้าพระทัย ทรงยอมรับ และตระหนักดีอย่างยิ่งเกี่ยวกับความจริงคือความเปลี่ยนแปลงในวิถีชีวิตไทยเกือบทุกด้านโดยพลังภายในและอำนาจภายนอกคือวัฒนธรรมทางความคิดและความเชื่อแบบตะวันตก แต่ในความเปลี่ยนแปลงนี้ ต้องเป็นผู้กระทำการปรุงแต่งและกำกับดูแล ระหว่างความเป็นไทยกับความเป็นตะวันตกจะปรุงหรือปรับการศึกษาอย่างไรจึงจะสามารถตอบสนองนโยบายนี้

พ.ศ. 2414 ตั้งโรงเรียนหลวงสอนหนังสือในพระบรมมหาราชวังให้บุตรหลานของพระราชวงศ์และข้าราชการได้เล่าเรียนเป็นโรงเรียนหลวงหรือโรงเรียนรัฐบาลแห่งแรกในประเทศไทยมุ่งให้การศึกษาภาษาไทย ต่อมาได้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษมีนาย ฟรานซิส ยอช แปตเตอร์สัน

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ชาวอังกฤษเป็นครู ถวายการสอนแด่สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอและหม่อมเจ้าต่างกรม เพื่อได้วิชาความรู้เพิ่มจากความรู้ที่ถ่ายทอดทางภาษาไทย ส่วนใหญ่เตรียมตัวเพื่อไปเรียนเมืองนอกในประเทศยุโรป พ.ศ. 2425 ตั้งโรงเรียนฝึกนายร้อยนายสิบในกรมทหารมหาดเล็กต่อมาได้ใช้พระตำหนักเดิมที่วังสวนกุหลาบเป็นโรงเรียนนายทหารมหาดเล็กคู่กับโรงเรียนทำแผนที่ใน กรมกลาโหม พ.ศ. 2427 ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับประชาชนในกรุงเทพฯ โดยอนุโลมตามประเพณีนิยมของไทยสืบต่อกันตาแต่ดั้งเดิม ที่ประชาชนนิยมให้บุตรหลานเข้าศึกษาเล่าเรียนกับพระภิกษุสงฆ์ตามวัดต่างๆอยู่แล้วในทุกชุมชน ย่อมเป็นการสะดวกและประหยัดกว่าการจัดตั้งโรงเรียนใหม่ออกจากวัดตามแบบตะวันตก โดยเริ่มเป็นแห่งแรกที่วัดมหรรณพาราม และต่อมาได้ขยายออกไปตามวัดต่างๆ ในกรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 ได้ตั้งกรมศึกษาธิการขึ้นเพื่อจัดการศึกษาของชาติ โดยให้โรงเรียนทั้งปวงดังกล่าวข้างตนยกเว้นโรงเรียนที่เกี่ยวกับการทหารมาขึ้นอยู่กับกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการ ในการบังคับบัญชาของกรมหมื่นดำรงราชานุภาพคือสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชนุภาพ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริเริ่มจัดการศึกษาแบบใหม่ขึ้นในประเทศไทยได้เจริญก้าวหน้า จนถึงจัดตั้ง “กรมการศึกษาธิการ” ขึ้นมาดำเนินการศึกษาของชาติได้นี้ ก็ด้วยพระปรีชาสามารถของพระองค์ ทั้งๆ ที่ต้องทรงฟันฝ่าอุปสรรคนานัปการ และที่สำคัญยิ่งคือทรงอาศัยกำลังสติปัญญาและความสามารถอันยอดเยี่ยมของพระบรมวงศานุวงศ์ตลอดจนเหล่าข้าราชการให้สำเร็จก้าวหน้ามาโดยตลอด ที่ได้ช่วยเป็นกำลังสำคัญยิ่งในยุคนี้ มีสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เมื่อครั้นทรงดำรงพระอิศริยยศเป็นพระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่น รวมอยู่ด้วยพระองค์หนึ่ง อาศัยความสัมพันธ์อันสนิทแนบแน่นระหว่าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ตั้งแต่ทรงเยาว์วัย ในส่วนพระองค์ทั้งสองแต่พระบรมราชชนกเดียวกัน และส่วนราชการที่ประสานสอดคล้องกันมาโดยลำดับ ราชอาณาจักรกับศาสนจักรกิจการเพื่อชาติและพระศาสนาจึงได้เกื้อหนุนกับมาตลอด ทั้งสองพระองค์ทรงไว้วางพระหฤทัยและพระทัยกันเป็นอย่างยิ่งและอย่างลึกซึ้ง ทั้งสองพระองค์ทรงรอบรู้ทั้งการพระศาสนาและงานราชการบ้านเมือง

การศึกษาของชาติในหัวเมือง

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พร้อมด้วยคณะสงฆ์ผู้ทรงคุณสมบัติ โดยความอุปถัมภ์ของรัฐผ่านกระทรวงมหาดไทยและกระทรวงธรรมการ โดยทรงดำเนินการ บุกเบิกวางรากฐาน จัดโครงสร้าง รูปแบบ ระบบระเบียบและวัตถุประสงค์ในการศึกษาของชาติในหัวเมือง ตั้งแต่วันที่ 24

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

กรกฎาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ.2441) จนถึงวันที่ 21 กรกฎาคม ร.ศ. 117 (พ.ศ.2445) แม้ต้องประสบความยุ่งยากลำบาก ปัญหาและอุปสรรคหลายประการก็ตาม

> . . .บัดนี้สิ้นหน้าที่ของฉันในการคณะและการศึกษาหัวเมืองแล้ว ฉันขอส่งหน้าที่การศึกษาในหัวเมืองแก่เจ้าคุณ เมื่อมีกิจอะไรที่เกี่ยวข้องกับการเก่า ถ้าเจ้าคุณสั่งการเสร็จไปได้ก็เป็นดี ถ้าพอใจจะถามด้วยเรื่องใดเรื่องหนึ่ง ฉันมีความเต็มใจที่จะอธิบายให้สิ้นทุกประการ. . .อนึ่งสรรพหนังสือและบัญชีต่างๆ ที่เกี่ยวกับการคณะและการศึกษาในหัวเมืองถ้าเจ้าคุณต้องการฉันมีความพอใจที่จะส่งให้ หรือจะเห็นสมควรให้เก็บรวบรวมไว้ที่นี่ก็ตาม. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ก: 561-562)

การจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองตามพระประสงค์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ดังนี้

1. การบริหารจัดการ

ทรงจัดการศึกษาแก่กุลบุตรในหัวเมืองตามพระดำริสนองพระบรมราโชบายและพระราชประสงค์ โดยอาศัยพระสงฆ์ผู้ทรงคุณวุฒิเป็นผู้อำนวยการศึกษาในหัวเมืองต่างๆ ในเบื้องต้นทรงโปรดเกล้าฯให้กรมหลวงดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทยเป็นเจ้าหน้าที่อุดหนุนทางการเงินตามบัญชีของกระทรวงมหาดไทยและดำเนินการเรียบร้อยราบรื่นเป็นอย่างดี ต่อมาภายหลังกรมศึกษาธิการกระทรวงธรรมการรับหน้าที่นี้แทน มีความไม่สะดวกราบรื่น ขาดแคลนครูและแบบเรียน และที่สำคัญประการหนึ่ง กระทรวงธรรมการไม่ได้ถวาย ความเป็นอิสระเท่าที่ควรยื้ออำนาจการปกครองคณะและการศึกษา ยังความไม่ต่อเนื่องต่อการศึกษาในหัวเมือง ในที่สุดเมื่อได้ดำเนินการให้ดีที่สุดเท่าที่จะทำได้จนบรรลุผลดีตามพระราชประสงค์ พระองค์ทรงมอบงานให้รวมเป็นงานเดียวกันกับการจัดการศึกษาส่วนกลางให้เป็นการศึกษาแห่งชาติ

2. โรงเรียน

2.1 จัดตั้งโรงเรียนอนุวัตประเพณีนิยมของไทย มิให้แยกวัดออกจากบ้าน โดยใช้ศาลาวัดเป็นโรงเรียนในเบื้องต้น ครั้นปลูกฝังความนิยมในการศึกษาได้มากขึ้นมีนักเรียนเพิ่มขึ้น ศาลาวัดไม่เพียงพอ จึงขอกำลังศรัทธา รวบรวมกำลังทรัพย์สร้างโรงเรียนขึ้นเพิ่มภายในบริเวณวัด ต่อมามีผู้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เห็นคุณค่าในการศึกษานิยมเรียนมากขึ้น จึงต้องอาศัยความอุดหนุนของรัฐสร้างโรงเรียนเพิ่มเติมให้เพียงพอแก่นักเรียน เลือกเอาที่วัดและนอกวัดตามความนิยมของชุมชน

2.2 โรงเรียนแบ่งเป็น 3 ชนิด คือ โรงเรียนเมือง โรงเรียนแขวง และโรงเรียนเชลยศักดิ์ อิงกลไกการปกครองรัฐ และความนิยมในการศึกษาเป็นหลัก โรงเรียนเหล่านี้แบ่งเป็น 3 ชั้น ถือจำนวนนักเรียนเป็นเกณฑ์ คือ ชั้นเอกมีนักเรียน 100 คนขึ้นไป ชั้นโทมีนักเรียน 75 คนขึ้นไป ชั้นตรีมีนักเรียน 50 คนขึ้นไป และชั้นจัตวามีนักเรียน 25 คนขึ้นไปต่ำกว่านี้เป็นโรงเรียนไม่เข้าขั้น ยังไม่นับว่าเป็นโรงเรียนในโครงการให้การบำรุงชุมชนจะต้องเร่งรัดปลูกฝังความนิยมในการศึกษาเล่าเรียนมากยิ่งขึ้น

2.3 โรงเรียนเมืองมีเฉพาะแต่ในเมืองละตำบล โรงเรียนแขวงมีเฉพาะแขวงละตำบล มีนโยบายให้โรงเรียนสองชนิดนี้เป็นโรงเรียนตัวอย่างของโรงเรียนอื่นๆ โรงเรียนสองชนิดนี้ถือเป็นโรงเรียนบรรดาศักดิ์ได้รับพระราชทานทรัพย์บำรุง ให้มี “กรรมการสภาบำรุงการศึกษา” ประจำโรงเรียน

2.4 โรงเรียนเอกชนตั้งขึ้นโดยการชักชวนของพระสงฆ์และประชาชน ไม่ได้กำหนดตามท้องที่ จัดเป็นโรงเรียนเชลยศักดิ์ เป็นโรงเรียนใหญ่ที่เกิดประโยชน์แก่บ้านเมืองในอนาคต ในการให้โอกาสแก่ประชาชนได้พัฒนาชุมชนให้เข้มแข็งมีส่วนร่วมและพึ่งพากันเอง หากเหลือกำลังผู้จัดการจะบำรุงด้วยกำลังตนเอง รัฐจึงต้องให้ความอุดหนุนตามสมควร

2.5 โรงเรียนและวัดคือศูนย์รวมร่วมพัฒนาท้องถิ่นทุกๆด้าน ประชาชนทุกคนเป็นเจ้าของร่วมกัน มีพระสงฆ์เป็นฝ่ายนำ เน้นพัฒนาสัมมาชีพและสัมมาปฏิบัติ

3. เงินอุดหนุนและการบริหารจัดการการเงิน

3.1 การบำรุงอุดหนุนโรงเรียนเหล่านี้ ใช้วิธีเรียกในภาษาอังกฤษว่า “คราน์ต์” (grant) หรือ “ลัมป์สัม” (lump sum) เป็นการช่วยอุดหนุนให้ผู้จัดการรับผิดชอบเต็มที่ ถือผลสัมฤทธิ์เป็นมาตรฐานประเมินการทำงาน มีกำหนดเป็นเงินเหมาจ่าย โรงเรียนเมืองและโรงเรียนแขวงได้รับบำรุงของรัฐตั้งแต่ชั้นตรีขึ้นไป

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

3.2 การบำรุงโดยวิธีนี้เจ้าหน้าที่ไม่ต้องรับผิดชอบ เมื่อค่าบำรุงไม่พอจ่าย เป็นความรับผิดชอบของผู้จัดการและชุมชนผู้ได้รับประโยชน์ ดีกว่าที่รัฐจัดสนองให้ทุกอย่างทำให้คนพึ่งตนเองไม่เป็น

> . . .การจัดตั้งจัดการและบำรุงโรงเรียนในหัวเมือง เดิมฉันดำริเห็นว่า จะเอาอย่างที่กรมศึกษาธิการทำกันอยู่ในกรุงเทพฯก็เกรงการจะไปไม่รอด ด้วยพระราชประสงค์ในการจัดการศึกษาในหัวเมืองขึ้นนั้น ก็เพื่อจะให้การศึกษาแพร่หลายออกไปให้มากที่ตามเป็นไปได้ ถ้าโรงเรียนมีขึ้นโรงเรียนหนึ่งรัฐบาลจะต้องออกเงินบำรุงเสมอไป. . .ทางที่ดีที่สุดให้มีการหาทุนในจังหวัดนั้นๆ เอง บำรุงการเล่าเรียนในจังหวัดของตน. . .การตั้งโรงเรียนในหัวเมืองจึงไม่ได้ทำเป็นของหลวงแท้เป็นแต่ให้มีผู้จัดการตั้งขึ้นแล้วจ่ายพระราชทรัพย์ของหลวงอุดหนุน เท่าที่จำเป็นมีกำหนดเป็นปีล่ะเท่านั้นๆ. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ก: 548)

3.3 ระหว่างการดำเนินงานนั้น นอกจากเงินอุดหนุนซึ่งมีกำลังจำกัดแล้ว การศึกษาในหัวเมืองยังได้รับกำลังบำรุงจากศรัทธาของเอกชน ชุมชน ช่วยกันบำรุงด้วยการสร้างและปฏิสังขรณ์โรงเรียน ด้วยการมอบที่ดินสร้างโรงเรียน ด้วยให้เครื่องใช้สอยและอุปกรณ์ในการเรียนการสอน ด้วยออกทุนทรัพย์ช่วย ด้วยการก่อตั้ง กองทุนเงินนอน (มูลนิธิ) ด้วยการช่วยเหลือเกื้อกูลอย่างอื่นตามกำลังกายและกำลังความคิด ทั้งนี้ เพราะประชาชนมีศรัทธาในพระพุทธศาสนาเป็นทุนเดิมอยู่แล้ว ประกอบกับได้เห็นพระสงฆ์ดำเนินการศึกษาให้ลูกหลานของพวกตน คุณประโยชน์ก็ตกอยู่ชุมชนของตน

4. ครูอาจารย์

ครูอาจารย์ผู้สอนส่วนมากอาศัยพระสงฆ์ ผู้มีความความสามารถและมีความประพฤติปฏิบัติชอบในหัวเมืองนั่นเองและส่งออกไปจากโรงเรียนฝึกหัดครูจากหัวเมืองเข้ามาฝึกสอนจบหลักสูตรแล้วกลับมาปฏิบัติงานสอนยังท้องถิ่นในชุมชนของตน อาศัย “ครูต้นแบบ” หรือผู้รู้ผู้ชำนาญการทางสัมมาชีพและมีสัมมาปฏิบัติที่คนท้องถิ่นเคารพนับถือช่วยฝึกอบรม ระยะต่อมากรมศึกษาธิการขอมีส่วนร่วมส่งครูอาจารย์ในสังกัดกระทรวงธรรมการออกไปช่วยสอน แต่ไม่ค่อยได้คุณภาพเพราะส่วนใหญ่มักเสพติดชีวิตอยู่ในส่วนกลาง สู้ทนความลำบากในหัวเมืองไม่ไหว

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

5. หลักสูตร การเรียน การสอน และการสอบ

5.1 หลักสูตรการสอนการเรียนหัวเมืองได้ปรับตามที่มหามกุฎราชวิทยาลัย ปฏิบัติเป็นรูปแบบแนวทางก่อน จนกว่ารากฐานมั่งคงและให้มีการปรับปรุงใหม่ภายหลัง โดยจัดเป็น 3 ชั้น ทั้งนี้มุ่งศึกษาสามัญทั่วไปอันเป็นพื้นฐานที่คนทั่วไปต้องรู้และความรู้ในการดำรงชีวิต เน้น “วิชาชีพและวิชาชีวิต” ดังนี้

ก. ชั้นที่ 3 เป็นชั้นต่ำ (ชั้นตรี) : อ่านหนังสือความพงศาวดารเขียนตามคำบอก ความสามัญ ทำเลขโจทย์บวกลบคูณหาร และศีลธรรม

ข. ชั้นที่ 2 เป็นชั้นกลาง (ชั้นโท) : เขียนตามคำบอกความพงศาวดาร เรียงความ อธิบายคำสุภาษิต คำเลขโจทย์ชั้นบัญญัติไตรยางศ์และศีลธรรม

ค. ชั้นที่ 1 เป็นชั้นสูง (ชั้นเอก) : ย่อความพระราชพงศาวดาร แก้คำผิดที่ทำขึ้นจากพระราชพงศาวดาร ทำเลขโจทย์ชั้นเศษส่วนและศีลธรรม

5.2 ในการสอนทั้งชั้นนี้ ผู้เข้าสอนต้องสอนตั้งแต่ชั้นต่ำขึ้นมาโดยลำดับมีกำหนดตามวิธีที่ตั้งไว้ทั้งในมาตรฐานและข้อกำหนดตามความเหมาะสมของชุมชนและท้องถิ่นนั้นๆ มีคณะกรรมการดูแลการสอบ ประกอบด้วยผู้อำนวยการศึกษาหัวเมืองเป็นประธาน ผู้แทนคณะสงฆ์ ผู้แทนครูอาจารย์ ผู้แทนเจ้าหน้าที่ราชการและผู้แทนประชาชนในท้องถิ่น เป็นกรรมการ

สรุป การจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงริเริ่ม ปรับปรุง เปลี่ยนแปลงและวางระบบการศึกษาของกุลบุตรไทยให้อยู่คู่กับวัด เพื่อไม่ให้กุลบุตรห่างเหินจากพระศาสนา และเพื่อความกระชับ เพื่อความเป็นเอกภาพในการบริหาร ได้บังเกิดผล มีโรงเรียนแพร่หลายตามวัดต่างๆทั่วราชอาณาจักร เป็นรากฐานอันสำคัญยิ่งแห่งการศึกษาเล่าเรียนของกุลบุตรในภูมิภาคต่างๆ ซึ่งปรากฏถึงปัจจุบัน นับเป็นก้าวของความสำเร็จอันยิ่งใหญ่อันก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและพระศาสนา และทำให้พระสงฆ์เข้ามามีบทบาทอันสำคัญในการบำเพ็ญประโยชน์และเป็นผู้นำทางสังคมในยุคนั้นในด้านการปลูกฝังคุณธรรม จริยธรรมพร้อมทั้งศีลธรรม

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

การศึกษาของคณะสงฆ์

ครั้นพระองค์ได้ทรงมอบภารกิจการจัดการศึกษาของประชาชนในหัวเมือง ให้ขึ้นกับกรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการแล้ว ทรงอุทิศพระกำลังให้กำเนิดการศึกษาแบบใหม่แก่คณะสงฆ์ไทย ทรงปรับเปลี่ยนระบบและโครงสร้างการศึกษาแบบโบราณที่ยากแก่ความเจริญก้าวหน้าตามยุคสมัย ในแบบเดิมการศึกษาใช้เวลานาน ไม่เป็นที่นิยมแพร่หลายผู้เรียนค่อยๆ คลายความนิยมในการศึกษา ทรงส่งเสริมการศึกษาอย่างมีระบบ นำหลักสูตรการเรียนการสอนแบบใหม่ที่ทรงทดสอบและทดลองใช้ เป็นเบื้องต้นกับนักเรียนในโรงเรียนมหามกุฏราชวิทยาลัยและต่อมาทรงนำมาใช้กับพระภิกษุสามเณรผู้บวชใหม่จำพรรษาอยู่ในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร โดยทรงริเริ่มดำเนินการตั้งแต่ พ.ศ. 2446 (ร.ศ. 122) สืบต่อเป็นลำดับมา จนเป็นที่ตั้งแน่พระทัยว่า วิธีนี้ดีให้ประโยชน์ในการพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ต่อไปได้เป็นอย่างดี (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ข: 322-323)

การศึกษาของพระภิกษุสามเณรในฐานเป็นครูของประชาชน พระปริยัติธรรมมีวัตถุประสงค์สำคัญคือ พัฒนาผู้ศึกษาเล่าเรียนให้เป็นบุคลากรมีคุณภาพและคุณสมบัติทั้งในด้านความรู้ความชอบและปฏิบัติชอบเป็นคุณค่าต่อพระศาสนา ประเทศชาติ และมวลมนุษย์ ให้มีคุณสมบัติเป็นผู้รู้จักรู้แจ้ง รู้จริงและรู้รอบทั้งโดย “พยัญชนะ” (อักษรสมัย คือ ภาษาบาลีหรือมคธภาษา) และโดยอรรถ (เนื้อหาสาระและคุณประโยชน์) แห่งพระธรรมวินัย เป็นผู้สมบูรณ์ด้วยคุณธรรม ความรู้และความประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัย เพื่อความแพร่ขยายและสถิตสถาพรแห่งพระพุทธศาสนา เพื่อประโยชน์สุขของมหาชนและเพื่อความเจริญแห่งชาติบ้านเมือง (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ข: 294)

ประวัติการศึกษาพระปริยัติธรรม

การศึกษาเล่าเรียนเรียกว่า “คันถธุระ” หรือ “ปริยัติ” ของพระภิกษุสามเณร ในอดีตจนถึงสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯมีอยู่แผนกเดียว คือการศึกษาภาษาบาลีที่เรียกว่า พระปริยัติธรรม มีหลักสูตร บาลีศึกษาเรียกว่า “บอกหนังสือ” และมีการสอบประเมินผลเรียกว่า “ไล่หนังสือ” แปลด้วยปากเปล่าไม่มีหลักฐานบันทึกไว้ให้ตรวจสอบได้ ไม่มีหลักเกณฑ์ที่ชัดเจนในการสอบถือตามความสะดวกของคณะสงฆ์ ส่วนใหญ่จัดการศึกษาในเมืองหลวงภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์ ผู้สอบพระปริยัติธรรมผ่าน ได้รับการยกย่องแต่งตั้งเป็นเปรียญ เรียกว่า “บาเรียน” หมายถึงรอบรู้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

หลักสูตรจัดเป็น 3 ชั้น ชั้นที่ 1 เรียกว่าบาเรียนเอก ชั้นที่ 2 เรียกว่าบาเรียนโท และชั้นที่ 3 เรียกว่าบาเรียนตรี เนื้อหาในวิชาเรียนคือ สอนความรู้ในด้านการแปลภาษาบาลี ใช้อรรถกถาพระไตรปิฎกอักษรขอมจารึกในใบลาน กรรมการเป็นผู้กำหนดข้อสอบให้ ผู้แปลได้พระสูตรเป็นบาเรียน ได้พระวินัยเป็นบาเรียนโท หากได้ทั้งพระสูตรและพระวินัยในคราวเดียวกันหรือหลายคราว ได้เป็นบาเรียนเอก ต่อมาในรัชกาลที่ 2 แห่งรัตนโกสินทร์ได้มีการเปลี่ยนแปลงหลักสูตรเพื่อให้ผู้เรียนมีความรู้ดีขึ้น แบ่งชั้นบาเรียนออกเป็นประโยคๆ ผู้สอบขึ้นไปจึงถือเป็น “บาเรียน” จนถึงบาเรียน 9 ประโยค สูงขั้นตามลำดับ ครบ 3 ปี มีการสอนพระปริยัติธรรมครั้งหนึ่ง หากไม่สะดวกอาจเลื่อนออกไปเป็น 6 ปีต่อครั้งก็มี หลักสูตรกำหนดให้บาเรียน 3 เรียนอรรถกถาธรรมบท บาเรียน 4 เรียนมังคลัตถทีปนีภาคแรก บาเรียน 5 เรียนสารัตถะสังคหะ บาเรียน 6 เรียนมังคลัตถทีปนีภาคปลาย บาเรียน 7 เรียนปฐมสมันตปาสาทิกาอรรถกถาพระวินัย บาเรียน 8 เรียนวิสุทธิมรรค และบาเรียน 9 เรียนสารัตถทีปนีฎีกาพระวินัย ในการสอบให้ผู้สอบจับสลากประโยคที่กรรมการออกข้อสอบ รับหนังสือตามประโยคที่จับได้เข้าไปแปลด้วยปากเปล่าในที่ประชุมพระราชาคณะ แปลได้ถูกต้องตลอดประโยคตามเวลากำหนดให้ถือว่าสอบได้ ถ้ายังแปลไม่จบและไม่ถูกต้องถือว่าสอบตก แม้สอบได้ชั้นที่ 1 และที่ 2 ได้แล้วแต่พอถึงชั้นที่ 3 สอบไม่ผ่าน ถือว่าสอบตกหมดทุกชั้นและไม่ได้เป็นบาเรียน ต้องเริ่มต้นสอบใหม่ตั้งแต่ชั้นที่ 1 ขึ้นไปเมื่อถึงกำหนดให้มีการสอบ

การศึกษาในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร

เราได้สังเกตเห็นมานานแล้วว่า พระเณรใหม่ทุกวันนี้ทรามลงกว่าเก่า โดยความรู้ก็ดี โดยความประพฤติก็ดี โดยคุณธรรมก็ดี จะฝึกปรือให้เป็นคนมีความสามารถก็ได้ช้านัก เป็นดังนี้ เพราะเหตุไร ตามความเข้าใจของเรา ข้อที่ทรามลงโดยความรู้นั้น เพราะทรามโดยคุณธรรม อันความรู้นั้น ย่อมสำเร็จแก่ฝ่ายผู้เล่าเรียน ก็เพราะมีความพอใจ ความเพียร เอาใจจดจ่อ และหมั่นตริตรองหาเหตุผล อันเป็นเอกเทศของคุณธรรม ข้อที่ทรามลงโดยความประพฤตินั้น ก็เพราะทรามโดยคุณธรรมนั่นแล ความประพฤติก็ย่อมเกิดมาแต่อัธยาศัยที่ดี ที่เป็นคุณธรรม ข้อที่ทรามโดยคุณธรรมนั้นเพราะเข้าใจประโยชน์แห่งการเล่าเรียนไม่ตรง ข้อที่ว่าเล่าเรียนนั้น อย่างไรเป็นการเรียนที่ตรง การฝึกปรือทำอัธยาศัยใจคอให้เจริญขึ้น ควรแก่การงานนั้นๆ เหมือนพรวนดินไว้เพาะพืชฉะนั้น เป็นการเรียนที่ตรง หัดเขียนหนังสือ หัดแปลหนังสือ เป็นแต่กิ่งของการเรียน ไม่ใช่การเรียนที่ตรง และประโยชน์แห่งการเรียนนั้น กล่าวโดยสั้นๆ ก็คือ จะทำชีวิตของผู้เรียนให้เป็นไปโดยสะดวกจนตลอดกาล พูดอีกโวหารหนึ่ง จะทำเขาให้รู้จักเอาตัวรอดในหมู่คนอันเบียดเสียดแย่งกันมา แย่ง

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

กันกิน สังเกตโดยเห็นอาการพระเณรโดยมากด้วยกันในชั้นหลัง ดูเหมือนจะเข้าใจไปว่าการเล่าเรียนก็คือหนังสือ เรียนเลข เรียนพระปฏิบัติธรรมและอื่นๆ ประโยชน์การเรียนก็คือได้ลาภยศ ชื่อเสียงและอื่นๆ เข้าใจดังนี้ ก็ไม่ผิดแท้ทีเดียว เพราะการเรียนเช่นนั้น ก็เป็นอุบายฟื้นใจได้ละอย่างๆ ลาภผลเหล่านั้น ก็เป็นเครื่องเป็นไปสะดวกแห่งชีวิตละอย่างๆ เป็นแต่เข้าใจยังไม่ตรง โทษที่เข้าใจไม่ตรงนี้แลทำให้ฉันทะทราม เธอทั้งหลายจึงมุ่งเรียนเฉพาะหนังสือหรือแม้ปริยัติธรรม ไม่นำพาถึงคุณธรรมและความประพฤติ กล่าวคือไม่ตั้งใจจะทำอัธยาศัยให้งามและจะประพฤติให้เรียบร้อยสมควรแก่ตน เมื่อคุณธรรมทรามความประพฤติก็ทราม เรียนก็ไม่เจริญ ความรู้ทรามไปตามกัน เมื่อเป็นเช่นนั้น การเรียนก็ไม่ให้ผลถึงไหนขอให้ใช้ปัญญาตรองดู คนผู้ได้บรรลุความดีความงามเพราะความรู้หนังสือเท่านั้นหรือ ไม่ใช่เพราะอะไรอื่นๆ เป็นต้นว่าความประพฤติและคุณธรรมเข้าประกอบอีกหรือ เพราะแลเห็นความเสื่อมทรามเช่นนี้แล เราขอเตือนพระเณรทั้งหลายผู้บวชในวัดนี้ก็ดี ผู้มาจากอื่นก็ดี ว่าอย่ามุ่งเฉพาะเรียนหนังสือเอาวิชาอย่างเดียว จงปลูกความพอใจเพื่อจะหัดตนให้เป็นคนดีมีคุณธรรม เป็นต้นว่ามีอัธยาศัยงาม และจงนิยมในความประพฤติเรียบร้อยด้วย การเรียนจะได้สำเร็จผลอันดี. . .จะชี้ตัวอย่างไว้ให้ วันหนึ่ง มีพระต่างวัดมาหาเราหลายรูป เพื่อรับแจกในการเลื่อนกรมคอยอยู่ที่ต้นประดู่ ท่านมาเฝ้าหรือมาหาใคร ถ้ามาเฝ้า ก็ควรนำมาพักในห้องรับแขกหรือรอที่เฉลียง และหาน้ำชาเลี้ยง ถ้ามาหาผู้อื่นก็ควรบอกถิ่น หรือแม้ช่วยพาไป ดังนี้ จึงจะจัดว่ามีอารีอัธยาศัยต่ำควรจะสำเหนียกแลหัดปรือให้ดีขึ้น เช่น ตนไม่เคยอารีแก่ใคร ก็หัดให้อารี ดังนี้ เรียนให้มีคุณธรรม อีกคราวหนึ่งเราได้เห็นพระเดินคาบบุหรี่สูบ ก่อนแต่จะทำควรนึกว่าจะเสียกิริยาของพระหรือไม่ นึกแล้วคงรู้ได้ว่าคนเดินปากไม่คาบอะไรมีถมไป ทั้งพระทั้งคฤหัสถ์ ทั้งคนอิสระทั้งคนสามัญ คนเดินคาบอะไรจะมีก็ห่างๆ ไม่เป็นตัวอย่างได้ด้วย เช่นนี้แล้วอย่าเดินคาบบุหรี่สูบ เมื่อทำลงไปแล้ว ได้รับคำตักเตือนก็จงเต็มใจงดและใส่ในละ กิริยาเช่นนั้นเสีย จงมีละอายที่จะทำเช่นนั้นอีก ดังนี้เรียนประพฤติดี เขาพูดกันว่า “คนบาปหนา พระเจ้าโปรดไม่ได้ ฉันใด คนผู้ไม่ตั้งใจจะทำตนให้ดีขึ้น จะวิเศษไปว่าพื้นเพเดิมไม่ได้ ฉันนั้นนั่นแลเทียวแล (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ข: 374-376)

ข้อความข้างต้นที่ยกมานั้น เป็นเหตุที่ทำให้ทรงจัดการศึกษาในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหารและสืบเนื่องจากการจัดการศึกษาของมหามกุฏราชวิทยาลัย เพื่อนำไปสู่การปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์ พระองค์ทรงมุ่งมั่นในการส่งเสริมและการพัฒนาการศึกษาพระปริยัติธรรม จากส่วน

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ที่กรมศึกษาธิการ กระทรวงธรรมการกำลังดำเนินการโรงเรียนฝึกหัดครู สำหรับส่งไปสอนในหัวเมืองที่พระองค์ได้ทรงริเริ่มและจัดเป็นระบบให้แล้วนั้น ทรงแยกมาจัดขึ้นเฉพาะในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร เท่าที่วัดมีศักยภาพในการบำรุงเองได้ ปลอดภัยจากการครอบงำของกระทรวงธรรมการ สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงตรัสการศึกษาในสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร ว่า

> แต่ก่อนมา ภิกษุบวชมาได้กี่พรรษาก็ตาม ไม่สนใจการศึกษาเล่าเรียนและไม่รู้ธรรมวินัยเลย นอกจากเท่าที่เคยปฏิบัติ จึงทรงจัดสอนภิกษุสามเณรบวชใหม่ (นวกภูมิ) ให้เรียนธรรมวินัยเป็นการส่วนพระองค์ในหน้าที่พระอุปัชฌาย์ต่อมาทรงปลูกความนิยมในการเล่าเรียนออกไปถึงภิกษุสามเณรเก่าได้ จนถึงจัดการเรียนให้เป็นหลักฐานขึ้นมาได้วัดธรรมยุตอื่นทำตามแพร่หลายในบัดนี้ (พ.ศ. 2462) มีผู้เรียนทั่วไปทุกนิกาย ได้เปิดเป็นประโยคนักธรรม สอบในสนามหลวงและในสนามมณฑลต่างจังหวัด ทรงจัดให้ภิกษุมีพรรษาหย่อนห้า ผู้พ้นหน้าที่เรียนธรรมวินัยและท่องสวดมนต์แล้วให้เรียนบาลี ก่อนแต่นี้การเรียนบาลีเป็นไปตามสมัครใจ ผู้เรียนไม่กี่รูป หาอาจารย์คฤหัสถ์มาช่วยบอก (สอน). . .ตั้งแต่ข้าพเจ้าออกจากการเรียนแล้วได้บอกเอง มีศิษย์ขึ้นแล้วได้ให้ศิษย์ช่วยบอกด้วย ยังสืบมาได้จนบัดนี้ เนื่องด้วยการสอนก็ดี ได้ตั้งมหามกุฏขึ้นใช้หลักสูตรใหม่ สอนความรู้ด้วยวิธีเขียนเปรียญผู้สอบได้ทรงตั้งเป็นเปรียญหลวงเหมือนกัน วัดมหาธาตุได้จัดขึ้นตาม (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513: 88-90)

> แม้มีความรู้ภาษามคธแตกฉาน (พระปริยัติธรรมแผนกบาลี) แต่ไม่ได้เรียนพระธรรมวินัย (พระปริยัติธรรมแผนกนักธรรม) ต่อไปก็เท่ากับคนอ่านหนังสือออก แต่ไม่ได้เรียนหนังสือให้รู้อรรถรู้ธรรมและเนื้อหาสาระที่จะได้ประโยชน์จากนั้น ทำประโยชน์แก่พระศาสนาไม่ได้ อีกฝ่ายหนึ่งผู้ที่ไม่รู้ภาษามคธเรียนพระธรรมวินัยในภาษาไทย ยังทำประโยชน์แก่พระศาสนาไม่ได้ พวกเปรียญ (จบแผนกบาลีเท่านั้น) ความรู้ทางภาษาไทยก็ไม่ได้ ความรู้ทางธรรมวินัยก็ไม่มี จึงทรงจัดหลักสูตรองค์นักธรรมขึ้น (พระปริยัติธรรมแผนกนักธรรม) ใช้ภาษาไทย (เป็นสื่อการเรียนนั้น) เพื่อจะย่นทางเรียนให้สะดวกเข้า เป็นเปรียญบาลีแล้วก็มีความรู้ธรรมวินัยและภาษาไทยด้วยทีเดียวมีความรู้ใช้ได้ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ข: 321-322)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ในการศึกษาแบบเดิมนั้น ผู้สอบได้เป็น “เปรียญ” แล้วทั้งโดยชื่อและโดยการสอบประโยคนั้นๆ มีคุณสมบัติยังไม่สมภูมิหรือฐานะที่จะเป็นเปรียญ ต่อเมื่อมีความรู้สมบูรณ์หลายอย่างประกอบกัน จึงจะถือได้ว่าเป็นผู้มีการศึกษาดีและสมศักดิ์ศรีที่จะเป็นเปรียญ ดังพระดำรัสตอนหนึ่งว่า . . .ลำพังการสอบความรู้ประโยคบาลีได้ไม่ทำให้เป็นผู้ฉลาด (เพราะเรียนแต่ภาษาหนังสือ) แต่ผู้สอบควรมีความรู้ธรรมและความรู้ภาษาของตนตลอดจนรู้การงานต่างอย่างของหมู่ชนมาก่อน แล้วสอบประโยคบาลีได้มีความรู้กว้างขวางออกไปจึงถือเป็นฉลาด ผู้เรียน (บาลี) ที่ขาดความรู้เป็นพื้นอย่างนั้นไม่รู้เค้าเงื่อนอย่างนี้ มุ่งเรียนเฉพาะหลักสูตรเพื่อสอนได้ประโยคเร็วเท่านั้น ครั้นสอบได้แล้วปรากฏว่ามีความรู้บกพร่องไม่สมภูมิเปรียญ เจ้าตัวเองก็ไม่รู้จักละอายแล้วหาความรู้อย่างอื่นเพื่อผู้ทำตนให้สมเปรียญ (ผู้รอบรู้) (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ข: 364-365)

ทั้งนี้ เพราะวัตถุประสงค์ที่แท้จริงในการศึกษาพระปริยัติธรรมของพระภิกษุสามเณรมิใช่เพื่อลาภ ยศ สรรเสริญ และความสุขตามอย่างฆราวาสวิสัย แต่ให้ผู้เรียนมีความสมบูรณ์พร้อมด้วยความรู้ในพระธรรมวินัย ทั้งโดยพยัญชนะ (อักษร) และโดยอรรถ (เนื้อหาสาระวัตถุประสงค์และคุณประโยชน์) นำทางสู่การประพฤติปฏิบัติชอบตามพระธรรมวินัยที่เรียนรู้ได้แล้วสามารถอุทิศตนบำเพ็ญประโยชน์สุขแก่มวลมนุษย์ตามความมุ่งหวังแห่งพระพุทธศาสนา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ข: 293-295)

ปฏิรูปการศึกษาของคณะสงฆ์ไทย

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเข้าพระทัยและทรงตระหนัก ทรงวิเคราะห์จนพบปัญหาและอุปสรรคความขัดข้องต่างๆ ในการศึกษาพระปริยัติธรรมแบบเดิม แม้ทรงปรารภและปรึกษาหารือกับผู้เกี่ยวข้องทุกฝ่ายที่จะแก้ไขปัญหาเหล่านี้ ทั้งยังได้ทรงเสนอแนวทางเพื่อพัฒนาการศึกษาหลายวิธี แต่ยังไม่บรรลุผลตามพระประสงค์ จนเมื่อทรงดำรงตำแหน่งสกลมหาสังฆปรินายกหรือสมเด็จพระสังฆราช พระองค์ทรงมีอำนาจหน้าที่อย่างเต็มที่ในการจัดการศึกษา ควบคู่กับการปกครองคณะสงฆ์ พระองค์จึงทรงเปลี่ยนแปลงแก้ไข ในลักษณะเชิงปฏิรูปการศึกษาของพระภิกษุสามเณรให้เข้าระบบกับการศึกษาแผนใหม่เป็นผลสำเร็จและเจริญทั่วสังฆมณฑลอย่างรวดเร็ว ถูกต้องตามวัตถุประสงค์ของการศึกษา ทันเวลาที่ได้ทอดพระเนตรผลตามพระดำริที่ทรงริเริ่มของพระองค์ ยังทรงตรัสถึงการศึกษาที่ถูกต้องย่อมพัฒนาคนผู้มีการศึกษาดีให้ลดความ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

อหังการ ยิ่งเรียนมากรู้มากก็ยิ่งถ่อมตัว เพราะขึ้นชื่อว่าความรู้ย่อมไม่มีที่สิ้นสุด และควรแสวงหาความรู้ตลอดชีวิต

> เป็นธรรมดาของคนเรา เวลายังไม่ได้รับการเล่าเรียนอย่างใดอย่างหนึ่งก็เจียมตัวว่าตนไม่รู้อะไร ครั้นได้รับการเล่าเรียนเข้าบ้างได้ความรู้ที่ตนยังไม่เคยมี แต่เป็นความรู้ที่ยังบกพร่องมาก มีความตื่นความรู้นั้นและทะนงตัวว่าฉลาดหลักแหลม ออกความคิดความเห็นวิพากษ์วิจารณ์อะไรๆ ต่างๆ ที่เจ้าตัวเข้าใจว่าเป็นภูมิสติปัญญา แต่คนมีความรู้กว่าเห็นว่าเป็นเพราะอำนาจความฟุ้งความพล่าม ต่อเมื่อได้เรียนรู้มากเข้าจนเห็นว่าความรู้ในโลกหาที่สุดมิได้ความรู้ของตนเองเป็นแค่เพียงกะผีกอันน้อยนิดเท่านั้น เมื่อนั้นจึงจะหายตื่นหายทะนง ขอกำชับนักเรียนพวกนี้ไว้แต่แรก ในเวลาได้รับการเล่าเรียนยังไม่ถึงที่จงมีสติอย่าให้ความทะนงเช่นนั้นครอบงำควรถ่อมตนเป็นคนไม่รู้ดีกว่าถือตนว่าเป็นคนเจ้าสติปัญญาการรู้หรือไม่รู้เอาไว้ตัดสินกันด้วยผล คือ ทำอะไรลุล่วงหรือติดขัด อีกอย่างหนึ่งเมื่อความไม่สมปรารถนาเกิดขึ้น โทษตนเองดีกว่าโทษท่าน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ข: 420)

เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ทางการศึกษาพระองค์จึงได้ทรงจัดการศึกษาแบบใหม่ขึ้น เป็น 2 แผนก คือ แผนกธรรมและแผนกบาลี

แผนกธรรม

ทรงนำการศึกษาแบบใหม่จากหลักสูตร นวกภูมิ มาปรับปรุงเป็นแบบการศึกษาของคณะสงฆ์ประกอบกับหลักสูตร องค์สามเณรรู้ธรรม ตามพระนโยบายฟื้นฟูและส่งเสริมการศึกษาให้แพร่หลายตามพระวิสัยทัศน์ อีกส่วนหนึ่งเป็นผลเอื้อให้สามเณรผู้ฝักใฝ่ในการศึกษาเล่าเรียนได้รับโอกาสยกเว้นเกณฑ์ทหารอันเป็นความเอื้อเฟื้อของทางบ้านเมือง การศึกษาธรรมนี้ได้รับการพัฒนาขึ้นเป็นหลักสูตรสืบมาให้ชื่อว่า นักธรรม หรือ นักเรียนธรรม หรือนักธรรมศึกษา ปัจจุบันมี 3 ชั้น คือ นักธรรมชั้นตรี นักธรรมชั้นโท นักธรรมชั้นเอก เป็นการศึกษาระดับ สามัญศึกษา ของพระภิกษุสามเณรทั่วประเทศ ทรงนิพนธ์หนังสือตำราเรียนจนครบสมบูรณ์ทุกชั้น ส่งเสริมให้พระภิกษุสามเณรมีความรู้ความเข้าใจในพระธรรมและพระวินัยสามารถประพฤติปฏิบัติได้อย่างถูกต้องตามพระประสงค์

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

> . . .มีความรู้มคธแตกฉาน (อักษรสมัย) แต่ไม่ได้เรียนธรรมวินัย (นักธรรมศึกษา) ต่อไปก็เท่ากับ คนอ่านหนังสือออก แต่ไม่รู้หนังสือที่ได้ประโยชน์จากนั้น อีกฝ่ายหนึ่งผู้ที่ไม่รู้ภาษามคธ เรียนพระธรรมวินัยในภาษาไทยเท่านั้น ยังทำประโยชน์แก่พระศาสนาได้อยู่ พวกเปรียญโดยมาก (ในการศึกษาแบบเดิม) ความรู้ทางภาษาก็ไม่ได้ความรู้ทางธรรมวินัยก็ไม่มี. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ข: 322)

แผนกบาลี

การศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลีมีมาแต่เดิมสมัยกรุงศรีอยุธยา ครั้นมาถึงสมัยนี้พระองค์ค่อยๆปรับปรุง ผสมผสานกับระบบใหม่ เกี่ยวกับหลักสูตร การเรียนการสอนเริ่มที่มหามกุฏราชวิทยาลัย ทรงนำเอาการศึกษา “นวกภูมิ” กับ “องค์ความรู้ธรรม” มาเป็นพื้นฐานและส่วนประกอบสำคัญของการศึกษา “ภาษามคธหรือภาษาบาลี” เดิมที่เรียกว่า “พระปริยัติธรรม” เพื่อให้ผู้เรียนมีคุณสมบัติสมบูรณ์ด้วยความรู้ภาษามคธ คือ พระธรรมวินัยในพระไตรปิฎก และความรู้ภาษาไทยอันเป็นภาษาประจำชาติ ผู้เรียนจึงได้องค์ความรู้ 3 อย่างประกอบกันคือ รู้ธรรมวินัย รู้ภาษามคธ และรู้ภาษาไทย บกพร่องอย่างหนึ่งอย่างใด ย่อมถือว่าเป็นการศึกษาพิการ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ข: 302)

ทรงเปลี่ยนวิธีแปลจากสอบปากเปล่าต่อหน้าคณะกรรมการสอบ มาเป็นการสอบโดยวิธีเขียนคำตอบในกระดาษ พร้อมกันหลายๆรูป ในการสอบบาลีสนามหลวงครั้งแรก พ.ศ. 2454 ทรงอนุวัติวิธีที่พระองค์ได้ทดสอบทดลองได้ผลดีในโรงเรียนของมหามกุฏราชวิทยาลัยทรงเปลี่ยนแปลงหลักสูตรให้ทันสมัยเหมาะสมสะดวกและเป็นประโยชน์แก่ผู้เรียนยิ่งขึ้น ทรงชำระคัมภีร์ปกรณ์ต่างๆ ใช้เป็นตำราเรียนและสอนประโยคนั้นๆ ทรงรจนาตำราบาลีไวยากรณ์ขึ้นใช้เป็นหลักสูตรการศึกษาบาลีพื้นฐาน สมบูรณ์ด้วยเนื้อหาและสาระในการศึกษาอย่างครบถ้วน เพิ่มประสิทธิภาพในการศึกษาพระปริยัติธรรมยิ่งขึ้น

> ประโยชน์ในพระศาสนาเพราะการเรียนพระธรรมวินัยย่อมอาศัยหลักที่มาในภาษามคธประการหนึ่ง เป็นประโยชน์ในวิชาหนังสือเพราะถ้อยคำในมคธภาษาย่อมเป็นหลักของหนังสือไทยประการหนึ่ง เมื่อเรามีความประสงค์อันมั่นคงที่จะบำรุงพระพุทธศาสนาให้ถาวรสืบไปและเรายังต้องการที่จะบำรุงวิชาหนังสือไทยอยู่เสมอ ก็เป็นเหตุที่เราจะต้อง

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บำรุงการเรียนมคธภาษาให้คงอยู่มิให้ตกเสื่อมทรามไป (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514 ข: 302)

สรุป การศึกษาของคณะสงฆ์โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯนั้น ทรงวางพื้นฐานและแบบอย่างการศึกษาเล่าเรียนที่ทรงจัดขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นต้นแบบของการศึกษาคณะสงฆ์ไทย ทรงจัดการศึกษาแบบบูรณาการของพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลี ทรงปลูกฝังแนวคิดที่ถูกต้องในคุณค่าและความหมายของการศึกษา เพื่อให้ได้คุณลักษณะที่มีมาตรฐานเดียวกัน เพื่อให้พระภิกษุและสามเณรมีความรู้ทั้งด้านธรรมวินัยควบคู่กันไปกับความรู้ด้านภาษาบาลี ในอันจะยังประโยชน์ทั้งในส่วนของผู้เรียนเองและในส่วนของการเผยแผ่พระศาสนา ทำให้ผู้เรียนสามารถอธิบายเนื้อความจากภาษาบาลี แปลเป็นเนื้อความภาษาไทย เรียนให้เข้าใจทั้งสองส่วนเพื่อให้เป็นผู้มีการศึกษาที่ดีและได้ความรู้ทางพระธรรมวินัยนำทางสู่การประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา เพื่อให้เป็นบุคลากรที่สมบูรณ์ของพระพุทธศาสนา และเป็นประชาชนที่ดีมีคุณภาพของชาติต่อไป

วิเคราะห์ภาวะผู้นำด้านการศึกษา

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์ทรงปรับปรุง เปลี่ยนแปลง วางระบบ จัดระเบียบและโครงสร้างการศึกษาอย่างค่อยเป็นค่อยไปทรงทดสอบทดลองและประเมินผลในแต่ละปี มีผลให้เกิดเป็นระบบและรูปแบบการศึกษาทั้งในส่วนของกุลบุตรและคณะสงฆ์ไทยในปัจจุบัน ทรงทำให้ศาสนจักรกับราชอาณาจักร อยู่ร่วมกัน ไร้การแบ่งแยก เปิดโอกาสให้พระสงค์ได้พัฒนาตนเองและเข้ามาบทบาทสร้างคุณประโยชน์ ด้วยการบำเพ็ญประโยชน์ และเป็นผู้นำสังคมในด้านการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมและศีลธรรม สร้างความใกล้ชิดกับประชาชนไม่ให้ห่างไกลจากพระศาสนา อาจกล่าวได้ว่าสามารถทำให้ประชาชนไม่ให้ลุ่มหลงและหลงใหลวัฒนธรรมทางความคิดทางความเชื่อและวิทยาการใหม่ๆ จากโลกตะวันตกมากจนเกินไป จนอาจทำให้หลงลืมวิถีชีวิตของความเป็นไทย

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ภาวะผู้นำด้านการปกครองคณะสงฆ์

ประวัติความเป็นมาของคณะสงฆ์ไทย

คณะสงฆ์สมัยกรุงสุโขทัย

สมัยสุโขทัยคณะสงฆ์แบ่งออกเป็น 2 นิกาย คือ นิกายเถรวาทและนิกายมหายาน นิกายเถรวาทส่วนหนึ่งสืบสายมาจากพระมอญในสมัยทวาราวดี ส่วนหนึ่งสืบเชื้อสายทางเหนือ คือ อาณาจักรหริภุญไชย และจากละโว้หรือลพบุรี นิกายนี้ใช้ภาษาบาลีเป็นหลักทั้งในด้านการศึกษาและการพระศาสนา พ่อขุนศรีอินทราทิตย์และพ่อขุนรามคำแหงทรงนับถือพระสงฆ์นิกายเถรวาท ส่วนนิกายมหายานนั้นแพร่หลายมาจากเขมรโดยใช้ภาษาสันสกฤตเป็นหลัก ค่อยๆ เสื่อมหมดไปในสมัยพ่อขุนรามคำแหง (สิริวัฒน์ คำวันสา, 2541: 34-36)

ระบบการปกครองคณะสงฆ์ ดำเนินตามหลักพระธรรมวินัยเป็นหลักและผสมผสานกับการปกครองทางบ้านเมืองต่างฝ่ายต่างอิงอาศัยกัน ตำแหน่งการปกครองบริหารถือตาม “อิสริยยศ” ของพระสงฆ์ที่เรียกว่า “สมณศักดิ์” ตามลำดับจากสูงลงไปหาต่ำ ในสมัยนั้นพระสงฆ์ประกอบด้วยสังฆราชเป็นตำแหน่ง “สังฆนายก” เป็นตำแหน่งสูงสุดทางการปกครอง มี “สังฆปรินายก” เป็นพระสังฆราชปกครองอันเป็นตำแหน่งสูงสุด เทียบได้กับตำแหน่ง “สกลมหาสังฆปรินายก” ในปัจจุบัน ปู่ครูเป็นตำแหน่งรองจากพระสังฆราช อันเทียบได้กับ “พระครู” สมณศักดิ์บ่งบอกถึงตำแหน่งการปกครองและความเคารพนับถือ อาศัยพระราชอำนาจคือพระเจ้าแผ่นดินทรงแต่งตั้ง ส่วนพระมหาเถระและพระเถระ ผู้ทรงอายุพรรษามาก และทรงคุณธรรม อาจเป็นพระอุปัชฌาย์อาจารย์ของสัทธิวิหาริกอันเตวาสิก ซึ่งเป็นการปกครองบริหารตามหลักพระธรรมวินัยตั้งแต่พุทธกาล

> “. . .สมณศักดิ์นั้นเรียกแตกต่างกันไปตามเกียรติคุณหรือความสามารถของแต่ละรูป เมื่อมาถึงสุโขทัย ได้ปรับปรุงมาจากอินเดียและลังกาที่ให้เทียบเท่ากับยศของพราหมณ์ จึงเกิดมีสมณศักดิ์ขึ้นมาเป็นครูบา เถระ มหาเถระ สังฆราช และสังฆปรินายก. . .” (สิริวัฒน์ คำวันสา, 2541: 35)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สังฆราชผู้ดำรงตำแหน่งสังฆปรินายกมีเพียงพระองค์เดียวเป็นประมุขของคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร มีพระสังฆนายก อยู่ 2 รูป คือ พระสังฆราชผู้สังฆนายกคณะคามวาสี และพระสังฆราชผู้สังฆนายกคณะอรัญวาสี พระสังฆปรินายกทรงปกครองสงฆ์ 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายขวาได้แก่คณะคามวาสี (พระบ้าน) มุ่งด้านคันถธุระคือการศึกษาเล่าเรียน และเป็นคณะสงฆ์ในสุโขทัยที่มีมาแต่เดิม ฝ่ายซ้ายได้แก่คณะอรัญวาสี (พระป่า) มุ่งด้านวิปัสสนาธุระคือประพฤติปฏิบัติ และเป็นคณะสงฆ์ใหม่ที่พระมหาเถระสังฆราชได้รับอาราธนามาจากเมืองนครศรีธรรมราช ส่วนการกำหนดราชทินนามนั้นกำหนดตามแบบลังกา ส่วนสังฆราชและปู่ครูเป็นเพียงหัวหน้าสงฆ์ในหัวเมืองประเทศราชหรือหัวเมืองชั้นนอกโดยยกรูปแบบและโครงสร้างคล้ายกับการปกครองทางราชอาณาจักร

ในประเทศสยามเมื่อพระนครสุโขทัยเป็นราชธานี เห็นจะมีพระสังฆราชกว่าองค์เดียว ด้วยวิธีการปกครองพระราชอาณาจักรในครั้งนั้น หัวเมืองใหญ่ๆ ที่ห่างไกลราชธานีเป็นเมืองประเทศราชโดยมาก แม้เมืองที่อยู่ใกล้ราชธานีที่เป็นเมืองใหญ่ ก็ตั้งเจ้านายในราชวงศ์ออกไป ปกครองอย่างทำนองเจ้าประเทศราช เมืองใหญ่เมืองหนึ่งน่าจะมีพระสังฆราชองค์หนึ่ง เป็นสังฆปรินายกของสังฆบริษัทตลอดเขตเมืองนั้น (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ก: 165)

เนื่องด้วยพระสังฆราชแต่ละองค์ของแต่ละฝ่ายในราชธานีเองก็ตาม ในเมืองใหญ่ของประเทศราชต่างๆ ก็ตาม ได้รับการสถาปนาจากพระมหากษัตริย์ ซึ่งเชื่อว่า เพื่อความเป็นเอกภาพแห่งคณะสงฆ์ รวมทั้งพุทธศาสนิกชนเพื่อกระจายอำนาจในลักษณะ “สหธัมมิก” ด้วยกันมีสถานภาพเท่าเทียมกันคือ เป็นพระสงฆ์ในพระพุทธศาสนาเดียวกัน และเพื่อการจัดการถวายการทำนุบำรุงแก่พระสงฆ์โดยทางพระราชอาณาจักรอย่างทั่วถ้วนในลักษณะเดียวกัน และมีวัตถุประสงค์เดียวกัน คือเพื่อพระศาสนาและสันติสุขของประชาชน พระสังฆราชแต่ล่องค์ก็ได้รับมอบหมายให้รับผิดชอบ ได้รับการโปรดปรานให้ใกล้ชิดเท่าเทียมกัน ปกครองบริหารพระสงฆ์ผู้อยู่ใต้บังคับบัญชาของตนรองลงไปตามลำดับ คือ พระครูและเจ้า (พระวิสุทธิโสภณ, 2543: 18-21)

คณะสงฆ์สมัยกรุงศรีอยุธยา

ในช่วงสมัยกรุงศรีอยุธยานั้นส่วนใหญ่การปกครองคณะสงฆ์เป็นไปตามแบบสมัยกรุงสุโขทัย กษัตริย์ทุกพระองค์ทรงมีพระราชศรัทธาโดยพระบรมราชูปถัมภ์ ทรงมีพระปรีชาญาณ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

แตกฉานลุ่มลึกในพระพุทธศาสนาในฐานะที่เป็นศาสนาแห่งแผ่นดิน การพระศาสนาได้เจริญรุ่งเรืองโดยลำดับ คณะสงฆ์ในยุคนี้มี 3 คณะ ฝ่ายภายใต้การปกครองแบบเดียวกันคือ

1. คณะคามวาสีเดิม ต่อมาในสมัยนี้เรียก คามวาสีฝ่ายซ้าย

2. คณะอรัญวาสีเดิม

3. คณะป่าแก้ว ในสมัยนี้ เรียกว่า คณะคามวาสีฝ่ายขวา กล่าวกันว่า เนื่องจากการตอบแทนบุญคุณที่พระมหาเถรคันฉ่องชาวรามัญ ได้ช่วยพระนเรศวรมหาราชให้พ้นภัยจากพม่าที่วางแผนลอบปลงพระชนม์ และต่อเนื่องเป็นเหตุการณ์สำคัญที่พระองค์ทรงประกาศอิสรภาพจากการตกเป็นประเทศราช จึงได้ทรงอาราธนาพระมหาเถรองค์นี้มาพำนักอยู่ยัง “วัดป่าแก้ว”

ต่อมาได้ถวายการแต่งตั้งให้เป็น สมเด็จพระสังฆราชของวัดมหาธาตุ. . .หลักฐานหนึ่งระบุว่า ต่อมาได้มีภิกษุหมู่หนึ่งเป็นพระเถระชาวเชียงใหม่ 7 รูป พระเถระชาวอยุธยา 2 รูป และพระเถระชาวเขมร 1 รูป ได้พากันเดินทางพร้อมภิกษุจำนวนมากไปยังประเทศศรีลังกา เพื่ออุปสมบทแปลงนิกายสิงหลในอุทกเขปสีมาในแม่น้ำกัลยาณี มีพระวันรัตมหาเถระเป็นพระอุปัชฌาย์ ครั้นกลับมาสู่อยุธยาได้ตั้งนิกายใหม่ขึ้นมา เรียกว่า “คณะป่าแก้ว” ตามสำนักเดิมที่ลังกา มีศีลาจารวัตรปฏิบัติเคร่งครัดในพระธรรมวินัยกว่าพระสงฆ์เดิม สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และสมเด็จฯ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงวิเคราะห์ว่า “. . .พระมหาเถระคันฉ่อง น่าจะได้รับทรงแต่งตั้งเป็นเจ้าคณะปกครองคณะสงฆ์ที่มาจากเมืองมอญมากกว่าหาได้รับพระราชทินนามให้มีสมณศักดิ์เป็น “สมเด็จพระอริยวงศ์ศาก” ไม่ แต่เพราะโปรดให้ไปอยู่วัดมหาธาตุ (จากเดิมวัดป่าแก้ว) อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช จึงพาให้เข้าใจไปเช่นนั้น. . .” ในสมัยกรุงศรีอยุธยา การพระศาสนามีความเจริญรุ่งเรืองเป็นอันมาก มีเพียงแต่คณะคามวาสีเดิมจากสุโขทัยค่อยๆลดน้อยลงไป ประชาชนเลื่อมใสพระลังกาวงศ์เพิ่มจำนวนขึ้นเรื่อยๆ การปกครองคณะสงฆ์อย่างเป็นระบบภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์และโดยศรัทธาของประชาชน ดังเช่น. . .สมเด็จพระนารายณ์มหาราชทรงยึดมั่นในพระพุทธศาสนา แม้ชาวต่างประเทศมาทูลเกลี่ยกล่อมให้เข้ารีต แต่ทรงบ่ายเบี่ยงเป็นขอปฏิเสธอย่างชาญฉลาด แสดงให้เห็นถึงสายสัมพันธ์เชิงสมดุลระหว่างสถาบันหลักของชาติ ในการปกครองคณะสงฆ์นั้นแม้อำนาจทางบ้านเมืองจะไม่มากำหนดชี้นำหรือครอบงำ แต่ก็คอยดูแลอย่างใกล้ชิดและอย่างทะนุถนอม เป็นกำลังเสริมให้แก่อำนาจทางคณะสงฆ์ยามใดที่เหลือบ่ากว่า

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

แรงของคณะสงฆ์ อำนาจทางบ้านเมืองจะเข้าช่วยเหลืออุ้มชูและจัดการแก้ไขปัญหานั้นๆ ให้เป็นอย่างนี้เสมอมา (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ข: 4-5)

โดยสรุป คณะสงฆ์ในสมัยอยุธยา. . .แม้จะมีระเบียบประเพณีเข้ามาประกอบบ้างก็ไม่ทิ้งต้นแบบที่ถือธรรมวินัยเป็นหลัก ที่สำคัญยิ่งประการหนึ่งคือ การพระศาสนา. . .ย่อมต้องอาศัยพระบรมราชูปถัมภ์ และพระบรมราชานุญาต. . .พร้อมทั้งกำลังศรัทธาของประชาชนช่วยให้พระสงฆ์มี “กำลัง” สามารถปกครองสังคมสงฆ์ให้เรียบร้อยเจริญก้าวหน้า สามารถศึกษาปฏิบัติพระธรรมวินัย ให้พระสงฆ์มีภาระหน้าที่สามารถเป็น “ครูของประชาชน” ทั้งชาววัดและชาวบ้านได้ กลายเป็นประเพณีมาจนปัจจุบัน ยิ่งกว่านี้ อาศัยการบริหารในระบบ “สามัคคีธรรม-บ้านวัดและวัง” ยังเกื้อกูลให้พระสงฆ์สามารถปฏิบัติศาสนกิจทั้งในด้าน คันถธุระ วิปัสสนาธุระและการเผยแผ่แพร่พระพุทธศาสนาภายในประเทศและมีความสัมพันธ์อันกว้างไกลกับนานาประเทศอีกด้วย (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ข: 6-7)

คณะสงฆ์สมัยกรุงธนบุรี

การปกครองคณะสงฆ์สมัยกรุงธนบุรียังคงถือตามแบบอย่างสมัยสุโขทัยและสมัยกรุงศรีอยุธยา สถานการณ์และสภาวการณ์ทางบ้านเมืองและทางพระศาสนาไม่เอื้อต่อการจัดระเบียบได้อย่างเป็นระบบ ถือเป็นสมัยแห่งการกอบกู้บ้านเมืองครั้งยิ่งใหญ่ที่สุดครั้งหนึ่ง มีการรวบรวมสรรพกำลังทุกๆ ด้านและเท่าที่เหลืออยู่เพื่อฟื้นความเป็นไทยขึ้นมาใหม่ สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชทรงนำการกอบกู้และฟื้นฟูทั้งราชอาณาจักรและฝ่ายศาสนาจักร บูรณวัดวาพระอาราม รวบรวมพระไตรปิฎก บำรุงส่งเสริมการศึกษาเล่าเรียนของพระสงฆ์ทำนุบำรุงการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ ทรงชำระอลัชชี (ผู้ปลอมเข้ามาบวช) และให้มีการจัดระเบียบการปกครองสงฆ์ ทรงมีพระราชดำรัสตอนหนึ่งว่า “. . .ถ้าพระผู้เป็นเจ้าทั้งปวงมีศีลคุณสมบูรณ์ในพระพุทธศาสนาแล้ว แม้จะปรารถนา มังสะรุธิระ (เลือด) ของโยม โยมก็อาจจะเชือดเนื้อและโลหิตออกมาบำเพ็ญทานได้. . .” (สิริวัฒน์ คำวันสา, 2541: 57)

ในชั้นต้น การปกครองของคณะสงฆ์ ประสบปัญหาความอ่อนแอไร้ความเป็นปึกแผ่น. . . จึงต้องได้รับการประคับประคองค้ำจุนเกื้อหนุนโดยอำนาจรัฐ และดูเหมือนกลายเป็นเอกลักษณ์พิเศษอีกอย่างหนึ่งของการปกครองคณะสงฆ์ไทยในทุกยุคทุกสมัยแม้สถาปนากรุงธนบุรีได้แล้ว ก็ไม่สามารถหาพระราชาคณะครั้งกรุงศรีอยุธยามาเป็นสังฆนายกในฐานะผู้ปกครองสูงสุดของคณะ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สงฆ์ได้ แม้พระไตรปิฎกอันเป็น “พระคัมภีร์ธรรมนูญสูงสุด” ของพระพุทธศาสนิกชน และเป็นประมวลคำสอนของพระศาสนาถูกทำลายสูญหายไปเกือบหมดสิ้น อันที่จริงภายหลังกรุงศรีอยุธยาล่ม พระพุทธศาสนาน่าจะได้สูญสลายจากผืนแผ่นดินไทยโดยสิ้นเชิงเหมือนในอินเดียอันเป็นพุทธภูมิแท้ๆ แต่เพราะความเป็นหนึ่งเดียวกัน เอื้อเฟื้อเกื้อกูลกันแห่งราชอาณาจักรกับศาสนจักร การณ์จึงหาได้เป็นอย่างในอินเดียไม่ อย่างไรก็ตามลำพังอาศัยความอุ้มชูอุปถัมภ์โดยราชอาณาจักรฝ่ายเดียวพระพุทธศาสนาหาพ้นภัยไม่ ทางศาสนจักรโดยการปกครองคณะสงฆ์จำเป็นต้องปรับปรุงตัวเองให้มีศักยภาพเข้มแข็งพึ่งพาตนเองได้ ภายใต้พลังศรัทธาเกื้อหนุนของประชาชน ด้วยได้เห็นพระสงฆ์มีชีวิตต้องตามพระธรรมวินัยเป็นข้อประกันความอยู่รอดและความอยู่ดีต่อไป เพื่อการฟื้นฟูและความมั่นคงแห่งศาสนจักร สมเด็จพระเจ้าตากสินมหาราชพระผู้ทรงเป็นทั้งองค์พระประมุขแห่งชาติและเป็นเอกอัครพุทธศาสนูปถัมภก ได้ทรงเสาะหาพระภิกษุสงฆ์ทรงคุณสมบัติวินัยที่คงเหลืออยู่ในเวลานั้นได้ “พระอาจารย์ดี” แห่งวัดประดู่ มาสถาปนาให้เป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์แรกของสมัยกรุงธนบุรี ให้ทรงรับธุระหน้าที่ในฐานะประมุขสงฆ์ ทำการปกครองคณะสงฆ์สืบไป เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์ต่อเนื่องจากสมัยกรุงศรีอยุธยา เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (ดี) สิ้นพระชนม์ จึงได้ทรงอาราธนา “พระอาจารย์สี” วัดบางหว้าใหญ่ (วัดระฆัง) ผู้มีพื้นเพอยู่ที่จังหวัดพระนครศรีธรรมราช และขึ้นมามีตำแหน่งสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะครั้งกรุงศรีอยุธยาอยู่วัดพนัญเชิง เป็นสมเด็จพระสังฆราชองค์ที่ 2 ให้เป็นพระประมุข ปกครองคณะสงฆ์ต่อ ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช (ชื่น) วัดขรัวหงส์ เป็นองค์ที่ 3 ผู้ได้รับการลดสมณศักดิ์ลงมาเป็นพระธรรมธีรราชมุนีในสมัยรัชกาลที่ 1 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ การปกครองคณะสงฆ์ภายใต้พระบรมราชูปถัมภ์อย่างเต็มกำลังทุกด้านและทุกวิถีทางเป็นพิเศษกว่าสมัยก่อนถึงระดับ พระเจ้าแผ่นดินเข้ามามีส่วนจัดการการดำเนินการทางพระศาสนาและการคณะสงฆ์ด้วยพระองค์เองในระดับหนึ่ง ทรงร่วมกับทางคณะสงฆ์ ขวนขวายตั้งสังฆมณฑลให้คงตามแบบอย่างสมัยกรุงศรีอยุธยา ทรงส่งพระราชาคณะออกไปจัดการระเบียบสังฆมณฑลตามหัวเมืองต่างๆ ภายในราชอาณาจักร โดยเฉพาะคณะสงฆ์ในหัวเมืองฝ่ายเหนือที่วิปริตผิดพระธรรมวินัยมาตั้งแต่เจ้าพระฝาง. . .ที่สำคัญยิ่งอีกประการหนึ่งเพื่อเป็นรากเหง้าและเป็นแก่นแห่งพระพุทธศาสนา และเป็นหลักในการปกครองคณะสงฆ์ได้สืบแสวงหาพระไตรปิฎก และรวบรวมไว้แม้จะไม่สมบูรณ์แต่ก็ยังเป็นหลักยึดของพุทธศาสนิกชนรุ่นหลัง (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2521ข: 6-8)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

คณะสงฆ์สมัยกรุงรัตนโกสินทร์ก่อนสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ

พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ทรงมีพระราชศรัทธาในพระพุทธศาสนา ทรงได้พระดำริการฟื้นฟูพระพุทธศาสนาให้เป็นปึกแผ่นคู่กับแผ่นดินไทยในรูปแบบคล้ายกับในสมัยกรุงศรีอยุธยา พระองค์ได้ทรงให้มีการปรับปรุงแก้ไขความวิปริตผิดพระธรรมวินัยในคณะสงฆ์ให้พระสงฆ์ประพฤติเคร่งครัดในศีลาจารวัตรเยี่ยงผู้ดำรงสถานภาพสมณเพศ ทรงตั้งสมเด็จพระสังฆราช (สี) วัดบางหว้าใหญ่ในตำแหน่งสังฆปริณายก ทรงถอดยศพระสังฆราช (ชื่น) วัดขรัวหงส์ สมัยพระเจ้ากรุงธนบุรีครองราชย์ลงเป็น พระธรรมธีรราชมุนีว่าที่พระวันรัต โปรดให้เปลี่ยนนามพระราชาคณะที่พ้องกับพระนามของพระพุทธเจ้าเป็นนามอื่น เพราะถือเป็นอัปมงคลและอาจเอื้อมเบื้องสูง วัดใหญ่ๆ สำคัญๆ ที่ว่างเจ้าอาวาสลง พระองค์ทรงตั้งพระภิกษุให้เป็นพระราชาคณะผู้ทรงสมณศักดิ์อันเหมาะสมเป็นผู้ครองวัดนั้นๆ หรือหากพบว่าวัดในเจ้าอาวาสอ่อนแอประพฤติปฏิบัติผิดพระธรรมวินัย ละจารีตประเพณี ก็ทรงสั่งสอนการถอดถอนแล้วทรงแต่งตั้งเจ้าอาวาสผู้เข้มแข็งขึ้นแทน ทรงโปรดให้แสวงหาพระรามัญผู้ทรงคุณวุฒิ ครองสมณเพศเคร่งครัดในพระธรรมวินัยได้ 3 รูป ทรงตั้งให้เป็นพระราชาคณะที่ว่างอยู่ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ก: 193)

ทรงโปรดให้ประชุมคณะสงฆ์บัณฑิตและราชบัณฑิต ทำการสังคายนาชำระพระไตรปิฎกคัดลอกสร้างเป็นพระไตรปิฎกฉบับหลวง โปรดให้มีการสอนพระปริยัติธรรมให้ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัยในพระไตรปิฎกนั้นขึ้นในพระบรมมหาราชวัง ตลอดจนตามวังเจ้านายและบ้านเรือนของข้าราชบริพารผู้ใหญ่ ภายหลังสมเด็จพระสังฆราช (สี) สิ้นพระชนม์ ได้ทรงตั้งพระวันรัต (สุก) วัดมหาธาตุ ผู้เคยเป็นประธานชำระพระไตรปิฎกขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราชสืบแทน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และ พระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ก: 107)

ในตำแหน่งสมณศักดิ์ที่ “สมเด็จพระอริยวงศญาณ” และทรงดำรงตำแหน่งทางการปกครองเป็น “มหาสังฆปริณายก” ประมุขสังฆมณฑลแห่งศาสนจักร ปกครองคณะสงฆ์ทั่วพระราชอาณาจักร ในรัชกาลนี้คณะสงฆ์คงเหลือเป็น 2 คณะ คือ คณะคามวาสีฝ่ายขวา-คณะใต้ และคามวาสีฝ่ายซ้าย-คณะเหนือ ได้มีการตรากฎหมายคณะสงฆ์ขึ้นเป็นข้อบังคับถือเป็นแนวปฏิบัติเสริมกำลังพระธรรมวินัยที่เคยถือเป็น “พระธรรมนูญสูงสุด” รวมกฎหมายพระสงฆ์ 10 ฉบับด้วยกัน โดยมีวัตถุประสงค์หลักคือ เพื่อกวดขันความประพฤติของพระสงฆ์ ให้ปฏิบัติตนอยู่ภายใต้พระธรรมวินัย และตั้งอยู่ในกรอบอันดีงามแห่งประเพณีของพระสงฆ์สืบไป ดังตัวอย่างระบุในฉบับ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ที่ 6 พ.ศ. 2326 มีข้อความตอนหนึ่งว่า “. . .ห้ามมิให้ภิกษุสามเณรสงเคราะห์ฆราวาส อย่าให้เป็นทูตใช้สอยข่าวสาส์นการฆราวาส และห้ามบรรณาการทั้งปวงอันผิดจากพระปาติโมกข์สังวรวินัย . . .” (พระเมธีธรรมาภรณ์, 2536: 20)

ในรัชสมัยสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย การพระศาสนาและการปกครองคณะสงฆ์ได้สืบทอดตามประเพณีทุกด้าน เพื่อให้มีพระประมุขทางศาสนจักรปกครองสังฆมณฑล ทรงสถาปนาสมเด็จพระสังฆราชถึง 3 พระองค์ต่อเนื่องกัน ทรงพระราชทานสมณศักดิ์เป็น สมเด็จพระอริยวงศญาณ ดำรงตำแหน่งการปกครองเป็น “มหาสังฆปริณายก” ปกครองพระสงฆ์สามเณรได้ทั่วพระราชอาณาจักร คือ เมื่อสมเด็จพระสังฆราช (สุก) วัดมหาธาตุสิ้นพระชนม์ ได้ทรงสถาปนาพระพนรัต (มี) วัดพระเชตุพน เป็นสมเด็จพระสังฆราชสืบต่อมาพระสังฆราชพระองค์นี้จัดสมณทูต 8 รูปไปสืบศาสนวงศ์ในลังกาทวีป ต่อมาได้มีการฟื้นฟูพิธีวิสาขบูชาขึ้นตั้งแต่สมัยสุโขทัย มาขาดตอนสมัยกรุงศรีอยุธยา ทรงขยายหลักสูตรการเรียนบาลี 3 ชั้น สืบทอดมาจากสมัยกรุงศรีอยุธยา คือ บาเรียน ตรี โท เอก ต่อมาได้ทรงโปรดเกล้าฯสถาปนา สมเด็จพระญาณสังวร (สุก) วัดมหาธาตุขึ้นเป็นสมเด็จพระสังฆราช พระองค์ทรงคุณธรรมสูงทางด้านวิปัสสนา มีพระนามเรียกขานกันว่าสมเด็จพระสังฆราชไก่เถื่อน เพราะทรงสามารถทำไก่ป่าเถื่อนให้เชื่องเหมือนเป็นไก่บ้านได้ ต่อมาจึงได้ทรงสถาปนา สมเด็จพระพนรัต (ด่อน) วัดมหาธาตุ ขึ้นเป็น สมเด็จพระอริยวงศญาณ สมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ภายใต้การปกครองคณะสงฆ์สมัยนี้ ได้มีการซ่อมแซม สร้างพระไตรปิฎกให้สมบูรณ์ยิ่งขึ้น เรียก “ฉบับรดน้ำแดง” ปรับปรุงการศึกษาพระปริยัติธรรม จากเดิมบาเรียน ตรี โท และเอก มากำหนดหลักสูตรจัดระดับเป็นขั้นๆ จนถึงเปรียญ 9 ประโยค

สมัยรัชกาลที่ 3-4 แห่งกรุงรัตนโกสินทร์ เริ่มเข้าสู่การเปลี่ยนแปลงครั้งสำคัญที่สุดของชาติ ความเปลี่ยนแปลงวิถีชีวิตของคนไทยและมีผลกระทบความสัมพันธ์ทุกระดับรอบด้าน เช่น การเมือง การปกครอง การเศรษฐกิจ การสังคม วัฒนธรรม การศาสนา การศึกษา และแม้แต่แนวคิดความเชื่อ มูลเหตุสำคัญมีทั้งภายในประเทศและภายนอก ในรัชกาลที่ 3 มีลักษณะอนุรักษ์ส่วนในรัชกาลที่ 4 มีลักษณะปฏิรูป ที่ผ่านมาคณะสงฆ์แบ่งการปกครองออกเป็น 3 คณะ คือ คณะคามวาสีฝ่ายซ้ายปกครองคณะสงฆ์หัวเมืองภาคเหนือ คณะคามวาสีฝ่ายขวาปกครองคณะสงฆ์หัวเมืองภาคใต้ และคณะอรัญวาสีปกครองพระฝ่ายวิปัสสนาธุระทั่วพระราชอาณาจักร ในรัชกาลที่ 3 ได้เปลี่ยนคณะคามวาสีฝ่ายซ้ายเป็นคณะเหนือคามวาสีฝ่ายขวาเป็นคณะใต้ ต่อมามีการรวมพระอารามหลวง และวัดบางส่วนในกรุงเทพมหานครและปริมณฑลตั้งเป็นคณะใหม่เรียกว่าคณะกลาง

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

มีกรมหมื่นนุชิตชิโนรส อธิบดีสงฆ์วัดเชตุพนเป็นเจ้าคณะ เมื่อรวมกับคณะอรัญวาสีเดิมจึงเป็น 4 คณะ คือ คณะเหนือ คณะใต้ คณะกลาง และคณะอรัญวาสี เพื่อให้ปกครองเป็นไปด้วยความเรียบร้อยสอดคล้องกับคณะทั้ง 4 จึงได้โปรดเกล้าฯแต่งตั้งพระสงฆ์ทรงสมณศักดิ์ 4 รูปเป็นเจ้าคณะใหญ่ ให้มีอำนาจหน้าที่ปกครองดูแลกิจการคณะสงฆ์ในคณะของตนทั้งนี้เจ้าคณะใหญ่แต่ละรูปต้องขึ้นตรงต่อสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ผู้เป็นประมุขสงฆ์ทั่วราชอาณาจักร ต่อมาได้มีการยุบคณะอรัญวาสีคงไว้แต่ตำแหน่ง เพราะคณะสงฆ์ฝ่ายนี้ลดจำนวนลงเรื่อยๆ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ก: 196)

กำเนิดคณะธรรมยุติกนิกาย

สมเด็จเจ้าฟ้ามงกุฎ ได้ทรงผนวชเป็นภิกษุในปี พ.ศ. 2367 ตามพระราชประเพณี ประกอบกับทรงมีพระอุปนิสัยศรัทธาแรงกล้า ฝักใฝ่ในการศึกษาเล่าเรียน และปฏิบัติพระพุทธศาสนามาแต่ยังทรงพระเยาว์ มีสมเด็จพระสังฆราช (ด่อน) วัดมหาธาตุเป็นพระอุปัชฌาย์ ทรงได้พระฉายานามในพระศาสนาว่า “พระวชิรญาณ” ประทับอยู่ ณ วัดมหาธาตุ ภายหลังทรงผนวชได้เพียง 15 วัน สมเด็จพระบรมชนกนาถคือพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศเหล้านภาลัยด่วนเสด็จสวรรคต ยังมิได้ดำรัสมอบเวนพระราชสมบัติแก่ผู้ใด หากถือตามกฎมณเฑียรบาล เจ้าฟ้ามงกุฎคือองค์รัชทายาทขึ้นครองราชย์สมบัติสืบต่อพระราชบิดา เพราะทรงเป็นสมเด็จเจ้าฟ้าราชโอรสองค์ใหญ่ประสูติแต่พระอัครมเหสี แต่ทรงตัดสินพระทัยผนวชต่อ โดยทรงถือตามความเห็นของที่ประมุขพระราชวงศ์กับเสนาบดีหัวหน้าข้าราชการทั้งปวง รวมทั้งข้อปรึกษาของสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส พระปิตุลาซึ่งทรงผนวชอยู่ที่วัดพระเชตุพน และกรมหมื่นเดชอดิศร พระเชษฐา “. . .ยังไม่ได้เวลา อย่าห่วงราชสมบัติดีกว่า. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ข: 62-64)

พระองค์ทรงสอบได้เปรียญธรรม 5 ประโยค ทรงพบเห็นพระภิกษุสามเณรไทยย่อหย่อนและละเมิดพระธรรมวินัยหนักหนาขึ้นเป็นลำดับ. . .ทรงเศร้าสลดพระหฤทัยเป็นยิ่งนักต่อข้อวัตรปฏิบัติของพระภิกษุสามเณรที่วิปริตผิดสมณสารูป ถือได้ว่าเป็น มหันตภัยต่อความเป็นปึกแผ่นมั่นคงและสถิตสถาพรแห่งพระศาสนา และประเทศชาติที่กำลังคุกคามโดยวัฒนธรรมทางความเชื่อและความคิดแบบตะวันตก ต่อมาทรงเลื่อมในจริยวัตรอันเคร่งครัดวินัยของพระเถระชาวมอญรูปหนึ่ง ดำรงสมณศักดิ์เป็นพระราชาคณะที่ พระสุเมธมุนี (ซาย พุทธวโส) วัดบวรมงคล (วัดลิงขบ) มีพระประสงค์จะถือปฏิบัติวินัยเคร่งครัดตามแบบอย่างพระเถระรูปนี้ จึงทูลขออนุญาตสมเด็จพระ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

อุปัชฌาย์ ย้ายจากวัดมหาธาตุไปประทับ ณ วัดราชาธิวาส (วัดสมอลาย) เมื่อ พ.ศ. 2372 ทรงเข้ารับการอุปสมบทซ้ำ โดยมีพระสุเมธมุนีเป็นพระอุปัชฌาย์ ได้ทรงศึกษาพระธรรมวินัยอย่างแตกฉานลุ่มลึกและทั่วถ้วน (คันถธุระ) พร้อมกับทรงฝึกปฏิบัติให้ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัยอย่างเคร่งครัด (วิปัสสนา) จากนั้นจึงทรงเผยแพร่ปฏิปทาชีวิตนี้จนมีผู้เคารพนับถือศรัทธาและปฏิบัติตามมากขึ้นเรื่อยๆเป็นลำดับ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และกรมพระยาดำรงราชนุภาพ, 2513: 2-29)

ทรงให้กำเนิดคณะสงฆ์ใหม่ขึ้นเรียกว่า “คณะธรรมยุติกนิกาย” ทรงถือมติในข้อที่ทรงรับเอาวินัยวงศ์ คือ ทำเนียมประพฤติปฏิบัติทางพระวินัยแบบรามัญมาเป็นข้อปฏิบัติเป็นครั้งแรก เมื่อ จ.ศ. 1187 ตรงกับ พ.ศ. 2368 อันเป็นปีที่ 2 แห่งการทรงผนวชของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว การที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรับเอาวินัยวงศ์แบบรามัญนิกายมาเป็นแบบปฏิบัตินั้น เป็นการเริ่มต้นแก้ไขการประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยของพระองค์ ซึ่งยังผลให้มีผู้ประพฤติปฏิบัติตามจนเกิดเป็นพระสงฆ์คณะหนึ่งในเวลาต่อมา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงแสดงพระมติ อันที่จริงคณะธรรมยุตค่อยเป็นมาโดยลำดับ ปีที่ออกหน้า ควรจะกำหนดว่าเป็นปีที่ตั้งนั้น คือ จ.ศ. 1191 ตรงกับ พ.ศ. 2372 อันเป็นที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงผนวชได้ 6 พรรษา และเสด็จจากวัดมหาธาตุกลับไปประทับ ณ วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) อีกครั้งหนึ่ง เพื่อทรงสะดวกในการที่จะปรับปรุงแก้ไข การประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยในส่วนพระองค์เองได้โดยสะดวกพระทัย เพราะการประทับอยู่ในวัดมหาธาตุ อันเป็นที่สถิตของสมเด็จพระสังฆราช และทรงเป็นพระราชอุปัธยาจารย์ของพระองค์ด้วยนั้น คงทรงเห็นว่าไม่เป็นการเหมาะสมที่จะประพฤติปฏิบัติวัตรปฏิบัติต่างๆ ที่แปลกจากทำเนียมปฏิบัติที่เคยเป็นมา ฉะนั้น การเสด็จกลับไปประทับที่วัดสมอราย จึงเท่ากับเป็นการเริ่มต้นการปรับปรุงแก้ไขวัตรปฏิบัติทางพระธรรมวินัยของพระองค์ พร้อมทั้งคณะศิษย์ที่มีจำนวนเพิ่มขึ้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ทรงแสดงพระมติไว้ ตามที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ถวายพระพรพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ว่า “วันพรุ่งนี้ (คือวันที่ 11 มกราคม) เป็นวันที่คณะธรรมยุตและวัดบวรนิเวศ ตั้งมาได้ครบ 60 รอบปีบริบูรณ์” ตามความในลายพระหัตถ์ดังกล่าวนี้หมายความว่า ทรงถือเอาวันที่ 11 มกราคม ร.ศ. 55 (ตรงกับ พ.ศ. 2379) อันเป็นวันที่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จจากวัดสมอรายมาครอง วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นวันตั้งคณะธรรมยุต และเป็นวันตั้งวัดบวรนิเวศวิหาร (มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2547: 42)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

> ". . .ระหว่างที่ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหาร พระองค์ทรงถือพระธรรมวินัยเป็นหลักและวิธีในการปรับปรุงการพระศาสนา และการคณะสงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ทรงเป็นต้นแบบฟื้นคืนข้อวัตรปฏิบัติต้องตามพระพุทธบัญญัติและอภิสมาจาร. . ." (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2537: 8-9)

ทรงให้การอุปสมบทแก่กุลบุตรผู้เลื่อมใสในปฏิปทาแห่งคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายนี้ ทรงวางระเบียบคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายกำหนดแนวทางปกครองคณะสงฆ์ใหม่เริ่มแบบอย่างขึ้นที่วัดบวรนิเวศวิหาร ทรงแต่งตั้งพระเถระผู้ทรงคุณวุฒิ 9 รูป เป็นกรรมการที่ปรึกษาการคณะสงฆ์ วัดบวรนิเวศวิหารโดยนามดั้งเดิมเรียกว่า "บวรนิเวศาทิคณะ" ทรงอบรมพระภิกษุที่เป็นศิษย์หลวงให้เป็นผู้หนักแน่นเคร่งครัดในการปฏิบัติพระธรรมวินัยอุทิศชีวิตเพื่อพระศาสนา จึงได้มีพระผู้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเป็นจำนวนมากเพิ่มขึ้น เมื่อเสด็จลาผนวชออกครองราชย์สมบัติแล้ว บรรดาพระภิกษุศิษย์หลวงเหล่านั้นก็คงรักษาการปฏิบัติเคร่งครัดหนักแน่นและมั่นคงอยู่เช่นเดิม ศิษย์ทั้งหลายรวมตัวกันขึ้นกลายเป็นพระสงฆ์ธรรมยุต ปรากฏมาจนถึงบัดนี้ วัดบวรนิเวศวิหารได้เป็นศูนย์กลางเผยแพร่คณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย เป็นที่เลื่อมใสศรัทธาเพิ่มขึ้นของประชาชนทุกชั้นทุกระดับ และทุกหมู่เหล่า ได้มีวัดและสำนักสงฆ์เพิ่มขึ้นในเวลาต่อมา (สุเชาวน์ พลอยชุม, 2536: 110-112)

อย่างไรก็ตาม โครงสร้างการปกครองคณะสงฆ์ไทยฝ่ายคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกายไม่ได้แยกเป็นเอกเทศจากคณะสงฆ์ไทยเดิม คือ คณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกาย แต่ยังสังกัดอยู่กับ "คณะกลาง"การแยกนิกายสงฆ์ของไทยออกเป็น 2 นิกาย คือ มหานิกาย นิกายเดิม และนิกายหลักที่สืบต่อกันมาตั้งแต่กรุงสุโขทัย กับธรรมยุติกนิกาย นิกายใหม่อย่างที่เป็นมานี้ หาได้เกิดจากมูลเหตุเพราะ "ทิฏฐิสามัญญตา" หมายถึง ความคิด ความเชื่อ การถือพระคัมภีร์แตกต่างกันไป แต่เป็นโดย "สีลสามัญญตา" หมายถึง ข้อรังเกียจกัน เพราะประพฤติปฏิบัติตามพระธรรมวินัยไม่เสมอกันไม่เท่าเทียมกัน ส่วนมากที่พุทธศาสนิกเกิดการแตกแยกออกเป็นนิกายใหญ่ 2 นิกายมาแต่ดั้งเดิม คือ นิกายหินยานหรือเถรวาท กับนิกายมหายานนั่น เกิดขึ้นเพราะมูลเหตุ 2 ประการดังกล่าวประกอบกัน การพระศาสนาและการคณะสงฆ์ไทยแม้จะไม่ค่อยราบรื่นดังที่เคยมีนิกายเดียวแต่ยังเป็นหนึ่งเดียวกันภายใต้ "สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก" พระผู้เป็นประมุขแห่งคณะสงฆ์ไทย และภายใต้เอกอัครศาสนูปถัมภกแห่งองค์พระมหากษัตริย์ไทยพระองค์เดียวกัน (สิทธิ์ บุตรอินทร์ และคณะ, 2546: 153-154)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ในรัชกาลที่ 4 ปรากฏตำแหน่ง “สังฆปริณายก” อันเป็นตำแหน่งปกครองสูงสุดของคณะสงฆ์ไทยยังว่างอยู่ พ.ศ. 2394 ได้ทรงพิจารณาเห็นว่า กรมหมื่นนุชิตชิโนรส เป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอผู้ใหญ่เป็นมหาเถระฝ่ายมหานิกาย ทรงคุณธรรมยิ่งกว่า “สังฆนายก” รูปอื่นๆ จึงโปรดให้ตั้งพระราชพิธีมหาสมณุตมาภิเษก สถาปนาพระเกียรติยศขึ้นเป็น “สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส” สถิต ณ วัดพระเชตุพนวิมลมังคลาราม เป็นสังฆบิดรประธานสงฆ์บริษัททั่วราชอาณาจักร ทั้งฝ่ายมหานิกาย และธรรมยุติกนิกาย ทั้งตั้งพระพิมลธรรม (อู่) วัดสุทัศน์ขึ้นเป็นสมเด็จพระอริยวงศาคตญาณ อนุโลมตามพระราชประสงค์ของรัชกาลที่ 3 แต่ก็มิได้เป็นสมเด็จพระสังฆราช เพียงได้ตำแหน่งปกครองเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายเหนือ เพราะสมเด็จกรมพระปรมานุชิตชิโนรส ทรงดำรงตำแหน่งปกครองเป็น สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก ทรงตั้งพระธรรมอุดม (เซ่ง) วัดอรุณราชวรารามเป็นสมเด็จพระวันรัต ดำรงตำแหน่งปกครองเป็นเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายใต้ ทรงตั้งพระพุทธาจารย์ (สน) วัดสระเกศเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์ ดำรงตำแหน่งปกครองเจ้าคณะใหญ่ฝ่ายอรัญวาสี ทรงยกพระพุทธโฆษาจารย์ เป็นสมเด็จพระพุทธโฆษาจารย์ ดำรงตำแหน่งปกครองเป็นเจ้าคณะกลาง (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ก: 197)

ในฝ่ายธรรมยุติกนิกายมีวัดบวรนิเวศวิหารเป็นศูนย์กลางนั้น พระองค์ทรงสถาปนาพระเกียรติยศพระองค์เจ้าฤกษ์ เป็นกรมหมื่นบวรรังสีสุริยพันธ์ ดำรงตำแหน่งเป็น “อนุนายก” รองจากสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระปรมานุชิตชิโนรส ผู้ทรงดำรงตำแหน่ง “สมเด็จพระสังฆราชสกลมหาสังฆปริณายก” จึงเป็นที่สังเกตว่าได้มีการจัดวางตำแหน่งปกครองคณะสงฆ์ให้เชื่อมโยงทั้ง 2 นิกายเข้าหากันภายใต้ “พระประมุขสงฆ์องค์เดียวกัน” โดยไม่มีการแบ่งแยก แม้อำนาจในการปกครองทางบ้านเมืองกับอำนาจการปกครองทางคณะสงฆ์จะเอื้อและอิงต่อกันตลอดมา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2514ก: 197-199)

การปกครองคณะสงฆ์สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ

การปกครองฝ่ายพระสงฆ์เนื่องมาจากประโยชนส่วนตัว (ความสัมพันธ์ส่วนบุคคลและคุณประโยชน์จากความสัมพันธ์นั้น) คือมีลูกศิษย์ (นักศึกษา-สัทธิวิหาริก อันเตวาสิก) ก็ปกครองกันโดยฐานเป็นอาจารย์ (อุปัชฌาย์อาจารย์) กับลูกศิษย์ ลูกศิษย์นั้นได้รับการศึกษาอบรมเพียงพอแยกวัดออกไป หรืออาจารย์นั้นไปบวชกุลบุตรที่วัดอื่น มีศิษย์อยู่ต่างวัด ขยายเป็นวงกว้าง โยงใยกันเป็นอย่างนี้ โดยกาลเวลา สถานที่ และบุคคล ฉายา

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

> แห่งการปกครองของอาจารย์ก็แผ่กว้างออกไป ทางก็มากขึ้น. . .การปกครองควรจะจัดให้เข้ารูปอย่างอาจารย์ปกครองลูกศิษย์รูปใดเป็นอาจารย์อยู่ในท้องถิ่นควรยกรูปนั้นเป็นเจ้าคณะรับภาระหน้าที่เป็นผู้ปกครอง ทำอะไรไม่ได้ก็เอาไว้เป็นตัวเชิด หาผู้อื่นช่วยดีกว่าได้บ้างเสียบ้างก็ช่างเถิด อย่ามุ่งเอาแต่การงานอย่างเดียว. . .เรื่องการจัดการคณะนั้นที่เป็นสำคัญ คือจัดการปกครองให้เรียบร้อย ต่อนั้นก็ป้องกันพระสงฆ์ไม่ให้ประพฤติเหลวไหลอนาจาร ให้ประพฤติปฏิบัติดำเนินอยู่ในธรรมวินัย ทำตนให้สมควรเป็นบุญเขตของชุมชน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2539 : 25-26)

ข้อความข้างต้นเป็นแนวทางและหลักการเบื้องต้นในการปกครองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงเป็นผู้นำที่มีบทบาทสำคัญ บางวาระคณะสงฆ์มีความสัมพันธ์กับราชอาณาจักร พระองค์ก็ทรงย่อมแสดงทัศนะที่เกี่ยวกับการปกครองของทางราชอาณาจักรด้วย ซึ่งเป็นความประสงค์ของฝ่ายบ้านเมือง ที่ได้คณะสงฆ์ช่วยคิด ริเริ่มและ ช่วยส่งเสริมให้เกิดความเจริญก้าวหน้า พระองค์ทรงตระหนักและระมัดระวังเป็นอย่างยิ่งที่ไม่ทรงนำพาคณะสงฆ์เข้ายุ่งเกี่ยวกับการเมือง เพราะทรงประสงค์ให้พระสงฆ์เป็น ผู้นำทางสังคมเป็นครูของแผ่นดิน ทรงกำชับและชี้นำให้เห็นความสำคัญ คุณค่าและคุณประโยชน์ของการปกครองที่ชอบด้วยธรรม เพื่อประโยชน์อันสูงสุดแก่พระศาสนาและชาติบ้านเมืองอันเป็นจุดมุ่งหมายและจุดประสงค์หลักของการปกครองโดยคณะสงฆ์เอง ทรงตรัสย้ำเตือนอยู่เสมอว่า

> อันจะเอาการธุระพระศาสนานั้น จำต้องเอาการธุระในการปกครองก่อนอย่างอื่น ต่อการปกครองเรียบร้อยแล้ว การเล่าเรียนการปฏิบัติและการสั่งสอน จึงจะเป็นไปตามกัน. . .ขอที่ควรจัดนั้น คือ การปกครองให้เรียบร้อย ห้ามความประพฤติลามกของพระชักนำให้ตั้งอยู่ในสังวรและรู้จักขนบธรรมเนียมประเพณีของคณะ วัด ขึ้นมาถึงขั้นนี้ได้แล้วจึงต้องการหนังสืออันเป็นแผนแห่งความประพฤติและความนิยมในการเล่าเรียนจึงจะเกิดในลำดับ. . .คนผู้อยู่เป็นหมวดหมู่ด้วยกัน ย่อมจะมีความเห็นต่างกัน ต่างจะเอาแต่ใจของตนแล้วเป็นต้องแตกกัน. . .ในทางปกครอง ท่านจึงให้ฟังคำผู้ใหญ่ เป็นชั้นๆ ขึ้นมา จนถึงชั้นสูงสุด เพราะฉะนั้นคนผู้เนื่องในการปกครอง ไม่ควรเอาแต่ใจของตนเลย. . .ในการปกครองนั้นถึงเวลาควรให้ใช้อำนาจก็ควรใช้ แต่ให้เป็นไปในที่ถูกก็แล้วกัน ใจฉันชอบ เวลาจะอ่อนก็ให้อ่อนโยน อย่าอ่อนแอ เวลาจะแข็งก็ให้แข็งแรง อย่าแข็งกระด้าง (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2539: 27)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ครั้นได้ถวายมหาสมณุตมาภิเษกแด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส แล้ว พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงมอบถวายกิจการทั้งปวงในทางพระศาสนา และทางคณะสงฆ์แด่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงบัญชาการคณะสงฆ์ได้ทั่วไปทั้งหมด ในพระราชอาณาจักร นับเป็นสมเด็จพระสังฆราชพระองค์แรกที่ทรงมีอำนาจบัญชาการคณะสงฆ์ได้โดยตรงด้วยพระองค์เอง และได้กลายเป็นประเพณีทางการพระศาสนาของไทยสืบมาแต่บัดนั้นจนถึงบัดนี้ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2534: คำนำ ง.)

ก่อนพระองค์ทรงรับสมณุตภิเษก พ.ศ. 2453 นั้นทรงได้รับพระอำนาจปกครองเป็นเพียงหนึ่งในสมเด็จเจ้าคณะใหญ่ทั้ง 4 คณะ อีกทั้งรองเจ้าคณะใหญ่อีก 4 รูป เป็น 8 รูป รวมประกอบกันขึ้นเป็น “คณะกรรมการมหาเถรสมาคม” มีองค์พระมหากษัตริย์ทรงไว้ซึ่งพระบรมราชูปถัมภ์การพระศาสนาและการคณะสงฆ์ฝ่ายกระทรวงธรรม (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2534: 42)

> เพราะคนหมู่มากต่างจิตต่างใจต่างอัธยาศัยต่างระดับการศึกษาต่างฐานะหน้าที่และต่างความมุ่งประสงค์อยู่ด้วยกัน ต้องมีการปกครองอยู่ภายใต้ระเบียบแบบแผนในการอยู่ร่วมกัน ผู้ปกครองต้องรอบรู้กฎหมาย ระเบียบวินัย กฎกติกาและข้อบังคับ ทั้งตนเองยังต้องปฏิบัติตาม ระเบียบวินัย จึงจะบรรลุวัตถุประสงค์ในการอยู่รวมและร่วมกันได้. . .อันชนทั้งหลายผู้ตั้งเป็นคณะ ย่อมมีกิจการอันจะพึงทำเพื่อคณะเป็นธรรมดา ภิกษุสามเณรก็ย่อมเป็นดุจกัน เช่น รับคนผู้สมัครเข้าเป็นคณะ (บวช) ปันหน้าที่กันทำกิจสงฆ์ ระงับอธิกรณ์ นิคคหะ (ข่ม=ลงโทษ) ผู้ทำผิด วางระเบียบอยู่ร่วมกัน สอดส่องดูแลสุกดิบทุกข์สุขเป็นอาทิ กิจการเหล่านี้ต้องมีหัวหน้าเป็นผู้นำ หรือเป็นผู้นำให้ทำ หรือไม่ให้ทำ ภิกษุผู้เป็นเถระมีความรู้ความสามารถดี และประพฤติชอบเป็นเยี่ยงอย่างที่ต้องเป็นหัวหน้า จึงสมควรสนใจรู้วินัยอย่างถี่ถ้วนเอาไว้ ไม่อย่างนั้นย่อมไม่อำนวยการในภาระหน้าที่ให้การคณะดำเนินไปด้วยความเรียบร้อยสู่ความเจริญรุ่งเรือง พระคันถรจนาจารย์ (ผู้รู้) กล่าวไว้ว่า ชนผู้ไม่รู้จักโค จักอาจรักษาฝูงโคได้อย่างไร ภิกษุผู้ไม่รู้วินัย และบริษัทที่ตนนำจักอาจรักษาสังวรและปกครองได้อย่างไร การปกครองขาดความมีระเบียบวินัย ย่อมนำสู่หายนะความบกพร่องแห่งคณะสงฆ์ ผู้เป็นหัวหน้า ผู้เป็นผู้นำย่อมมีได้ เพราะขาดความรอบรู้วินัยและตนเองหย่อนประพฤติวินัยนั่นเทียว. . .ข้าพเจ้าขออุทิศน้ำพักน้ำแรงรจนาวินัยมุข เล่ม 3 นี้ บูชาท่านบุรพจารย์ผู้บริหารพระพุทธศาสนาสืบกันมา ตลอดถึงพระอุปัชฌายะ พระ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

อาจารย์ ผู้สั่งสอนข้าพเจ้าให้เข้าใจและได้ประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2538ก: คำนำ)

ในฐานะที่ทรงเป็นพระประมุขสงฆ์ไทย ทรงมีพระอำนาจโดยสิทธิ์ขาดในการปกครอง และทรงตั้งคณะที่ปรึกษา ในการให้คำปรึกษาแก่พระมหากษัตริย์ในด้านการปกครองคณะสงฆ์ ชื่อว่า มหาเถรสมาคม ที่ทรงมีพระดำริให้มีขึ้นใน พ.ร.บ.ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 (121) ซึ่งได้ทรงประยุกต์จากการจัดตั้ง เถรสมาคม เพื่อการปกครองวัดบวรนิเวศวิหาร และระบบการบริหารมหามกุฏราชวิทยาลัย ในรูปแบบของ กรรมการสภา ในการดำเนินการพระศาสนาและการคณะสงฆ์ตาม พ.ร.บ. ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ซึ่งมีลักษณะที่เป็นอิสระจากการครอบงำของรัฐ อย่างไรก็ตามด้วยความเกี่ยวเนื่องกัน ทั้งฝ่ายศาสนจักรและฝ่ายราชอาณาจักร เมื่อรัฐมีการปรับปรุงเปลี่ยนการปกครองและบริหารประเทศ ทางคณะสงฆ์ย่อมปรับตัวไปตามนั้นด้วย

ในแถลงการณ์คณะสงฆ์ระบุเหตุผลและความมุ่งหวังในการประกาศใช้ พ.ร.บ. ลักษณะปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 (ร.ศ. 121) พระองค์ทรงชี้ให้เห็นความสำคัญ ความจำเป็นและคุณประโยชน์ที่ต้องมีกฎหมายปกครองคณะสงฆ์ฉบับนี้ เพื่อให้เกิดการฟื้นฟูและปฏิรูปให้เป็นกฎหมาย สนับสนุนพระวินัย และขยายความพระวินัยออกบังคับใช้ให้บังเกิดผลสู่การประพฤติปฏิบัติของพระสงฆ์ตามยุคสมัย ทรงแสดงให้เห็นถึงชีวิตความเป็นพระสงฆ์ นอกเหนือจากการนับรวมเป็นองค์หนึ่งแห่งพระรัตนตรัย รวมทั้งยังมีสถานภาพ บทบาท และภาระหน้าที่ภายใต้กฎหมายและระเบียบปฏิบัติจำนวนถึง 3 ระดับ หรือ 3 ฉบับที่พระสงฆ์ต้องถือปฏิบัติให้เข้มงวดและเคร่งครัดกว่าประชาชนทั่วไป

> พระสงฆ์แม้มีวินัยเป็นกฎหมายสำหรับตัวอยู่ส่วนหนึ่งแล้วก็ยังจะต้องอยู่ในใต้อำนาจแห่งกฎหมายฝ่ายราชอาณาจักรอีกส่วนหนึ่งซึ่งตราไว้เฉพาะหรือเพื่อคนทั่วไป และยังควรอนุวัตจารีตประเพณีของบ้านเมือง อันไม่ขัดต่อกฎหมายสองประเภทนั้นอีก สรุปความภิกษุสงฆ์มีกฎหมายอันจะพึงฟังอยู่ 3 ประเภท คือ กฎหมายแผ่นดิน 1 พระวินัย 1 จารีต 1 และพระราชบัญญัตินี้ (ร.ศ. 121) เป็นกฎหมายแผ่นดิน จึงควรจะรู้จะเข้าใจและปฏิบัติให้ถูกต้อง ผู้อ่านอธิบาย (คำตีความ ขยายความ และแปลความ) นี้ให้เข้าใจเสียก่อนแล้ว อาจะเข้าใจพระราชบัญญัติบางประการ ยังจำเป็นต้องมีการอธิบายอีก ได้เคยมีเจ้าคณะผู้ปกครองของคณะสงฆ์ที่เข้าใจผิดมาบ้างแล้ว และตั้งแต่ตราพระราชบัญญัติแล้วมา การ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

> แปรไปไม่มี เช่น ทรงสถาปนาสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯขึ้นจัดคณะกลางกว้างออกไป เหตุนั้นข้าพเจ้าจึงทำหมายเหตุเชิงหน้าไว้ด้วย เพราะมาตราหรือข้อที่ควรอธิบายเพื่อจะได้นำความเข้าใจของเจ้าหน้าที่ ให้ปฏิบัติได้ถูกต้องตามเจตนารมณ์แห่งพ.ร.บ.ฉบับนี้ฯ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า, 2514ค: 40-41)

พ.ร.บ. ฉบับนี้ สนองพระราชประสงค์ของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ภายหลังได้ทรงยอมรับและตระหนักถึงสัมฤทธิผลในการจัดการศึกษาตามพ.ร.บ.การศึกษาแห่งชาติ ร.ศ. 112 และ ร.ศ. 117 ตามพระดำรัสของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เชื่อได้ว่าเป็นการประยุกต์ขยายผลสืบเนื่องจาก ต้นแบบที่ทรงมีพระดำริจัดขึ้นจนได้ผลดีแล้วในการปกครองวัดบวรนิเวศวิหารและคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย

ลักษณะการปกครองคณะสงฆ์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงอาศัยประสบการณ์จากการปกครองวัดบวรนิเวศวิหาร ขยายขอบเขตสู่การปกคณะสงฆ์ธรรมยุติกนิกาย และการปกครองคณะสงฆ์ทั่วสังฆมณฑลที่ได้รับมอบหมายตามอำนาจหน้าที่ เมื่อได้มีพระบรมราชโองการตรา “พระราชบัญญัติลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 (พ.ศ.2445)” ขึ้นใช้เป็นกฎหมายช่วยเสริมพระธรรมวินัยอีกส่วนหนึ่งที่ไม่เคยปรากฏมาก่อนในระบบการปกครองของคณะสงฆ์ไทย ทรงอาศัยกฎหมายเสริมนี้ปกครองสังฆมณฑล และทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่หลวง ทั้งทางราชอาณาจักรและทางศาสนจักร ในลักษณะและรูปแบบผสมผสานให้ได้อรรถประโยชน์ลงสู่หลักการและแนวทางเดียวกัน โดยยึดหลักและแนวทาง 4 องค์ประกอบคือ พระมหาสมณนิยม พระมหาสมณบริหาร พระมหาสมณณัติและพระมหาสมณวินิจฉัย ภายใต้พื้นฐานกรอบแห่งพระธรรมวินัยและขนบธรรมเนียมประเพณี

พระมหาสมณนิยม

พระมหาสมณนิยม หมายถึง หลักการและแนวทางการปกครองที่ทรงนิยมใช้ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ผู้วิจัยได้ค้นคว้าพร้อมตัวอย่างดังต่อไปนี้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ระเบียบ แบบแผนตามหลักพระธรรมวินัย

> ". . .ในการปกครองนั้น จัดการวางระเบียบแห่งการปกครองได้ดี ถ้าระเบียบยังไม่ดีเพียงใด การปกครองย่อมไม่สะดวกและไม่ได้ผลเพียงนั้น. . .ไม่ให้ติดอยู่ที่ตัวบุคคล. . ." (สมเด็จฯ, 2533: 71) ". . .เมื่อการปกครองให้เรียบร้อยเป็นฐานแข็งแรงด้วยอาศัยระเบียบแบบแผน ให้ได้เสียก่อนเรื่องอื่นเป็นผลดีจะตามมาทีหลัง เช่น การศึกษาเล่าเรียน การนิยมในกิจวัตร ความมั่นคงของพระศาสนา และศีลธรรมของประชาชน. . ." (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 75)

พระสงฆ์นั้นมีความเป็น พระ ตามสถานภาพ บทบาท และความเป็นอยู่ ภายในกรอบแห่งกฎหมาย 3 ฉบับคือ พระวินัย กฎหมายบ้านเมือง และขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคม ทรงอธิบายความเป็นมาของการบัญญัติพระวินัย เหตุผล จุดมุ่งหมายของการประพฤติพระวินัย ตลอดจนคุณประโยชน์หรืออานิสงส์ของการมีวินัย ทรงชี้ให้เห็นโทษและความเสียหายในการละเมิดวินัยกฎหมาย และระเบียบแบบแผนต่างๆที่ยึดถือ พระวินัยหรือกฎหมายมีไว้เพื่อปกป้องคุมครองคนดี ส่งเสริมและพัฒนาคน ขณะเดียวกันยังเป็นเครื่องมือกำจัดคนชั่ว เพื่อความบริสุทธิ์ของพระศาสนา ตลอดจนความสงบสุขเรียบร้อยของสังคม ไม่ก่อความเดือดร้อนให้กันและกัน การปกครองย่อมบรรลุผลให้เกิดความสุขความเจริญได้ โดยทำให้คนเคารพเชื่อฟังและปฏิบัติตามวินัยหรือกฎหมายซึ่งเป็นอุบายวิธีในการปกครองทั้งในด้าน "พระเดช" (นิคฺคณฺเห นิคฺคณฺหาร์) และ "พระคุณ" (ปคฺคณฺเห ปคฺคณฺหาร์) ขาดวินัยหรือกฎหมายแล้ว ไม่สามารถดำเนินการปกครองได้ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้า, 2533: 40)

> ในพระศาสนาของเรา พระเถระผู้ใหญ่ทางปัญญาวุทฒิ คุณวุทฒิ และวัยวุทฒิช่วยกันปกครองคณะสงฆ์เป็นลำดับมาตามหลักธรรมวินัย ภิกษุเหล่าใดประพฤติกิจผิดธรรมวินัย เหลือวิสัยที่จะสั่งสอนให้กลับเป็นคนดีได้ ก็ช่วยกันกำจัดภิกษุเหล่านั้นเสีย พระพุทธศาสนาจึงได้เจริญตลอดมาจนถึงกาลบัดนี้ ถ้าขาดพระเถระผู้ใหญ่ผู้บริหารด้วยธรรมวินัยเป็นแบบอย่าง อลัชชีก็จะได้โอกาสย่ำยีพระศาสนาและพุทธบริษัทให้เสื่อมสูญเสียเร็วพลัน เวลานี้การปกครองยิ่งเป็นสิ่งสำคัญ เพราะพวกชนเหล่านั้นมักเข้ามาแอบอิงประพฤติอนาจารต้องช่วยกันอาศัยธรรมวินัยปกครอง อย่างไรก็ตามการปฏิบัติพระธรรมวินัยต้องถือทางสายกลางไม่หย่อนหละหลวมแต่ไม่ตายตัวเกินไปจนยืดหยุ่นไม่ได้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

การจับเงินทองก็ดี ดูฟ้อนรำก็ดี ขี่ม้าก็ดี ขุดดินโค่นต้นไม้ก็ดี ไม่ใช่การร้ายแรงอะไร เป็นแต่ผิดธรรมเนียมของภิกษุ (อภิสมาจาริยสิกขา) จัดได้เรียบร้อยก็เป็นดีสำหรับการปกครองแต่หากมีการที่เสียหายกว่านั้น ทั้งทางปัณณัตติกวิชชะ (โทษทางวินัย) และทางโลกวิชชะ (โทษทางโลก) เช่น กินเหล้า สูบฝิ่น เป็นนักเลง การอนาจารถือว่าอันตราย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 47)

ทรงมีพระดำริริเริ่มและช่วยร่าง พ.ร.บ. 121 ถวายล้นเกล้ารัชกาลที่ 5 ให้ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยโปรดเกล้าฯให้ประกาศใช้เป็นกฎหมาย ทรงมีจดหมายไปถึง กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ความว่า

“ ทูล กรมหลวงดำรงราชานุภาพ ฉันได้รับจดหมายลงวานนี้ เรื่องพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์นั้นแล้ว ฉันพลอยมีความยินดีด้วยว่า ร่างที่เรียงเข้าไปนั้นได้ดำริห์โดยรอบคอบ จึงเป็นที่พอพระราชหฤทัย (ร. 5). . .เห็นได้ว่า ทรงพระกรุณาช่วยด้วยทั้งพระราชหฤทัยโดยแท้...ชื่อพระราชบัญญัตินั้นดำริห์ให้ชอบแล้ว. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2534: 70)

หลักธรรมาธิปไตย

“. . .สกุลก็ดี ชาติก็ดี จะทรงอยู่ได้โดยสวัสดี ก็เพราะธรรมเป็นหลัก ดุจเดียวกับบุคคลและการปกครองหมู่คณะ หากปราศจากธรรมแล้ว แม้ชาติ แม้ศาสนาก็อาจสลาย สาบสูญ หรือร่วงโรยไป. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2539: 64) พระธรรมและพระวินัยตลอดจนระเบียบ กฎกติกาและแบบแผนเป็นเพียงอุบายวิธีในการปกครอง แท้จริงของการปกครองคณะสงฆ์คือธรรมาธิปไตย สมัยพุทธกาลพระพุทธองค์ทรงปกครองพระสาวกด้วยพระองค์เอง เบื้องต้นโดยทรงถือหลักธรรมเป็นพุทธอำนาจ ต่อมาแม้ทรงมอบอำนาจให้แก่สงฆ์ และต้องยึดถือหลักธรรมและวินัยเป็นอำนาจสูงสุด ในเรื่องนี้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงให้คณะสงฆ์ประพฤติตนและปกครองโดยไม่ละเมิดพระธรรมวินัย

ได้พิจารณาดูนักแล้ว พวกเราก็นับถือพระพุทธศาสนา ทางสายกลางมีพระรัตนตรัยเป็นหลัก อยู่ร่วมกันภายใต้ร่มแห่งพระธรรมและพระวินัย ไฉนไม่เดินในปฏิปทาของพระพุทธเจ้าองค์ศาสดา ถ้าจะเปรียบด้วยวงศ์ตระกูล เขาก็เรียกว่าลูกกับพ่อคือ (พวก

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ท่าน) ไม่มีและไม่ปฏิบัติตามพระธรรมะของตระกูล ปรากฏอยู่สักน้อยหนึ่ง ลงสันนิฐานว่าเป็นเพราะศึกษาเล่าเรียนธรรมะอ่อนไป เข้าใจธรรมะผิดไป และที่ร้ายยิ่งไม่ยึดถือธรรมะเป็นหลักในการครองตนเป็นสมณะ และในการกำกับดูแลกันและกัน. . .พิจารณาไปปฏิปทาของพระพุทธเจ้า พระองค์ผู้พระศาสดา ก็จะเห็นได้ว่าพระองค์ทรงสอนพระพุทธศาสนาได้นั้น เป็นเพราะด้วยอำนาจพระเมตตากรุณาจะให้ประโยชน์แก่พุทธบริษัทและประชาชน ไม่ได้ทรงสั่งสอนและดูแลพุทธบริษัทด้วยมุ่งประโยชน์พระองค์เป็นใหญ่ เช่น ประชาชนได้เราคารพนับถือเชิดชู จะได้มีชื่อเสียงมาจนป่านนี้ตัดความลงก็คือพระองค์ทรงสอนและดูแลพุทธบริษัทตามหน้าที่ของผู้เป็นพระพุทธเจ้าด้วยพระมหากรุณาธิคุณ โดย “ธรรมธิปไตย” (ธมฺมาธิปเตยฺโย) ไม่ได้ทรงมี. . .“อัตตาธิปไตย” (อตฺตาธิปเตยฺโย) แม้แต่ “โลกาธิปไตย” (โลกธิปเตยฺโย) เลย. . .และแม้คณะสงฆ์สาวกที่พระองค์เองทรงมอบหมายอำนาจการปกครองคณะสงฆ์ ก็ต้องให้เป็นไปโดย “ธรรมาธิปไตย” หาได้โดยคนหมู่มากเป็นประมาณไม่ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2534: 110-111)

หลักการและวิธีการปกครองจึงรวมเรื่องการใช้ พระเดชพระคุณ ทรงถือพระคุณคือคุณธรรมควบคู่กับพระเดชคือการวางโทษตามพระวินัยหรือกฎหมาย ในการปกครองทรงเลือกพระเดชก่อนพระคุณ แต่ก็มิได้ถือว่าพระองค์ถูกต้องเสมอไป ตรงกันข้ามเมื่อพระองค์ทรงผิดพลาดก็ทรงตรัสแล้วรับสั่งว่าทรงผิดพลาด ขณะเดียวกันพระองค์ไม่ทรงถือตามที่คนส่วนใหญ่เห็นทั้งหมด เมื่อผู้อื่นทำผิดก็ทรงเมตตาชี้โทษ และแนะนำทางที่ถูกต้อง เมื่อทำถูกก็ทรงสรรเสริญและให้กำลังใจ ทรงถือหลักธรรมาธิปไตยเป็นใหญ่ ทั้งทรงตระหนักถึงคุณประโยชน์อันจะพึ่งได้แก่ชาติพระศาสนา

ทรงเทิดทูลสถาบันของชาติ

ทรงถือว่าตั้งแต่โบราณกาลจนปัจจุบัน ความเป็นไทยมีองค์ประกอบด้วย ชาติ ศาสนา และพระมหากษัตริย์ แม้ต่อมามีวัฒนธรรมอื่นเข้ามามีบทบาท แต่คุณลักษณะเด่น 3 องค์ประกอบยังถือเป็นรากฐานแห่งความเป็นชาติไทย “. . .แม้ในภารกิจหลักของพระภิกษุคือการอบรมสั่งสอนประชาชนควบคู่กันกับการประพฤติปฏิบัติส่วนตัวให้ถูกต้องตามหลักพระธรรมวินัย พระองค์ทรงกำชับ กระตุ้นเตือนเจ้าคณะสงฆ์ระดับต่างๆ สอนให้คนไทยรู้จักรักชาติ รักศาสนา รัก

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พระมหากษัตริย์ และรักบ้านเมือง การสอนศาสนาต้องให้เป็นประโยชน์แก่บ้านเมืองด้วย. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 70-71)

> ท่านทั้งหลายควรถือชาติศาสน์กษัตริย์เป็นสำคัญยิ่งกว่าตน แม้คนผู้หนึ่ง ก็อาจทำให้เสื่อมเสีย หรือให้เจริญได้อยู่ จึงควรช่วยกันอุดหนุนชาติศาสน์กษัตริย์ของตนไว้ เพื่อความเป็นไทยสมชื่อ. . .ชนใดได้ชื่อว่าเป็นไทย ควรทำประโยชน์แก่สกุล ให้แก่ชาติของตนเป็นผู้น้อยให้นำเข้าสามัคคี เป็นกำลังของหัวหน้า เป็นผู้ใหญ่ได้นำผู้น้อยในวิถีแห่งธรรมและในสามัคคีเพื่อกิจการของสกุลของชาติ ได้บำรุงพระศาสนาอันคุ้มครองตนกับสกุลตลอดถึงชาติ ได้จงรักภักดีต่อพระมหากษัตริย์ผู้ธรรมราชา ชนนั้นได้ชื่อว่า เป็นผู้อยู่ไม่ปราศจากประโยชน์แท้ในชีวิตชาติไทยของเราจะตั้งเป็นอิสระยั่งยืนสืบไป ก็เพราะเพื่อนร่วมชาติตั้งใจทำตามอย่างบรรพบุรุษเช่นนี้ ชาติไทยเราจักไม่รู้จักตายเลย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2539: 65)

ทรงให้คณะสงฆ์บำเพ็ญคุณประโยชน์เพื่อส่วนรวม

> พระสงฆ์นั้นเกิดขึ้นได้และมีชีวิตได้เพราะพระธรรมวินัย อยู่เพื่อพระศาสนา ประเทศชาติมุ่งบำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ประชาชนเป็นชีวิตที่ดำเนินไปด้วยความเสียสละรับใช้พระศาสนาและเป็นที่พึ่งพาของชาวบ้าน การสร้างภิกษุให้พร้อมด้วยจิตสำนึกในการบำเพ็ญประโยชน์แก่ส่วนรวม ต้องให้การศึกษาอบรมปลูกฝังให้มีอุปนิสัยไม่คำนึงถึงประโยชน์ตนแต่เป็นผู้รับใช้การพระศาสนาและประชาชน ตอบแทนชาวบ้านที่บำรุงจนสามารถดำรงชีวิตอยู่ในสมณเพศได้ ไม่ให้พระสงฆ์ทอดธุระทางสังคม. . .พระบรมศาสดาของเราได้ยังพระชนม์ของพระองค์ให้เป็นไปเพื่อประโยชน์สุขแห่งชนเป็นอันมาก (พหุชนหิตาย พุหชนสุขาย) เราทั้งหลายก็ควรตามเสด็จ มีชีวิตอยู่เพียงใด ก็ควรให้เป็นประโยชน์แก่คนทั้งหลาย อย่างนี้ชีวิตจักไม่เป็นผู้เกิดเปล่าประโยชน์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2534: 97-98)

> เพราะเหตุคนเรามีสุขทุกข์เนื่องถึงกัน จะคิดแต่เฉพาะตัวไม่ได้ ใช้สุภาษิตว่า ตัดช่องน้อยแต่พอตัว ผิดฝ่ายภิกษุสามเณร (ถูกต้องที่พระภิกษุสามเณรจะกระทำตัวอย่างนั้น) เป็นจำพวกที่อาศัยน้ำพักน้ำแรงคนอื่นเลี้ยงชีพ กล่าวคือไม่ได้ทำมาหากินด้วยตนเองคนอื่น (คฤหัสถ์) ต้องทำงานทำการด้วยออกกำลังกายกำลังความคิด ได้ความเหนื่อยยากลำบาก

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

> ด้วยออกกำลังทรัพย์ต้องเสี่ยงได้เสี่ยงเสีย ขวนขวายให้ทรัพย์เกิดขึ้นแล้วไม่เลี้ยงแต่ตัวเขา ยังเจือจานมาถึงพระที่อย่างดีเขาบำรุงเหมือนพ่อหรือลูกของเขา เมื่อภิกษุสามเณรยังต้องการให้ผู้อื่นบำรุง แต่ไม่ผิดเผื่อแผ่ประโยชน์เขา เป็นหนี้คุณชาวบ้านเขาเป็นการสะสมควรละหรือ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2534: 107)

ทรงแนะนำให้เจ้าคณะระดับต่างๆ แม้กระทั่งเสนาบดีข้าราชการหน่วยงานระดับต่างๆ ให้เข้าใจตรงกันเกี่ยวกับสถานภาพของพระ และความสัมพันธ์ระหว่างพระกับชาวบ้านว่ามีความสำคัญอย่างไร

> อันคนผู้เป็นหนี้อุปการะของท่านอื่น ทำใจด้านเสียไม่คิดตอบแทนเมื่อถึงคราวจัดว่าเป็นอกตัญญู เป็นคนใช้ไม่ได้. . .เมื่อเราทั้งหลายได้เอาการธุระพระศาสนาก็จะชื่อว่าได้ฉลองพระคุณพระบรมศาสดาและพระสงฆ์สาวกได้เปลื้องหนี้ของคฤหัสถ์และยังมีชีวิตให้สิ้นไปในทางที่เป็นประโยชน์แก่พระศาสนาและประชาชน. . .เพราะพวกภิกษุเราได้รับความเลี้ยงดูโดยพวกคฤหัสถ์ ก็เพื่อจะได้มีกำลังปฏิบัติกิจพระศาสนาสู่ประชาชน ภิกษุผู้ไม่ประกอบกิจพระศาสนา แต่รับความเลี้ยงดูของเขาชื่อว่าบริโภคหนี้ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2539: 14-15)

โดยหลักพื้นฐานทั้งในหลักคำสอนของพระพุทธศาสนาและวัฒนธรรมไทย พระสงฆ์โดยเฉพาะผู้อยู่ในตำแหน่งเจ้าคณะทำหน้าที่ปกครอง มีสถานภาพและบทบาทเป็นผู้นำชุมชน แนวคิดนี้พัฒนาขึ้นมาจากความสัมพันธ์ภายในของพระในฐานะผู้นำชุมชน ควรบำเพ็ญตนให้เกิดประโยชน์ในด้านศาสนาและจริยธรรม โดยการดูแลอบรมสั่งสอนความเป็นมนุษย์ทางด้านจิต วิญญาณและพฤติกรรม ทั้งนี้พระองค์ทรงคาดหวังให้พระสงฆ์ดำรงตนทำหน้าที่เป็น หมอ หรือแพทย์ของประชาชนให้การป้องกัน บำบัดรักษา และปรับปรุงพฤติกรรมของมนุษย์ ช่วยแก้ไขปัญหาชีวิตคือ ความทุกข์ แม้การสาธารณสุขเพื่อสุขภาพพลานามัยของประชาชน ทรงส่งเสริมให้พระสงฆ์บริการแก่ประชาชนเท่าที่เคยนิยมปฏิบัติกันมาตามประเพณีที่พระสงฆ์ช่วยชาวบ้านให้ได้ทุกทางที่ไม่ละเมิดพระธรรมวินัย ไม่มุ่งลาภสักการะและผลประโยชน์อื่นใดแก่ตนและกับผู้เกี่ยวข้องอันเป็นเรื่องส่วนบุคคล แต่มุ่งสร้างคุณประโยชน์ในการชักจูงประชาชนให้เข้าสู่พระศาสนา

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

> เจ้าอาวาสแลเจ้าคณะผู้บริหารมีความรู้ในทางแพทย์ได้ทำยาไว้มากเป็นประโยชน์แก่ชาววัดชาวบ้านดีอยู่ขอชมเชย แต่ระบบการเก็บดูแลรักษายาและมารยาทการนุ่งห่มยังไม่เรียบร้อยอยู่ในครองสมณสารูป สมควรแนะนำให้เอาใจใส่พิเศษเรื่องความสะอาดแลเรียบร้อย อันพระจะทำยารักษาไข้เจ็บของชาววัดชาวบ้านโดยฐานกรุณา ถ้ามีมารยาทนำทางซึ่งความเลื่อมใสมีจิตเมตตากรุณา จึงจะเป็นที่ยอมรับนับถือของคนไข้ ว่ากล่าวเชื่อฟังเป็นประโยชน์ในการรักษาไข้ผิดกว่าหมอรักษาด้วยแสวงหาลาภ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 159)

หลักการและแนวทางข้างต้นนี้ทำให้พระสงฆ์และพระศาสนา เจริญรุ่งเรืองต้องอาศัยศรัทธาของประชาชน ศรัทธาไม่ควรเกิดขึ้นเองโดยปราศจากเหตุและผล ศรัทธาอันแท้จริงเกิดจากปัญญา ทรงได้ตระหนักถึงคุณประโยชน์ที่คณะสงฆ์บำเพ็ญต่อประเทศชาติและพระศาสนา ตรวจสอบและพิสูจน์ได้โดย ทิฏฐธัมมิกประโยชน์ หมายถึงประโยชน์ที่สามารถทำให้เกิดขึ้นได้และเสวยผลได้ในปัจจุบัน วิชาการเป็นแพทย์ของพระจะเป็นแพทย์แผนไทย หรือแพทย์แผนปัจจุบันก็ตาม ให้คุณต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตเพื่อสุขภาพกายและสุขภาพจิต อาศัยความประสงค์ในข้อนี้เป็นหลักจึงทรงเห็นชอบให้ส่งเสริมสนับสนุนกิจกรรมด้านนี้แก่พระและคณะสงฆ์ให้เป็นธุระสงเคราะห์ประชาชน และต้องดำเนินการตามกรอบแห่งพระธรรมวินัย “. . .เรื่องการรักษาพยาบาลโรคแก่ประชาชนนั้น ถ้าเรียกเอาค่ารักษาหรือค่าไหว้ครูเป็นการหากินอย่างคฤหัสถ์ก็ควรจะห้ามเสีย ถ้ารักษาด้วยเมตตาจิตต์ จะได้รับอุปการะตอบหรือไม่ก็ตามเห็นค่าควรทำ. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 85) จากสถานการณ์บ้านเมืองเวลานั้น เพราะส่วนหนึ่งด้วยเหตุอารยธรรมตะวันตกกำลังมีอิทธิพลต่อประเทศไทย พระองค์ทรงเห็นกิจกรรมเผยแพร่ ศาสนาคริสต์ โดยมีอุบายวิธีการตั้งโรงเรียนบ้าง โรงพยาบาลบ้าง จึงทรงนำมาประยุกต์ใช้ให้เข้ากับกาลสมัย ทรงนิยมการพัฒนากำลังคนให้มีคุณภาพทั้งทางศาสนจักรและราชอาณาจักรให้คนมีการศึกษาพร้อมด้วยความรู้ดีมีคุณธรรมเป็นผู้มีศักยภาพอย่างมีประสิทธิภาพ เพื่อประโยชน์ของส่วนรวม และอุทิศตนเพื่อบำเพ็ญประโยชน์แก่ประชาชนผู้สมควรได้รับความช่วยเหลือเกื้อกูล

> อันการบ้านเมืองจะเจริญรุ่งเรืองต้องมีผู้หาผู้ทำมากกว่าผู้กินเปล่า ชี้ตัวอย่างเช่นคนทำเกษตรกรรม ยิ่งมีมากบ้านเมืองยิ่งเจริญ พวกภิกษุผู้ไม่ได้ทำมาหากิน แต่กินน้ำพักน้ำแรงของคนอื่นมีมากเกินส่วนไปแล้ว บ้านเมืองย่อมไม่เจริญ แม้พวกสอนหนังสือก็เป็นดุจเดียวกัน ไม่ต้องกล่าวถึงพวกขอทาน แต่ความต้องการครูไว้สอนหนังสือ ต้องการทหารไว้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ป้องกันบ้านเมือง ต้องการตำรวจไว้จับผู้ร้าย ต้องการทนายไว้แก้คดี ต้องการผู้พิพากษาไว้ชำระคดี แลต้องการคนประเภทอื่นอีก. . .คนจำพวกที่สอง คือ ไม่ใช่ผู้หาผู้ทำ จึงมีช่องทำประโยชน์อื่นแลกเปลี่ยน ไม่เป็นผู้กินเปล่ามีจำนวนพอสมควรแก่ประชาชนจัดว่าเป็นดี ภิกษุในบัดนี้ได้ทำประโยชน์แลกเปลี่ยนอยู่มาก คือรับลูกชาวบ้านไว้ฝึกสอนวิชาความรู้แลความประพฤติ เทศนาสั่งสอนชาวบ้านตามหัวเมือง เป็นสหายของชาวบ้านในสุขทุกข์แลในการทำบุญ พวกภิกษุยังจักทำประโยชน์ให้สำเร็จแก่ประชาชนอยู่เพียงใด ยังจักไม่เป็นที่รังเกียจของรัฐบาลแลนักดำริห์การเมืองเพียงนั้น. . . เรื่องพระเวชกรรม คือประพฤติตนเป็นหมอนั้น มีประโยชน์มาก ไม่ใช่แต่จะรักษากันเอง เป็นทางแผ่พระศาสนาและให้ความสุขแก่คนทั้งหลายด้วย ดูแต่พวกมิชชันนารีผู้เข้ามาสอนศาสนาคฤสถ์ เขามีการรักษาโรคเป็นเครื่องมือด้วยอย่างหนึ่งคู่กับการจัดการโรงเรียนๆ ภาษาอังกฤษเป็นเบื้องต้น พระอรรถกถาจารย์อยู่ข้างจะพูดปรักปรำเกินไป ข้อที่จัดให้มี แต่ห้ามไม่ให้รักค่ารักษาจังๆ ถูกทางแล้ว ฉันกำลังคิดอุดหนุนการแพทย์ในกรุงอยู่เหมือนกัน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 133-134)

ฝ่ายพวกชีพากันประพฤติตัวเป็นนักบวช ไม่ได้ทำธุระหน้าที่ของหญิงชาวเมืองต้องอาศัยน้ำพักน้ำแรงของคนอื่นเลี้ยงชีวิต แต่ยังไม่ปรากฏว่าได้ทำประโยชน์อย่างใดอย่างหนึ่งแลกเปลี่ยนแลมีจำนวนมากขึ้นทุกที เข้าตั้งถิ่นฐานในวัดน่ากลัวนักว่าจักเป็นที่รังเกียจของรัฐบาลและนักดำริห์ทางการเมือง. . .ทางที่พวกชีจักทำประโยชน์ให้แก่บ้านเมืองด้วยไม่ต้องเปลี่ยนภาวะของตน เช่นรับเด็กหญิงไว้เป็นศิษย์ สอนให้รู้จักอ่านเขียนหนังสือ สอนให้รู้ศิลปของสตรี ฝึกกิริยามารยาทตลอดจนอัธยาศัย ที่ตั้งเป็นสำนักใหญ่ ยิ่งตั้งเป็นโรงเรียนได้ยิ่งดี เหมือนภิกษุรับเด็กผู้ชายไว้สั่งสอน ตลอดถึงเกิดมีโรงเรียนขึ้นในวัดสำหรับเด็กผู้ชาย อีกอย่างหนึ่ง ฝึกหัดในการพยาบาลไข้เจ็บ แลทำการนี้ให้เป็นกุศล จะรับคนเจ็บมารักษาพยาบาลที่สำนัก หรือไปช่วยที่โรงพยาบาลหรือตามบ้านเมืองเป็นครั้งเป็นคราวดังนี้จะดี ชื่อว่าได้ตอบแทนคุณพระศาสนาและชาติบ้านเมือง พวกชีฝรั่งเข้าทำอย่างนี้เป็นพื้น เปรียบกับพวกชีของเราเรายังด้อยกว่าของเขามากๆ ข้อที่แก้ยากมีอยู่คือ พวกเหล่านี้ละบ้านเรือนออกประพฤติเป็นชีด้วยความเบื่อหน่ายในฆราวาสมุ่งประโยชน์เฉพาะตน เช่น คำว่าตัดช่องน้อยแต่พอตัว ไม่ได้ประพฤติด้วยอัธยาศัยเผื่อแผ่อย่างพระโพธิสัตว์ พวกภิกษุก็จะเป็นกันอยู่เช่นนั้นเหมือนกันหรือ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 48)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พระมหาสมณบริหาร

พระมหาสมณบริหาร หมายถึง หลักการ แนวทาง วิธีการ รูปแบบ โครงสร้างที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงใช้ในการปกครอง ผู้วิจัยได้ค้นคว้าพร้อมตัวอย่างดังต่อไปนี้

อำนาจการปกครองคณะสงฆ์

รัฐโดยกระทรวงธรรมการยังคงยึดถือระบบเดิมในการใช้อำนาจและหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ทั้งที่เมื่อมีสมเด็จพระสังฆราช สกลมหาสังฆปริณายก ผู้ทรงมีพระอำนาจสูงสุดในการปกครองแล้ว ทรงริเริ่มให้คณะสงฆ์เป็นองค์กรที่เข้มแข็ง พึ่งพาและรับผิดชอบตนเองได้ เว้นแต่เรื่องจำเป็นถึงที่สุดที่พระสงฆ์กระทำไม่ได้อันเนื่องด้วยพระวินัยบัญญัติ ทั้งนี้ย่อมยังคงรักษาความสัมพันธ์ระหว่างกันไว้เช่นเดิม ทรงมีลายพระหัตถ์แจ้งฝ่ายบ้านเมืองผ่านเสนาบดีกระทรวงธรรมการทรงแสดงถึงภาวะผู้นำในการจัดระบบอำนาจหน้าที่ใหม่ระหว่างคณะสงฆ์กับทางบ้านเมือง เพื่อให้เกิดความบรรทัดฐานอย่างชัดเจนตามระเบียบกฎหมายและสมัยนิยม ดังความว่า

> . . .ฉันปรารถนาถึงรายงานของเจ้าคณะมณฑล ตั้งแต่ฉันรับตำแหน่งพระสังฆราชแล้ว (5 ธ.ค. 2453) ควรที่เจ้าคณะมณฑลทั้งหลายจะนำถวายฉันโดยตรง ฉันตรวจแล้วจึงส่งให้เธอทูลเกล้าฯถวาย เช่นนี้ฉันจะได้รู้การอันจะเป็นไปในมณฑลนั้นๆ บัดนี้ยังทำตามธรรมเนียมเดิม ฉันได้เห็นรายงานก็แต่ในราชกิจจานุเบกษาทีเดียว เท่ากับ (ฉัน) เป็นคนนอก น่าที่ขอเธอจงสั่งเจ้าคณะมณฑลทำให้ถูกระเบียบ. . .(สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 8)

> รู้สึกมานานแล้วว่า กระทรวงธรรมการพูดการบริหารจัดการ (คณะสงฆ์) ไปโดยลำพังไม่ได้อ้างฉัน เอาอย่างที่ตนได้เคยทำมาแต่ก่อนในเวลาว่างสังฆราช แต่การเช่นนั้นทำในเวลานี้ไม่ถูกหน้าที่. . .เรื่องที่แล้วมาเห็นไม่เป็นสำคัญอะไรนัก จึงพอใจจะนิ่งกว่าพูดจุกจิก แต่คราวนี้เห็นว่า ลำพังเสนาบดีจะสั่งไม่อ้างชื่อฉันไม่เป็นธรรมเลย. . .ในฝ่ายการพระการสงฆ์เสนาบดีจะพูดหรือจะตอบ ควรจะอ้างคำฉันทุกอย่าง. . .ควรจะต้องปรึกษาฉันก่อนนำความกราบบังคมทูล ฉันได้โต้ไปอย่างไร ควรจะอ้างความข้อนี้ตอบ ไม่ใช่เป็นคำเสนาบดีโต้เอง เห็นว่าทำอย่างนี้จึงจะถูกระเบียบและเป็นธรรม (ในราชกิจและการปกครอง) (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 76)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เมื่อได้ทรงให้สติและท้วงติงในการใช้อำนาจและความเป็นธรรมแก่คณะสงฆ์เพื่อให้สอดคล้องกับพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ทางราชอาณาจักรจึงได้มอบถวายอำนาจในการปกครองและกิจการพระศาสนาทั้งหมดให้แก่คณะสงฆ์ดำเนินการ ภายใต้สมเด็จพระสังฆราชสกล มหาสังฆปริณายก โดยมีกระทรวงธรรมการเป็นหน่วยงานรับสนองงานของคณะสงฆ์และการพระศาสนากับทางราชการอื่นๆ

> ด้วยการวัดการสงฆ์แต่ก่อนมาในสมัยเมื่อไม่มีพระสังฆราช กระทรวงธรรมการย่อมรับหน้าที่เป็นที่ปฤกษาหารือในเรื่องการปกครองคณะสงฆ์และปัญหาต่างๆ ในทางพระวินัยบัญญัติ โดยวิธีที่กระทรวงธรรมการนัดประชุมพระเถรานุเถระหารือความเห็น แล้วสั่งการแทนพระสังฆราช มาในสมัยปัจจุบันนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว (รัชกาลที่ 6) ได้ทรงมอบการทั้งปวงซึ่งเป็นกิจธุระพระศาสนาถวายแด่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ผู้เป็นมหาสังฆปริณายก เพื่อทรงเป็นพระธุระปกครอง พระองค์ก็ทรงรับพระภาระนั้น และชื่อว่าได้มีพระสังฆราช ซึ่งเป็นผู้ปกครองกิจการพระศาสนาอยู่ในบัดนี้ โดยจริงแล้ว เหตุฉะนั้น การที่จะจัดการปกครองคณะสงฆ์และวัดวาอารามก็ดี การที่จะวินิจฉัยพระวินัยบัญญัติก็ดี การที่จะกำหนดระเบียบปฏิบัติก็ดี อันเป็นหน้าที่แท้ของพระสังฆราช. . .เจ้าคณะสงฆ์ทุกระดับก็ควรที่จะกราบทูลหารือขอพระวินิจฉัยได้โดยตรงต่อพระองค์. . .ผู้เป็นมหาสังฆปริณายกนั้นต่อไป. . .แต่เพื่อที่จะให้กระทรวงธรรมการได้รู้เห็นการงานเหล่านี้ คณะสงฆ์จะส่งเรื่องทางกระทรวงธรรมการให้นำทูลเกล้าฯ ถวายก็เป็นการสมควร (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 8-9)

ในเรื่องการพระศาสนาและการคณะสงฆ์นั้นไม่ใช่ธุระหน้าที่โดยตรงของฝ่ายบ้านเมือง คณะสงฆ์ย่อมต้องดำเนินการด้วยตนเอง ทรงไม่มีพระประสงค์จะให้อำนาจรัฐเข้ามาบทบาทหรือแทรกแซง โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระวินิจฉัยของพระประมุขแห่งศาสนจักรต้องมีความศักดิ์สิทธิ์ ดังเช่นตัวอย่างที่ทรงตรัสตำหนิผู้ว่าราชการเมืองสุพรรณบุรีที่ไม่ย่อมปฏิบัติตามพระดำริในการผูกสีมาวัดป่าเลไลย ถึงกับทรงตรัสว่า พระวาจาของพระมหาสังฆปริณายก ไม่มีความสำคัญและศักดิ์สิทธิ์อันเป็นผลกระทบต่อการปกครอบ “. . .นี่สมเด็จพระมหาสมณเจ้า (สมเด็จพระสังฆราช) รับสั่งเที่ยวเดียวนะยังไม่รับฟัง เช่นนี้เราจะปกครองสังฆมณฑลไปอย่างไร. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 112) ซึ่งเท่ากับว่า อำนาจรัฐกับอำนาจการปกครองคณะสงฆ์ต้องเอื้อและส่งเสริมกัน ไม่พึงให้อำนาจรัฐครอบงำหรือก้าวก่ายอำนาจการปกครองของคณะสงฆ์

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

คณะสงฆ์พึงเอื้อเฟื้อต่ออำนาจรัฐ

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงให้เกียรติและเห็นแก่กฎหมาย ทรงให้ความร่วมมือแก่ฝ่ายบ้านเมือง โดยห้ามพระอุปัชฌาย์ใดให้บรรพชาหรืออุปสมบทผู้ที่ไม่ได้รับพระบรมราชานุญาต โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้เป็นข้าราชการหรือราชภัฏ หากอุปัชฌาย์ใดบรรพชาและอุปสมบทให้ ชื่อว่าเป็นอันไม่นับถือในพระบรมราชโองการ ตลอดจนของกระทรวงและกรมนั้นๆ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 2)

> ในเรื่องการเกณฑ์ทหารของสามเณรผู้มีอายุครบถึงเกณฑ์ทหาร คณะสงฆ์จะต้องให้ความร่วมมือ ส่งตัวสามเณรผู้ไม่ได้รับหนังสือยกเว้น คือเป็น สามเณรผู้รู้ธรรม พร้อมกับคนอาศัยวัดมีอายุควรเสียเงินราชการ (ภาษีบุคคล) ให้แก่เจ้าหน้าที่ของรัฐ อย่าได้ขัดขืน เพราะอันการพระศาสนาต้องเป็นไปกลมเกลียวกันกับอาณาจักร ไม่เช่นนั้น ย่อมเป็นไปไม่สะดวกทั้งสองฝ่าย พระผู้ไม่ดำริโดยรอบคอบมักจะเอาแต่ได้ฝ่ายเดียวเท่านั้น ขอจงดำเนินการอย่างนี้ถูกต้องของฉัน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 71-72)

พระองค์ทรงเน้นความสำคัญในความมั่นคงของชาติ เพื่อปกป้องชาติบ้านเมือง ให้ถือว่าคนไทยทุกคนมีหน้าที่หลักอีกอย่างหนึ่งคือ ปกป้องชาติ และศาสนา เพื่อสร้างความมั่นคงให้แก่ชาติ ไม่ใช่นิ่งดูดายให้รัฐกระทำแต่ฝ่ายเดียว

> อันประชาชน (รวมถึงภิกษุสามเณร และ นักบวชอื่นด้วย) จะอยู่เย็นเป็นสุขสำราญปราศจากภัยอันตราย ก็เพราะได้รับการป้องกันเหตุนั้นการป้องกันพระราชอาณาจักรจึงเป็นกิจจำเป็น แม้สมเด็จพระบรมศาสดาก็ได้ทรงอนุวัติ จึงทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามไม่ให้รับราชภัฏไว้บวชตั้งแต่นั้นมา ภิกษุสามเณรจะต้องอยู่ใต้กฎหมายของแผ่นดิน แม้อย่างนั้นในพระราชบัญญัติเกณฑ์ทหารก็ยังทรงพระกรุณายกเว้นภิกษุทั้งปวงและสามเณรบางเหล่าเรียกว่า “สามเณรผู้รู้ธรรม” เพื่อจะได้เล่าเรียนแลปฏิบัติสืบพระพุทธศาสนา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 329)
>
> ถ้าที่ดินตกมาเป็นของวัดมากขึ้น ค่าภาษีอากรอันเป็นกำลังของแผ่นดินก็ขาดไปเท่านั้น ถ้าเพียงน้อยราย รัฐบาลก็ไม่รู้สึกเสียดาย ถ้ามากมายรัฐบาลก็รู้สึกขาดหรอ เมื่อเป็นเช่นนี้ก็จำจะต้องป้องกันไม่ให้ที่ดินตกมาเป็นของวัดมากเกินความจำเป็น เพราะการกินอยู่ของ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

> พระเป็นตามกำลังบ้านอยู่ดี ที่เมืองฝรั่งความเรื่องนี้ได้เกิดขึ้นแล้วขัดแย้งรุนแรงระหว่างศาสนากับรัฐ เพราะคนศรัทธาถวายที่แก่ศาสนามากโดยลำดับมา จนรัฐบาลต้องตั้งวิวาทกันพวกพระถึงเข้าจับเข้ายึดทรัพย์สมบัติของวัดขับพวกพระออกเสียจากอาณาจักร ในเมืองไทยถ้าวัดยอมเสียภาษีอากาการค่าที่ธรณีสงฆ์ แม้กรรมสิทธิ์ที่ดินยังตกเป็นของวัดอยู่ไม่จำเป็นที่วัดจะหึงษ์หวงรัฐบาลจึงจักไม่ขาดประโยชน์ ด้วยเหตุนี้สิ่งที่จะต้องเสียค่าภาษีอากรจงยอมเสียสนับสนุนรัฐดีกว่าอย่าเกี่ยงงอน ที่ไม่ควรจะเสียโดยแท้ คือ วิสุงคามสีมาแลที่ในร่วมวัดอันเป็นสำนักของภิกษุส่วนที่ธรณีสงฆ์หรือกัลปนานั้นได้รับยกเว้นเฉพาะที่ทรงพระราชาอุทิศ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 23)

คณะสงฆ์โดยให้วัดเป็นองค์กรและเป็นหลักของสถาบันศาสนา สามารถพึ่งพาตนเองได้ในด้านเศรษฐกิจ เพื่อเตรียมการอันไม่ประมาทในยามอัตคัดขาดแคลนเพื่อครองสมณเพศในการประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัย เพื่อส่งเสริมการศึกษาเล่าเรียนตลอดจนการสาธารณูปการอื่นๆ ซึ่งโดยพระวิสัยทัศน์นั้น วัดจำเป็นต้องไม่ประมาทในเรื่องนี้ต่อไปในภายภาคหน้า แต่ทรงให้เป็นไปในหลักการแห่งความสันโดษและความพอดี ศาสนจักรจะต้องไม่มุ่งผลประโยชน์ในด้านนี้ เพราะการอยู่อย่างไรก็ต้องอาศัยการอุปถัมภ์โดยรัฐอยู่ดี แม้เรื่องทรัพย์สินใต้ดิน เช่น แร่ต่างๆ ภายในบริเวณวัด หรือที่วัดเป็นเจ้าของที่ดินก็ต้องถือว่า คณะสงฆ์เป็นเจ้าของวัด แต่ทรัพย์สินใต้ดินวัดตกเป็นของแผ่นดิน “. . .เรื่องแร่ใต้ดินภายในวัดเป็นทรัพย์ใต้ดินของแผ่นดิน ไม่ใช่ของสงฆ์ สุดแล้วแต่บ้านเมืองจะจัดการ สงฆ์เป็นเจ้าของเฉพาะเสนาสนะ ศาสนวัตถุ แลผลไม้ ถ้าบ้านเมืองจะขุดเจาะเอาแร่ ก็อนุญาตให้เขาทำ แลให้สงฆ์ได้รับทดแทนค่าเสียหาย โดยที่สุดย้ายวัดก็ควรยอม. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 139)

ทรงส่งเสริมให้คณะสงฆ์มีความสามัคคี

ท่ามกลางความเปลี่ยนแปลงของคณะสงฆ์ไทย พระองค์ทรงตระหนักเป็นอันดับแรกในเรื่อง นิกาย ที่แบ่งเป็น 2 นิกายสืบทอดจากสมัยรัชกาลที่ 4 ทรงอุทิศพระอุตสาหวิริยะทุกวิถีทางอย่างเต็มพระกำลังทุกด้านที่จะเอื้อประโยชน์ในการบรรเทาหรือขจัดความแตกร้าวและความแตกต่างอันเนื่องมาจากนิกาย เหตุเพราะข้อวัตรปฏิบัติที่ไม่เสมอกัน เป็นข้อท้าทายต่อการปกครอง ทรงพยายามให้คณะสงฆ์เกิดความสามัคคี ให้เป็นพลังอันยิ่งใหญ่ต่อความเป็นปึกแผ่นมั่งคงของพระศาสนา ทรงเห็นการแบ่งนิกายเป็นผลแห่งความเปลี่ยนแปลงเพื่อรวมพลังสร้างสรรค์ที่ดีขึ้น แต่ในความพยายามเปลี่ยนแปลงปรับปรุงให้ดียิ่งขึ้น การแยกนิกายของคณะสงฆ์นั้นความจริงได้เกิด

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

การยอมรับโดยทั่วไปแล้ว แต่พระองค์ไม่ทรงคิดเห็นเป็นเช่นนั้น พระผู้ทรงสถาปนาคณะธรรมมยุติกนิกายมิใช่พระผู้ทรงสามัคคีเภทหรือสังฆเภท ความที่ชนบางพวกเข้าใจและกล่าวหาด้วยความไม่ประสงค์ดี แต่ทรงเป็นผู้ริเริ่มตามสภาวการณ์และเพื่อความเจริญของพระศาสนา เพื่อคณะสงฆ์จะได้ตระหนักถึงความจริงข้อนี้จนนำไปสู่การปรับปรุงให้เกิดความเป็นเอกภาพภายใต้หลักสามัคคีธรรมทั้งทางความคิด ทั้งทางความเห็นและการประพฤติปฏิบัติ ในที่ประชุมมหาเถรสมาคม ท่ามกลางเจ้าคณะระดับต่างๆ ทั้งฝ่ายมหานิกายและธรรมยุติกนิกาย ในหมู่ข้าราชการและประชาชนทั่วไปทุกพื้นที่ พระองค์เสด็จออกตรวจการณ์คณะสงฆ์เป็นต้น

> . . .ทรงยึดมั่นและอ้างอิงพุทธภาษิตยืนยันหลักการในความเป็นน้ำหนึ่งในเดียวกันของคณะสงฆ์และประชาชนต่างสถานภาพและหน้าที่ จึงจะประสพความสำเร็จสมหวัง ไม่เฉพาะในการปกครอง แต่ทุกเรื่องในสังคมมนุษย์ที่อยู่รวมและร่วมกัน สุขา สงฆสุส สามัคคี–ความสามัคคีแห่งหมู่คณะย่อมทำให้อยู่ร่วมกันเป็นสุข. . .(สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2538ข: 75)

ในทัศนะของพระองค์นั้นแม้ว่าถือชาติก็ยังกว้างกว่าคนถือนิกาย การยึดมั่นถือมั่นในเรื่องนิกายเป็นเหตุบั่นทอนกำลังของหมู่คณะอันสำคัญยิ่งประการหนึ่ง ไม่ใช่เฉพาะกำลังของคนในชาติเท่านั้น แต่รวมไปถึงกำลังแห่งพระศาสนาด้วย

> ความเป็นต่างนิกายของพระสงฆ์ไม่ดีเลย แต่เป็นธรรมดาของปาพจน์ เมื่อศาสดาล่วงแล้วจะต้องเป็นอย่างนี้ ด้วยแปลคำสอนไม่ถูกกันบ้าง ด้วยความประพฤติปฏิบัติยิ่งหย่อนกว่ากันบ้างบริษัทย่อมแตกเป็นนิกายกันมีทุกศาสนา ทางที่ควรทำเนื่องด้วยเรื่องนิกายนี้ ไม่ใช่ทำลายกันขยายความแตกแยกกันออกไป หรือไม่ใช่รวมเป็นนิกายเดียวกัน แต่ควรคิดโยงต่างนิกายให้กลับเข้ากันได้ อยู่ร่วมกันด้วยความกลมกลืนและกลมเกลียวกัน และควรระวังอย่าให้แตกแยกเป็นอนุนิกายออกไปอีก (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2539: 14)

> . . .อย่ามามัวนึกว่าเป็นนิกายต่างกัน มัวทะเลาะกัน ผู้ปกครองจงทำเป็นไม่รู้ไม่เห็นความต่างกัน. . .ถ้ามีกิจจะพึงสั่งการเนื่องด้วยการปกครอง ฉันเองทำไม่รู้ไม่เห็นอยู่จนบัดนี้ ถ้าไปใส่ใจและรับรอง เรื่องแตกแยกจะยิ่งกระพือมากไป ให้ถือเป็นคณะสงฆ์ไทยพุทธสาวกเหมือนกัน. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 173-174)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

การถือนิกายนอกจากจะเป็นอุปสรรคต่อการปกครองแล้วทำให้คณะสงฆ์ไม่อาจอยู่ด้วยกันอย่างราบรื่นสงบสุขและยังไม่เป็นผลดีต่อการบำเพ็ญประโยชน์แก่พระศาสนา ชาติบ้านเมือง ซึ่งมีคุณค่าและความสำคัญมากกว่า ด้วยเหตุนี้ทรงตรัสตำหนิเจ้าคณะผู้ปกครองที่มีจิตใจยังไม่ข้ามพ้นเรื่องนิกาย

> . . .เธอเองก็ตามนิกายของเธอเองก็ตามจะดีเพียงไร พึงวินิจฉัยด้วยการทำประโยชน์แก่คนทั้งหลายได้แคบกว้างเพียงไร. . .มาบัดนี้มีคนนับถือพระลดน้อยลงเพราะพระนึกถึงแต่ตัวและนิกายของตัวมากกว่านึกถึงคนทั้งหลาย. . .ต้องทำประโยชน์แก่ผู้อื่น ต้องประพฤติพระวินัยพอควรแก่กาลเทศะตามความมุ่งประสงค์ของพระวินัยว่าด้วยเรื่องนั้นๆ จึงจะได้ชื่อว่าดำเนินตามปฏิปทาของสมเด็จพระศาสดา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2539: 18)

ในการปกครองนั้น ย่อมมีบุคคลสองระดับคือผู้ใหญ่กับผู้น้อย ผู้บังคับบัญชากับผู้ใต้บังคับบัญชา การเป็นผู้นำนั้นต้องวางตัวเป็นกลางและเป็นธรรมแก่ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้อง ไม่อยู่ใต้อำนาจอคติ เป็นผู้ป้องกันความแตกแยก และประสารความบาดหมางในหมู่คณะและต้องสร้างความยุติธรรมกับผู้น้อยจึงจะเกิดความเชื่อมันและศรัทธา หลีกเลี่ยงและละเว้นการถือกลุ่มถือนิกาย คณะสงฆ์ยิ่งแตกแยกขยายผลกว้างและลึกเท่าไหร่ ยิ่งเป็นภัยต่อพระศาสนามากเท่านั้น ทรงเน้นย้ำบรรดาเจ้าคณะธรรมยุตไว้ตอนหนึ่งว่า

> . . . ถ้ามหานิกายเข้าใจ. . .เราถือก็กถือเหล่าอุดหนุนแต่พวกตนเองเช่นนี้จักเป็นเสียประโยชน์แห่งพระศาสนาเพียงไร ความถือก็กถือเหล่าปรารภศาสนาและนิกายเป็นเหตุไม่สมควรแก่ผู้ใหญ่ผู้ปกครองอยู่แล้ว ทั้งในเวลานี้แม้ตัวเราเป็นธรรมยุตก็จริง แต่เรามีน่าที่การปกครองในฝ่ายมหานิกายด้วยเหมือนกัน เราต้องบำรุงทั้งสองฝ่ายเสมอกัน ถ้ามหานิกายสิ้นความเชื่อในเรา ไม่เสียเฉพาะตัวเราผู้ใหญ่เป็นประมุขสังฆมณฑล ความเสียพลอยได้แก่พระศาสนาและประเทศชาติด้วย. . .(สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2534: 121)

ทรงพยายามทำให้นิกายต่างๆ เห็นและยอมรับคุณค่าแห่งความสามัคคี เข้ากันได้อยู่ร่วมกันได้ในความเป็นพระด้วยกัน พระองค์ทรงถือว่าการทำอุโบสถสังฆกรรมไม่ใช่วินัยที่พระร่วมทำกันไม่ได้ เป็นแต่เพียงกิจวัตรที่พึงกระทำร่วมกันในระดับอภิสมาจาริยกาสิกขา ทบทวนสืบสวนข้อวินัยหลักคือ อาทิพรหมจริยกาสิกขา และข้อวัตรปฏิบัติที่เกี่ยวเนื่องกับข้อบกพร่องผิดพลาดข้อไหนอย่างไร จะได้ปรับปรุงให้ถูกต้องดีงามขึ้นตามแบบอย่างชีวิตของความเป็นพระภิกษุสงฆ์ และ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เพื่อให้เกิดความสามัคคีของหมู่คณะ ทั้งสองประการนี้คือจุดมุ่งหมายอันสำคัญของการทำอุโบสถสังฆกรรม ทรงตักเตือนเหล่าเจ้าคณะธรรมยุตว่า

> . . .พวกเราธรรมยุตเมื่ออยู่วัดเดียวกับมหานิกาย ต้องยอมเข้ากับมหานิกายให้ได้ แยกกันต่อเมื่อมีชีวิตตามลำพัง แม้เช่นนั้นยังได้เข้ากันบางคราวในสังฆกรรม ในระหว่างนี้เรากำลังดำริหาทางเข้ากันอยู่. . .อย่างไรก็ตามในการตั้งธรรมยุตขึ้นนี้ดี เพราะนำมหานิกายให้รู้จักสังวร แต่มีเสียเพราะปันคนให้แตกเป็นคณะ. . .(สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 251)

ทรงตำหนิพระธรรมยุตที่ตั้งข้อรังเกียจไม่ยอมร่วมอุโบสถสังฆกรรมกับพระมหานิกายซึ่งเป็นเจ้าถิ่นแท้ๆ จนนำไปสู่ความแตกแยกเป็นก๊กเป็นเหล่าขึ้นในฝ่ายปกครองทำให้พระองค์ทรงตามแก้ไขและไกล่เกลี่ยพร้อมกับทรงตรัส ว่า

> . . .พวกเรา (พระธรรมยุต) อยู่ข้างจะถือคับแคบเกินไปไม่ยอมร่วมสังวาส (กระทำสังฆกรรมร่วมกัน) กับนิกายอื่น ไปอยู่ที่ไหนทำให้แตกเป็นก๊ก จนต้องมีอาณัติบังคับใช้ คือ พระ (ธรรมยุตและมหานิกาย) ผู้ไม่ยอมร่วมสังวาสกับพระเจ้าถิ่นแลไม่ยอมอยู่ในปกครอง ให้ถือสถานภาพเป็นเพียงอาคันตุกะในวัดนั้น อนุญาตให้อยู่อาศัยวัดนั้นได้เพียง 3 เดือน แล้วต้องย้ายไปอยู่สำนักอื่น. . .ถ้าจะยอมให้สามัคคีเข้าสังวาสกับเขาแล้ว จะยังประโยชน์ให้สำเร็จอีกมาก จะอยู่ด้วยกันเรียบร้อยไม่แตกก๊กแตกเหล่า ถ้าทำตัวให้เข้ากับมหานิกายได้ยิ่งจะเกิดประโยชน์หลายอย่าง หากจะเห็นว่า (การเช่นนั้น) เป็นอาบัติทุกกฎ ถามว่าอาบัติทุกกฎไม่เคยแกล้งต้องเลยหรือ ไฉนจะต้องจงใจถือเคร่งเฉพาะเรื่องนี้ให้เป็นเหตุยากแก่การคณะ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 323 - 324)

เพื่อให้การปกครองดำเนินไปด้วยดี พระองค์ทรงใช้พระวิริยะอุตสาหะ ทรงนำหลักขันติธรรม สามัคคีธรรม มาปรับปรุงข้อประพฤติปฏิบัติให้คณะสงฆ์ค่อยๆ โอนอ่อนเข้าหากันอยู่ร่วมกันได้ ทรงเน้นประโยชน์ส่วนรวมแห่งการคณะ การพระศาสนา และประเทศชาติมากกว่าส่วนตนหรือคณะหรือนิกาย ถือการปกครองตามราชการให้ขึ้นอยู่กับเจ้าคณะโดยตำแหน่งหน้าที่ ที่ทางการมอบหมาย จะเป็นมหานิกายหรือธรรมยุตย่อมมีสถานภาพและหน้าที่เสมอกัน ส่วนการพระศาสนาโดยข้อวัตรปฏิบัติตามธรรมเนียมประเพณีของแต่ละนิกายให้ถือตามครรลองที่นิยมกันมาในนิกายของตน ละเว้นการเพ่งโทษกระทบกระทั่งกัน โอนอ่อนผ่อนปรนเข้าหากัน จึงจะเป็นการ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ช่วยให้การปกครองเข้มแข็งต่อไปได้ “. . .ถ้าพระธรรมยุตก็ดีพระมหานิกายก็ดีพากันโอนอ่อนเข้าหากัน. . .จะเข้าในการปกครองด้วยกันได้ดี. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 176-177) เพื่อความสามัคคีแห่งหมู่คณะ ทรงสรรเสริญและปูนความดีความชอบให้เจ้าคณะระดับต่างๆ ทั้งสองนิกาย ที่สามารถอยู่ร่วมกันได้อย่างมีมิตรไมตรีจิตในความเป็นคณะสงฆ์แห่งพระศาสนาเดียวกัน เช่น ทรงมีลายพระหัตถ์ถึงเจ้าคณะเมืองนครพนม (ธรรมยุต) ว่า

> . . .เธอผูกไมตรีสามัคคีกับพระมหานิกายที่นั่นชักชวนพระเหล่านั้นให้เป็นผู้ใคร่ในธรรมปฏิบัติตามวินัยและในการศึกษาพระวินัยบัญญัติ นี้เป็นทางที่ถูกต้อง เธอเองก็ดี นิกายของเธอเองก็ดีจะดีเพียงไร. . .ขอทีเถิดในการคิดแปลงมหานิกายเป็นธรรมยุต. . .เราเห็นสัปดน จึงดำริถึงประโยชน์พระศาสนาเป็นที่ตั้ง หาติดอยู่ในนิกายไม่. . .อย่าหนักไปในประโยชน์ส่วนตัว พวก หรือนิกายของตัว. . .(สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 180-181)

ทรงพยายามชี้แจ้งเหตุผล ความจำเป็น คุณค่าและประโยชน์ของความสามัคคีหมู่คณะ มิใช่เพียงเพื่อผลดีแก่การปกครองเท่านั้น แต่เพื่อความผาสุกแห่งคณะสงฆ์และความมั่นคงแห่งพระศาสนา บ้างครั้งทรงยกกฎหมายคณะสงฆ์ช่วยเสริมพระประสงค์ให้บรรลุผลในความพยายาม “. . .พระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 หมวดที่ 2 มาตรา 3 มีว่า พระราชบัญญัตินี้ไม่เกี่ยวด้วยนิกายสงฆ์ กิจและลัทธิเฉพาะในนิกายนั้นซึ่งเจ้าคณะหรือสังฆนายกในนิกายนั้นได้เคยมีอำนาจว่ากล่าวบังคับมาแต่ก่อนประการใด ก็ให้คงเป็นไปตามเคยทุกประการ. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2534: 80)

แม้เจตนารมณ์การออก พ.ร.บ. นี้บังคับใช้ก็เป็นเพียงกฎหมาย ทำหน้าที่หนุนและเอื้อ พระวินัยบัญญัติในการปกครองให้สะดวกยิ่งขึ้น หาได้มุ่งการล้มเลิกหรือยุบรวมนิกายเข้าด้วยกันไม่ ที่ชัดเจนและมุ่งเน้นที่สุดนั้น เพื่อการประพฤติปฏิบัติพระวินัยในที่เหมาะที่ควร และเพื่อความเป็นเอกภาพลดความแตกแยกแบ่งแยกให้เหลือน้อยลง ให้คณะสงฆ์เข้มแข็งและเพื่อจัดระเบียบการปกครองให้สมสมัยกับการเปลี่ยนแปลง สอดคล้องกับการปฏิรูปบ้านเมืองในด้านต่างๆ โดยเฉพาะเจ้าคณะผู้ปกครอง ดังเช่นกรณีที่พระธรรมยุติเข้าอยู่ในวัดพระมหานิกาย ขยายผลสู่การเกิดอธิกรณ์ ทรงไม่ให้ยกเรื่องต่างนิกายมาเป็นสร้างปัญหาและอุปสรรคในการอยู่ร่วมกัน ห้ามตั้งเป็นก๊กเป็นเหล่าหากไม่ปฏิบัติตาม ให้ไล่ออกจากวันนั้นเสีย หากยังไม่ฟังตามคำสั่งของเจ้าคณะเมืองให้ขออำนาจฝ่ายบ้านเมืองจับมาให้พระองค์ทรงชำระความ “. . .ฉันขอเล่าความพอใจของฉันที่

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

หม่อมเจ้าสมเด็จพระพุฒจารย์เสด็จออกหัวเมืองมณฑลจันทบุรีในน่าที่ราชการ ท่านไม่ถือธรรมยุตหรือมหานิกายประพฤติเสมอกันหมด. . .” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2534: 103-104)

ในฐานะที่ทรงเป็นประมุขแห่งสังฆมณฑลยิ่งต้องทรงเป็นแบบอย่างแห่งความเชื่อถือ ทรงดำเนินปฏิปทาอันปราศจากอคติและละเว้นการยึดติดในเรื่องนิกาย เพราะสาเหตุใหญ่อันเป็นรากเหง้าของปัญหาและการแยกฝ่ายแยกนิกายกันในสังฆมณฑล ที่พระองค์ทรงพยายามแก้ไขผ่อนหนักให้เป็นเบา เปลี่ยนร้ายให้กลายเป็นดี การปกครองนั้นมีทั้งพระเดชและพระคุณควบคู่กันไปในระบบคุณธรรม ในการใช้อำนาจเชิญชวนและบังคับ เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นไปตามแนวพระดำริและจำเป็นต้องใช้ พระเดชในกรณีที่จำเป็นถึงที่สุดเหตุที่ใช้พระคุณไม่ได้ผลตัวอย่างในข้อนี้เห็นได้จากกรณีพระพิมลธรรมผู้บัญชาการมณฑลนครสวรรค์ ประพฤติดูหมิ่นและกระด้างกระเดื่องต่อผู้บังคับบัญชาเอื้อต่อความบาดหมางทำลายความสามัคคีของคณะสงฆ์ พระองค์ทรงขออำนาจทางราชอาณาจักรให้ใช้พระเดชลงโทษปลดจากตำแหน่งเพื่อมิให้เป็นเยี่ยงอย่างต่อการปกครองคณะสงฆ์

> “. . .เราเสียใจเพราะเหตุอันเกิดขึ้นนั้น. . .แต่เป็นความจำเป็นของเรา จะนิ่งเสียมิได้ เพราะเราเป็นผู้บริหารสังฆมณฑล ถ้าเรานิ่งเสียไม่เอาธุระรับผิดชอบการบังคับบัญชา ก็ไม่สิทธิ์ขาด ในหมู่ที่มีการบังคับบัญชาไม่สิทธิ์ขาด หาความเจริญมิได้ ไม่ต้องชักตัวอย่างอันไกล คณะสงฆ์ของเรานี้เองเป็นตัวอย่าง เราจึงต้องถวายพระพรทูลเหตุอันเกิดขึ้นนั้น และทูลขอพระบารมีป้องกันเหตุเช่นนั้นไปภายน่า. . .เราดำริโดยรอบคอบก่อน เห็นแล้วว่าไม่มีทางอื่น เราจำทำ. . .พระศาสนาของสมเด็จพระบรมศาสดาของเราเป็นไปโดยสามัคคีธรรม เมื่อเกิดผิดกันขึ้นแล้ว ฝ่ายผิดย่อมขอขมา ฝ่ายถูกก้ำเกินย่อมอคโทษ หลักปฏิบัติมาอย่างนี้ไม่ถือสาหาโทษกัน เพื่อความสมัครสมานสามัคคีกัน ” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 289)

การปกครองระบบอุปัชฌาย์อาจารย์กับสัทธิวิหาริกอันเตวาสิก

ในพระพุทธศาสนา ภิกษุมีสังวาสเดียวกันเสมอเหมือนหรือเทียบเท่ากัน ไม่มีการแบ่งแยก มีแต่การจัดระดับอยู่ก็เฉพาะที่เป็นพระอริยสงฆ์กับสมมติสงฆ์ สังวาสตามที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯทรงอธิบายคือ ภิกษุผู้ได้อุปสมบาทด้วยวิธีที่พระศาสดาทรงประทานให้เองที่เรียก

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เอหิภิกขุอุปสัมปทา ด้วยวิธีที่พระสาวกแต่ละรูปได้รับพุทธานุญาตให้เรียกว่า ติสรณคมนุปสัมปทา ก็ดี ด้วยวิธีซึ่งกระทำกันเป็นการสงฆ์ 5 รูปขึ้นไปในท้องถิ่นที่หาภิกษุยากหรือ 10 รูปขึ้นไปในท้องถิ่นหาภิกษุได้สะดวกที่เรียก ญัตติจตุตถกัมมอุปสัมปทาก็ดี ภิกษุที่ได้รับอุปสมบทด้วย 3 วิธีนี้ถือว่ามีสังวาสเสมอกัน มีสถานภาพความเป็นพระเทียบเท่ากัน เพราะมีวิถีเป็นเครื่องอยู่เดียวกัน เข้าเป็นพวกเดียวกันได้ ที่เรียก สหธรรมิก ภายใต้พระธรรมวินัยเดียวกัน มีความเชื่อ ความคิดเห็น และการประพฤติปฏิบัติเสมอกัน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2537: 3-4)

ทรงเท้าความเป็นมาอีกว่า ในสมัยพุทธกาลตอนต้นการปกครองอย่างทั่วถึงนั้นอยู่ในสังวาสเดียวกัน ร่วมกันประพฤติปฏิบัติพระธรรมวินัยและศาสนกิจด้วยความเรียบร้อย ครั้นกาลต่อมาภิกษุมากขึ้นการปกครองก็ยากขึ้นสลับซับซ้อนยิ่งขึ้น เพราะผู้บวชต่างสถานภาพ ต่างลัทธิประเพณี ต่างการศึกษาและด้วยปัจจัยอื่นๆ เพื่อประโยชน์ในการปกครองพระพุทธองค์จึงทรงบัญญัติพระวินัยขึ้นเรียกว่า “พุทธอาณา” ใช้บังคับและมีการลงโทษผู้ฝ่าฝืนส่วนหนึ่ง และทรงตั้งอภิสมาจารเสริมขึ้นมาอีกส่วนหนึ่งเรียกว่า “วัตร” อันหมายถึงธรรมเนียมประเพณี กำหนดกรอบกำกับพฤติกรรมและมารยาทของพระรองจากพุทธอาณา ทั้งนี้เพื่อให้เป็นกรอบและขั้นตอนการควบคู่กับการอบรมของภิกษุสงฆ์ จึงทรงมีพระพุทธานุญาตให้มี อุปัชฌาย์ ทำหน้าที่รับและประกันบุคคลเข้ามาบวชเป็นภิกษุ พร้อมกับมีหน้าที่ปกครองดูแลให้การศึกษาภิกษุใหม่ที่เรียกว่า “นวกะ” ต้องพึ่งพาอาศัยอยู่ในสำนักของพระผู้ให้บวชนั้นไม่น้อยกว่า 5 พรรษา จนกว่าจะบรรลุวุฒิภาวะทางความรู้และความประพฤติไม่เป็นภาระและสามารถพึ่งพาตนเองได้

> ภิกษุผู้ให้บวชและให้พึ่งพิงชื่อว่า อุปัชฌายะ แปลว่าผู้ฝึกสอนและปกครองดูแล ภิกษุผู้พึ่งพิงชื่อสัทธิวิหาริกแปลว่า ผู้อยู่ด้วย กิริยาที่พึ่งพิง เรียกว่า นิสัย. . .ตรัสสั่งให้อุปัชฌายะและสัทธิวิหาริกตั้งจิตสนิทสนมในกันและกัน ให้อุปัชฌายะสำคัญสัทธิวิหาริกฉันบุตร ให้สัทธิวิหาริกเคารพนับถือและเชื่อฟังอุปัชฌายะฉันบิดา เมื่อเป็นเช่นนี้ต่างจะเคารพเชื่อฟังอยู่ด้วยกัน ย่อมจะถึงความเจริญงอกงามไพบูลย์ในพระธรรมวินัย ตรัสสั่งให้อุปัชฌายะและสัทธิวิหาริกต่างเอื้อเฟื้อประพฤติชอบในกันและกัน ตามหน้าที่ต่อกันหน้าที่อันสัทธิวิหาริกจะพึงทำแก่อุปัชฌายะเรียกว่าอุปัชฌายะวัตร หน้าที่อันอุปัชฌายะจะพึงทำแก่สัทธิวิหาริก เรียกว่า สัทธิวิหาริกวัตร (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2538ค: 43)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

หลักการและวิธีการปกครองตามสายสัมพันธ์ระหว่างอุปัชฌาย์กับสัทธิวิหาริก ดุจบิดากับบุตรนี้ พระองค์ทรงขยายความต่อไปว่า พระอุปัชฌาย์ใช้ทั้งพระเดชและพระคุณ มีอำนาจลงโทษสัทธิวิหาริกได้ เช่น ด้วยการประณามหรือขับไล่ สัทธิวิหาริกประพฤติมิชอบใน 5 สถาน คือ ไม่มีใจสนิทสนมในอุปัชฌาย์ฉันบุตรกับบิดา ไม่เลื่อมใสนิยมในความประพฤติและคุณธรรมของอุปัชฌาย์ที่ควรถือเป็นแบบอย่าง ไม่ละอายต่ออุปัชฌาย์ในการประพฤติละเมิดวินัย ไม่เคารพยำเกรงและเชื่อฟังในอุปัชฌาย์และไม่เห็นความสำคัญในอุปัชฌาย์ และไม่หวังให้อุปัชฌาย์เป็นสุขท่านจะเป็นอย่างไรไม่เอาใจใส่ ส่วนการประพฤติชอบต่ออุปัชฌาย์ 5 สถาน มีนัยตรงข้ามกับความดังกล่าวมาแล้ว

> . . .เพราะเหตุนั้นอุปัชฌายะควรสงเคราะห์สัทธิวิหาริกดุจบิดาสงเคราะห์บุตร ด้วยลาภผล ด้วยอบรมสั่งสอนธรรมวินัย ด้วยแสดงเมตตาจิต สนิทสนม สัทธิวิหาริกจะได้รักใคร่ ด้วยตั้งใจให้เป็นหลักเป็นที่พึ่งพิงในการศึกษาเล่าเรียน ความประพฤติ และคุณธรรม สัทธิวิหาริกจะได้เลื่อมใสนิยมเชื่อถือปฏิบัติตามและกระดากอายไม่กล้าประพฤตินอกทาง. . .แสดงให้เธอเห็นว่าได้คุณประโยชน์และเจริญสุขเพราะอยู่กับตนพึ่งพำนักตนจนกว่าจะบรรลุวุฒิภาวะคุ้มครองตัวเองได้ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2538ค: 45-46)

ครูบาอาจารย์กับลูกศิษย์เป็นใคร ? เมื่อขยายการปกครองและการศึกษาจากความสัมพันธ์ระหว่างอุปัชฌาย์กับสัทธิวิหาริกก็จะมาถึงระดับ ระหว่างครูบาอาจารย์กับลูกศิษย์ให้ต้องมีปฏิสัมพันธ์กันทำนองเดียวกันคือฉันบิดากับบุตร หรือผู้ใหญ่กับผู้น้อย ทั้งนี้ เมื่อภิกษุไม่อยู่ในฐานะวิสัยถือ “นิสัย” ภายใต้อุปัชฌาย์ เพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้งหมดใน 5 ประการ คืออุปัชฌาย์ไม่อยู่ในฐานะวิสัยให้เข้าอยู่ร่วมในการปกครองอีกสึก ตาย เข้ารีตเดียรถีย์ ถูกสั่งลงโทษทางวินัยให้พักหรือให้พ้นจากความเป็นอุปัชฌาย์ ก็ทรงมีพระพุทธานุญาตให้ภิกษุรูปนั้นถือพระเถระรูปอื่นเป็นที่พึ่งพิงอาศัยในการปกครองและการศึกษาแทนอุปัชฌาย์ได้ พระผู้ทำหน้าที่แทนนี้เรียกว่า “อาจารย์” มีหน้าที่ให้การศึกษาเล่าเรียนฝึกอบรมและกำกับดูแลความประพฤติตามข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ ส่วนภิกษุผู้อิงอาศัยอาจารย์อยู่ เรียกว่า “อันเตวาสิก” หมายถึง ผู้สมัครมอบตนเข้าเป็นลูกศิษย์อาศัยอยู่ในสำนัก ภายใต้การปกครองของอาจารย์ ความสัมพันธ์ในทางปกครองและการศึกษานี้ เป็นไปในลักษณะเดียวกันกับที่กำหนดให้ระหว่างอุปัชฌาย์กับสัทธิวิหาริก โดยกำหนดมาตรฐานและการประเมินการวัดเอาวุฒิภาวะทางการศึกษาและความ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ประพฤติรับผิดชอบตนเองและหมู่คณะได้เรียกว่า มีความเป็นผู้ใหญ่ มั่นคงในพระธรรมวินัยแล้ว (เถระ) กำหนดเอาเวลา 10 พรรษา หรือ นานกว่านั้น ทั้งนี้ขึ้นอยู่ที่วุฒิภาวะของภิกษุรูปนั้นๆ หากผ่านการประเมินได้คุณสมบัติครบถ้วน ย่อมได้สถานภาพและหน้าที่ใหม่ในระดับสูงขึ้น คือ “นิสัยมุตตกะ” หมายถึงเป็นพระผู้ใหญ่พอที่จะแยกตัวออกเป็นอิสระจากชีวิตพึ่งพิงในสำนักการปกครองและการศึกษาของอุปัชฌาย์อาจารย์ได้ เมื่อสะสมบารมีได้คุณสมบัติเพียงพอก็จะเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์สัทธิวิหาริกและอันเตวาสิกขยายเครือข่ายการปกครองและการศึกษาออกไปเช่นนี้สืบทอดกันมาจนปัจจุบัน (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2538ค: 46-48)

. . .หลัก (การประเมิน) เหล่านี้ดูมิใช่สำหรับภิกษุตัดสินเอง อุปัชฌาย์อาจารย์หรือพระเถระผู้เป็นใหญ่เหนือตน ย่อมกำหนดรู้ว่า นิสิต (สัทธิวิหาริกอันเตวาสิก) ของตน สมควรจะได้รับปลดนิสัยให้อยู่ได้ตามลำพัง สามารถปกครองบริหารตนเองและบริษัทได้ เมื่อเห็นสมควรจึงปล่อยให้เป็นผู้ใหญ่ทำอย่างนั้น. . .(สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2538ค: 51-53)

สถานภาพระหว่างผู้ใหญ่หรือผู้ปกครอง(อุปัชฌาย์อาจารย์) กับผู้น้อยหรือผู้ใต้ปกครอง (สัทธิวิหาริกอันเตวาสิก) ย่อมมีขึ้นด้วยบทบาทหน้าที่และภารกิจของทั้งสองฝ่ายที่พึงมีต่อกันอย่างใกล้ชิด มีความไว้วางใจกันและกัน ถือเป็นรากฐานที่สำคัญและจำเป็นต่อการปกครอง อย่างไรก็ตาม รากเหง้าและมูลเหตุสู่ความประพฤติอันมิชอบของภิกษุสงฆ์ขยายผลกลายเป็นปัญหาอันยุ่งยากต่อการปกครอง นั่นก็คือ อุปัชฌาย์ไม่รอบคอบในการเลือกผู้ขอบวชให้พร้อมด้วยคุณสมบัติและได้คุณภาพ มิใช่อ้างหลักเมตตาธรรมยอมให้บวช โดยปราศจากการเลือกอย่างถี่ถ้วนเป็นเหตุทำให้เกิดปัญหาสร้างความเสียหายแก่คณะสงฆ์และทำให้พระศาสนาเสื่อม

. . .เรื่องคิดห้ามพระไม่ให้ประพฤติเลวทรามละเมิดวินัย เที่ยวขอของอยู่ของกินของใช้นอกกาลและสถานที่อันควร แลไม่ให้เที่ยวเตร่เพ่นพ่านตามแหล่งอโคจรนั้นดีดอก แต่เหมือนด้าย เถาวัลย์ตัดแต่ข้างปลาย ภายหลังนั้นก็แตกออกอีก รากของเรื่องนี้อยู่ข้างรับคนไม่สมควรไว้บวชแลบวชแล้วก็ไม่ได้ฝึก ไม่ได้สอน แลกำกับดูแลไม่เรียบร้อย จัดการมาตั้งแต่แรกแล จึงจะหมดพระเช่นนั้น. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 48)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เพื่อป้องกันและเตรียมการแก้ไขปัญหา ทรงมีเน้นย้ำและกระตุ้นเตือนการตรวจสอบคุณสมบัติของผู้สมควรเข้าบวชให้รัดกุม ถูกต้องตามวัตถุประสงค์ เช่น ตรวจสอบพื้นเพของคนนั้นในขณะเป็นฆราวาสวิสัยว่า เป็นคนมีบิดามารดาที่ตั้งอยู่ ภูมิลำเนา มีที่ทางทำมาหากิน หากไร้บิดามารดา ให้มีผู้รับรองประกัน ไม่ใช่คนหลักลอย ร่อนเร่หรือเป็นอาชญากร พอให้รู้หนังสือไทยอ่านออกเขียนได้บ้าง พอเตรียมตัวเล่าเรียนได้ครั้นเมื่อบวชแล้ว ไม่ใช่หลบหนีมาบวชเพื่ออาศัยศาสนายังชีพ

> . . .ครั้นบวชแล้วเป็นหน้าที่ของอุปัชฌาย์อาจารย์จะปกครองดูแลให้การศึกษาอบรม. . . เท่านี้ก็เป็นอุบายวิธีกั้นคนเลวออกได้เหมือนกัน ทั้งนี้ พระอุปัชฌาย์อาจารย์นั้นต้องมีความรู้ปฏิบัติดี เป็นที่ยอมรับนับถือของคนในท้องถิ่นนั้นๆ สามารถอบรมสั่งสอนและปกครองลูกศิษย์ให้เป็นภิกษุที่ดีได้. . .จัดเพียงเท่านี้ก็ดีถมเถ. . .(สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 6-7)

> การปกครองควรจัดให้เข้ารูปอย่างอุปัชฌาย์ปกครองศิษย์ พระรูปใดเป็นอุปัชฌาย์หรืออาจารย์ประจำท้องถิ่น ควรยกพระรูปนั้นขึ้นเป็นเจ้าคณะทำหน้าที่ปกครองในการคณะสงฆ์นั้น หากแยกตำแหน่งอุปัชฌาย์อาจารย์ออกจากตำแหน่งปกครองให้เป็นคนละคนเป็นต้องไม่ได้ผลดีไม่สะดวกทั้งสองฝ่าย การศึกษากับการปกครองต้องมาด้วยกัน ควรคิดให้ตำแหน่งทั้งสองนี้รวมอยู่ในพระผู้อาวุโสรูปเดียวกันโดยให้มีผู้ช่วย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2533: 29)

> การจัดการเช่นนี้ไม่ใช่เป็นเรื่องของการรวมและรวบอำนาจให้ผูกติดกับตัวบุคคล แต่การปกครองคณะสงฆ์นั้นถือลำดับอาวุโส และบารมีตามคุณสมบัติที่กำหนดเอาไว้ตามฐานะตำแหน่งแต่ละระดับ พระผู้ได้รับการยกย่องให้เป็นผู้นำย่อมต้องเป็นที่รวมแห่งศรัทธาจากคณะสงฆ์และประชาชนในท้องถิ่นนั้นๆ ทั้งมิใช่ถือตามข้อคิดของชาวบ้านและตามที่ชาวบ้านอยากให้พระเป็นอย่างที่ตนคิด เพราะพระกับชาวบ้านมีสถานภาพ บทบาท ความสัมพันธ์ และจุดมุ่งหมายไม่เหมือนกัน จะเห็นได้ว่าในการขยายตัวของการปกครองคณะสงฆ์นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯทรงส่งเสริมและสนับสนุนรูปแบบอุปัชฌาย์กับลูกศิษย์ที่พระศาสดาทรงวางไว้ให้แล้ว เป็นความสัมพันธ์อย่างลุ่มลึกแนบแน่นและมั่นคง ปลูกฝังในชีวิตจิตใจของทั้งสองฝ่ายตั้งแต่เริ่มมีต่อกันและยืนนานตลอดชีวิตของทุกฝ่าย

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

> หากวิเคราะห์ถึงสถานภาพและฐานะของตำแหน่งตั้งแต่สูงสุดลงมาจนระดับต่ำสุด พบความจริงว่า เจ้าคณะสงฆ์ไทยแต่ละรูปมีตำแหน่งและหน้าที่อยู่ 2 อย่างควบคู่กันคือ เป็นสัทธิวิหาริกอันเตวาสิกมาก่อน ต่อมาจึงได้รับตำแหน่งเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์และตำแหน่งอื่นๆ ทางการปกครอง ในลักษณะเช่นนี้พระเถระผู้ปกครองทุกรูปเป็นทั้งลูกศิษย์และอุปัชฌาย์อาจารย์ไปพร้อมกันตามระบบคุณธรรม. . .การปกครองในระบบนี้ย่อมค่อยๆ กระจายขยายวงกว้างออกไปตามวงจรของสายสัมพันธ์ความเป็นศิษย์สำนักอาจารย์เดียวกัน ภิกษุผู้ได้รับการแต่งตั้งให้เป็นอุปัชฌาย์ถือว่า ได้รับการยกย่องเป็นพระผู้ใหญ่แล้วควรเป็นผู้ปกครองหมู่คณะอย่างต่ำก็ในตำแหน่งเจ้าอาวาส ภิกษุผู้ไม่ใช่เจ้าอาวาสไม่ควรตั้งให้เป็นพระอุปัชฌาย์เลย มีภิกษุบางรูปสมัครเป็นอุปัชฌาย์เพราะจะได้มีผู้นับถือแต่ไม่ปรารถนาจะเอาธุระในทางปกครอง เจ้าคณะไม่ควรเสนอตั้งพระภิกษุผู้เช่นนั้นให้เป็นอุปัชฌาย์เลย ไม่ทรงนิยมให้ฝ่ายอาณาจักรเป็นเจ้าภาพดำเนินการในเรื่องนี้โดยลำพังการใช้อำนาจรัฐ แต่หากจะเอื้อต่อการจัดการปกครองคณะสงฆ์ในฐานะฝ่ายอุดหนุน ก็ควรร่วมกับคณะสงฆ์เลือกตั้งอาจารย์ในท้องถิ่นนั้นเองให้เป็นเจ้าคณะปกครองกำกับดูแลพระสงฆ์ที่เป็นศิษยานุศิษย์ของตน จะจัดตามระบบราชการโดยแต่งพระผู้อื่นไปมีอำนาจปกครองสงฆ์หมู่อื่นนอกท้องถิ่นที่ไม่ได้เป็นอะไรกันมาก่อน ย่อมเป็นการยากที่จะจัดทำได้สำเร็จ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 352)

มหาเถรสมาคม (ชื้น ยอดเศรณี, 2514: 82-84)

เมื่อได้ทรงรับ “มหาสมณุตมาภิเษก” เป็นพระประมุขแห่งคณะสงฆ์ไทย มีพระอำนาจในการบังคับบัญชาเป็นอิสระจากอำนาจรัฐ แต่หาได้ทรงดำเนินภารกิจการแห่งคณะสงฆ์และการพระศาสนา โดยอำนาจสิทธิ์ขาดตามลำพังพระองค์ไม่ ทรงเรียกประชุมมหาเถระสมาคมอันเป็นองค์กรทางการปกครองคณะสงฆ์ ประกอบขึ้นด้วยสมเด็จเจ้าคณะใหญ่ 4 รูป และเจ้าคณะรองอีก 4 รูป รวมเป็น 8 รูป เพื่อปรึกษาหารือและทรงบัญชาการอันจะพึงทำเป็นการสงฆ์ในที่ประชุมนั้นๆ แต่พระเถระชั้นสมเด็จเจ้าคณะใหญ่โดยมากเป็นผู้ชรามาประชุมได้บ้างไม่ได้บ้าง ส่วนเจ้าคณะรองเป็นผู้บัญชาการมณฑลทั้งนั้นว่างบ้างไม่ว่างบ้าง บางคราวไม่ครบองค์ประชุมมหาเถรสมาคมอย่างน้อย 5 รูปตามกฎหมาย จึงทรงปรับเปลี่ยนวิธีใหม่เสริม เพื่อมิให้เสียการ โดยทรงเรียกพระราชาคณะชั้นธรรมเข้าเพิ่มในองค์ประชุมด้วยในสมัยประชุมปกติ บางคราวทรงเรียกเจ้าคณะมณฑลหรือพระคณาจารย์เอกเข้าร่วมประชุมในสมัยประชุมพิเศษ ถ้ามีเรื่องที่จะต้องปรึกษาและ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

วินิจฉัยเกี่ยวด้วยการปกครองคณะสงฆ์ในหัวเมืองโดยเฉพาะ ก็ทรงเรียกประชุมเจ้าคณะมณฑล เรียกว่าที่ประชุมแต่ลำพังเจ้าคณะแขวงในกรุงเทพฯ เรียกว่าที่ประชุมเจ้าคณะแขวงกรุงเทพฯ เรื่องที่นำเข้าปรึกษาและขอมติในมหาเถระสมาคมนั้น โดยปกติ

1. เป็นเรื่องเกี่ยวด้วยการตุลาการ คือการวินิจฉัยอธิกรณ์ต่างๆ ทั้งที่เนื่องถึงพระภิกษุโดยตรง (ปัณณัตติวอัชชะ) และที่เนื่องถึงระหว่างพระภิกษุกับชาวบ้าน (โลกวัชชะ) ที่มีปัญหาจะต้องวินิจฉัยชี้ขาดวางเป็นแบบอย่างในลักษณะศาลฎีกา

2. เป็นระเบียบแบบแผนขนบธรรมเนียมประเพณีเนื่องด้วยการปกครองที่ไม่ขัดต่อพระวินัยบัญญัติ

3. เป็นอาณัติว่าด้วยข้อกำหนดบังคับอันเรียกชื่อต่างๆกันตั้งขึ้นไว้บังคับใช้เพื่อประโยชน์ในการปกครองโดยอนุโลมและสนับสนุนพระวินัยบัญญัติ การปกครองคณะสงฆ์ตามพระดำริโดยการใช้อำนาจทางมหาเถระสมาคม ยังถือเป็นหลักสำคัญในการปกครองคณะสงฆ์สืบทอดมาจนถึงปัจจุบัน

ทรงจัดทำเนียบสมณศักดิ์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 62-77)

ทรงพัฒนาวัฒนธรรมการเคารพนับถือและยกย่องเชิดชูพระสงฆ์ไทยในฐานะสมณเพศ สู่สถานภาพสูงขึ้นโดยลำดับ กำหนดตามวุฒิภาวะทางชาติวุฒิ วัยวุฒิ คุณวุฒิ และปัญญาวุฒิ แบ่งโอกาสในการบรรลุถึงสถานภาพระดับต่างๆ ออกเป็น 2 สาย เพื่อประโยชน์ในการปกครองเพื่อให้สอดคล้องกับสมัยนิยม คือ

1. ฐานันดรหรือยศในฝ่ายพระที่รู้จักในปัจจุบันว่า “สมณศักดิ์” เป็นคุณสมบัติทางชาติวุฒิ วัยวุฒิ คุณวุฒิ และปัญญาวุฒิ ถือความสำคัญตามลำดับที่ได้รับพระราชทานแต่งตั้ง ตั้งแต่สูงสุดลงไปคือ สมเด็จพระสังฆราช สมเด็จพระราชาคณะ พระราชาคณะรองสมเด็จ พระราชาคณะชั้นธรรม พระราชาคณะชั้นเทพ พระราชาคณะชั้นราช พระราชาคณะชั้นสามัญ พระครู (ซึ่งมีหลายระดับ) และต่ำสุด คือ พระเปรียญธรรม

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

2. ฐานันดรหรือยศในฝ่ายพระที่รู้กันในปัจจุบันว่า “ตำแหน่งหน้าที่การงาน” ซึ่งอาจอยู่ในพระภิกษุรูปเดียวกัน หรือแยกออกจากกันเป็นสองฝ่ายกับฐานันดรตามข้อ 1 แต่ร่วมมือกันประสานกันทำงานเน้นเพื่อการปกครองและการศึกษาคือผู้เข้ามาสนองภารกิจรับผิดชอบเนื่องในการปกครองและการศึกษา เช่น เป็นเจ้าอาวาส เจ้าคณะหมวด เจ้าคณะแขวง เจ้าคณะจังหวัด รองเจ้าคณะใหญ่ของแต่ละฝ่ายทั้ง 4 ฝ่าย เจ้าคณะมณฑล ยกเว้นเจ้าคณะใหญ่ เจ้าคณะจังหวัด ทรงขยายออกเป็น 2 ฝ่ายคือ ฝ่ายบริหาร มีภารหน้าที่ปกครองคณะสงฆ์ ในส่วนอำนาจรับผิดชอบ และฝ่ายปริยัติ มีหน้าที่จัดการศึกษาเล่าเรียนแก่พระภิกษุและกุลบุตร เพื่อให้ผู้ครองตำแหน่งหน้าที่แต่ละฝ่ายได้มีช่องทางพัฒนาตนเองขึ้นสู่ตำแหน่งเท่าเทียมกัน ไม่เสียเปรียบเหลื่อมล้ำกัน เป็นผลเสียแก่คณะสงฆ์และการพระศาสนา ทรงกำหนดตำแหน่งคณาจารย์เอกฝ่ายปริยัติเทียบเท่ากับตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลฝ่ายบริหาร พระคณาจารย์โทเทียบเท่ากับตำแหน่งเจ้าคณะเมือง (เจ้าคณะจังหวัด หรือ เจ้าคณะอำเภอ) พระคณาจารย์ตรีเทียบเท่ากับเจ้าคณะแขวง (เจ้าคณะตำบล) อาจารย์เอกเทียบเท่ากับเจ้าอาวาสและอาจารย์รองเทียบเท่ากับรองเจ้าอาวาส

ทรงจัดระเบียบคณะสงฆ์ในกรุงเทพฯ และปริมณฑล (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 59-61)

ในอดีต วัดและคณะสงฆ์ฝ่ายมหานิกายในกรุงเทพฯ อยู่กันอย่างไม่มีระบบ ต่างแยกขึ้นปะปนกันอยู่ในคณะเหนือบ้าง คณะใต้บ้าง คณะกลางบ้าง ไม่เป็นระเบียบหมวดหมู่และเป็นแขวงอย่างที่บ้านเมืองจัดระเบียบการปกครอง เป็นอุปสรรคต่อการจัดการปกครองคณะสงฆ์เสมอมา จึงทรงขอพระบรมราชานุญาตจัดหมวดหมู่วัดเหล่านั้นเข้าในสังกัดคณะกลางแห่งเดียว รวมวัดในหัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯเดิมมาขึ้นคณะกลาง เลิกตำแหน่งเจ้าคณะมณฑลกรุงเทพฯ วางระเบียบการคณะสงฆ์เอาไว้หลายประการ อาทิ แบ่งวัดทั้งหลายตามเมือง เช่นที่ตั้งอยู่ที่ถนนสายเดียวกันหรือที่คลองเดียวกันเข้าเป็นหมวด รวมหลายหมวดเข้าเป็นแขวง กำหนดเขตอำเภอทางบ้านเมืองเป็นหลัก รวมหลายแขวงเข้าเป็นเมือง ผู้ครองวัดมีตำแหน่งเป็นเจ้าอาวาส ผู้ครองหมวดเป็นเจ้าคณะหมวด ผู้ครองแขวงเป็นเจ้าคณะแขวง การบังคับบัญชาขึ้นอยู่ตามลำดับสายงาน

ทรงจัดระเบียบคณะสงฆ์ในมณฑลต่าง ๆ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 62-80)

เพื่อจัดระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ทั้งในส่วนกลางและในหัวเมืองให้เป็นระบบทรงจัดแบ่งและวางเขตการปกครองคณะสงฆ์ในมณฑลต่างๆ ให้ขึ้นกับคณะทั้ง 4 คือ คณะเหนือ คณะ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ใต้ คณะกลาง และคณะธรรมยุติกนิกาย พร้อมทั้งทรงออกแบบดวงตราประจำตำแหน่งคณะสงฆ์ระดับต่างๆ จัดให้เข้าพระธรรมนูญ รวมทั้งสิ้นจำนวน 32 ดวง จากตำแหน่งปกครองสูงสุดถึงต่ำสุด คือ ดวงตราสำหรับตำแหน่งสมเด็จพระสังฆราชสกลคณาธิเบศร์มหาสังฆปริณายก สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะกลาง สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะเหนือ สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะใต้ สำหรับตำแหน่งเจ้าคณะธรรมยุติกนิกาย ฯลฯ สำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสในคณะกลาง สำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสในคณะเหนือ สำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสในคณะใต้ สำหรับตำแหน่งเจ้าอาวาสในคณะธรรมยุติกนิกาย และเพื่อให้สอดคล้องกับดวงตราประจำตำแหน่งคณะสงฆ์นั้นๆ ทรงจัดระเบียบจำแนกและรวมเขตหน่วยงานและอำนาจการปกครองคณะสงฆ์ออกเป็น 4 ส่วน ได้แก่ คณะมหานิกาย 3 ส่วน และคณะธรรมยุติกนิกายอีก 1 ส่วนคือ

1. คณะกลาง รวมมณฑลกรุงเทพฯ มณฑลกรุงเก่า มณฑลปราจีนบุรี มณฑลนครชัยศรี และมณฑลจันทบุรี

2. คณะเหนือ รวมมณฑลนครสวรรค์ มณฑลพิษณุโลก มณฑลพายัพ มณฑลเพชรบูรณ์ มณฑลนครราชสีมา มณฑลอุดร และมณฑลอีสาณ

3. คณะใต้ รวมมณฑลราชบุรี มณฑลชุมพร มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลปัตตานี และมณฑลภูเก็ต

4. คณะธรรมยุติกนิกาย ไม่มีการแบ่งเป็นคณะกลาง คณะเหนือ และคณะใต้ แต่แบ่งออกเป็นคณะมณฑลเท่ากับที่ระบุในข้อที่ 1-3 ของคณะมหานิกาย และมณฑลทั้งหมดในข้อ 4 ขึ้นตรงต่อคณะธรรมยุติกนิกาย วัดบวรนิเวศวิหาร

ทรงจัดระเบียบลำดับชั้นของเจ้าคณะมณฑล (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 69-78)

เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นไปด้วยความเรียบร้อยสอดคล้องกับฐานะตำแหน่งข้างต้น ทรงจัดวางระเบียบกำหนดชั้นเจ้าคณะมณฑลและผู้บังคับบัญชาคณะมณฑลไว้เป็นชั้น และทรงกำหนดพระราชาคณะไว้ในตำแหน่งตามชั้นสมณศักดิ์ ทั้งนี้ทรงถือเหตุผลความต่างกันในด้านเป็นมณฑลใหญ่ หรือเป็นมณฑลเล็กตามจำนวนวัด จำนวนพระสงฆ์ การจัดการศึกษา ความเป็นมาทางประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรม ทางราชการ และอื่นๆ เป็นเกณฑ์กำหนด

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

1. เจ้าคณะมณฑลชั้นเอก ได้แก่ พระราชาคณะชั้นธรรม

2. เจ้าคณะมณฑลชั้นโท ได้แก่ พระราชาคณะชั้นเทพ

3. เจ้าคณะมณฑลชั้นตรี ได้แก่ พระราชาคณะชั้นราช

4. เจ้าคณะมณฑลชั้นเทียบ ได้แก่ พระที่มีสมณศักดิ์ต่ำว่าชั้นราชลงมา

สำหรับพระราชาคณะที่สมณศักดิ์สูงกว่าชั้นธรรม ถ้าโปรดให้ปกครองคณะสงฆ์ระดับมณฑลก็ให้เรียกว่า “ผู้บังคับบัญชาคณะมณฑล” โดยใช้ดวงตราตำแหน่งเจ้าคณะใหญ่และเจ้าคณะรองนั้นๆ

ทรงวางหลักเกณฑ์ในการตั้งอุปัชฌาย์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 233-234)

ทรงเห็นว่า ธรรมเนียมตั้งอุปัชฌาย์ตามหมายประกาศพระบรมราชโองการรัชกาลที่ 5 ยังไม่ “เป็นไปสะดวก” ดังนั้น เพื่อให้การปกครองคณะสงฆ์เป็นไปด้วยความสะดวก เป็นระบบและให้คุณประโยชน์แก่พระศาสนาและประชาชนยิ่งขึ้นตามความเหมาะสมแก่สังคม และให้อนุวัตตามพระราชบัญญัติปกครองคณะสงฆ์ พ.ศ. 2445 จึงทรงทูลขอให้ยกเลิกข้อว่าด้วยการตั้งอุปัชฌาย์และให้ใช้ธรรมเนียมใหม่แทน โดยทรงวางหลักเกณฑ์สำหรับเลือกตั้งอุปัชฌาย์ตามคุณสมบัติที่กำหนด กับข้อแนะนำสำหรับผู้ที่ได้รับตำแหน่งเป็นอุปัชฌาย์ พร้อมกับทรงมีพระดำรัสเตือนพระอุปัชฌาย์ทั้งหลายให้สังวรในหน้าที่ของตนให้มีความละเอียดถี่ถ้วน รอบคอบและอิงข้อมูลหลักฐานที่ถูกต้องในการพิจารณาเลือกเฟ้นผู้สมควรได้รับการอุปสมบท ไม่ให้การอุปสมบทเพราะเห็นแก่ลาภ ยศ สรรเสริญ ทรงชี้โทษแห่งความประมาทให้การอุปสมบทแก่คนที่ไร้คุณสมบัติ อาทิ ผู้ร้าย อันธพาล หลบหนีหนี้สิน ทำมาหาเลี้ยงชีพในรูปพระ หลบหนีราชการ ประพฤติเลวทราม ติดสารเสพติด หนีคุกตะราง ทรงถือว่าไม่ใช่พระศาสนาไร้ความเมตตา แต่ต้องป้องกันและช่วยกำจัดต้นเหตุแห่งความเสียหายแก่พระศาสนา ประเทศชาติ และประชาชน

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ทรงวางแบบการใช้เวลาตามสุริยคติ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 137-137)

ทรงดำริเห็นว่า เท่าที่เคยมีมา วันสำคัญทางพระศาสนาเช่น วันวิสาขบูชาก็ดี วันมาฆบูชาก็ดี และวันเข้าพรรษาก็ดี มีการปฏิบัติไม่ตรงกัน ต่างฝ่ายต่างทำเพื่อความเป็นเอกภาพ ความสามัคคี เอื้อต่อการบริหารจัดการและการปฏิบัติทั้งฝ่ายคณะสงฆ์และฝ่ายประชาชน จึงควรทำให้ตรงกันทั่วประเทศ โดยทรงวางหลักกำหนดวันประกอบศาสนพิธีเหล่านี้ใหม่ให้ชัดเจนแน่นอน คือ

1. วันวิสาขบูชา ให้กำหนดเอาวันเพ็ญ เดือนพฤษภาคม ทรงสุริยคติของทุกปี จะตกในเดือนหกของปีปกติ หรือเดือนเจ็ดของปีอธิกมาศ ถ้าเดือนนั้นมีเพ็ญ 2 วันเพราะเป็นปีอธิกมาศให้ถือเอาวันเพ็ญหลัง

2. วันมาฆบูชา ให้กำหนดเอาวันเพ็ญเดือนกุมภาพันธ์ทางสุริยคติของทุกปี จะตกในเดือนสามหรือเดือนสี่ก็ตาม เดือนนั้นมีวันเพ็ญ 2 วันเพราะเป็นปีอธิกมาศ ให้ถือเอาวันเพ็ญหลัง

3. วันเข้าพรรษา ให้กำหนดเอาวันเพ็ญเดือนกรกฎาคมทางสุริยคติ ถ้าในเดือนนั้นมีวันเพ็ญ 2 วันเพราะเป็นปีอธิกมาศให้ถือเอาวันเพ็ญหลัง

4. ทรงมีพระดำริเห็นว่า แต่เดิมมาวิธีนับเวลาใช้จันทรคติ กำหนดการเดินแห่งพระจันทร์เป็นเกณฑ์ จึงได้เวลาโย้ไปเรื่อยๆ เพราะตามหลักธรรมชาติทั้งหลาย เช่น ฝนชุกก็ดี ผลไม้ผลิก็ดี ย่อมเป็นไปตามฤดูกาล เนื่องด้วยสุริยคติคือ ทางเดินแห่งพระอาทิตย์ การใช้นับเวลาทางจันทรคติจึงต้องอิงสุริยคติ แต่ปีสุริยคติยาวกว่าปีจันทรคติ 11 วัน เศษ 3 ปีคลาดกัน 33 วันเศษ จึงต้องทดอธิกมาศ คือ เพิ่มเดือนในทางจันทรคติขึ้นอีก 1 เดือน ต่อประมาณ 3 ปีครั้ง เมื่อคนมีความรู้กว้างขวางขึ้นจึงนิยมใช้สุริยคติเป็นหลัก ประกอบกับในเวลานี้ ทางบ้านเมืองก็ได้ใช้นับเวลาตามสุรยิคติแล้วทางวัดจึงควรแก้ไขวิธีนับเวลาใหม่ให้สอดคล้องกัน

ทรงตั้งประเพณีการตรวจการณ์คณะสงฆ์

นโยบาย หลักการ และวิธีการปกครองคณะสงฆ์สำคัญยิ่งประการหนึ่งที่พระองค์ทรงริเริ่มและให้เจ้าคณะระดับต่างๆ ปฏิบัติตามคือ ทรงกระตุ้นเตือนให้เสียสละความผาสุกสะดวกสบายและประโยชน์แห่งตน ปกครองอยู่แต่ในเมืองและส่วนกลาง ไม่รู้ร้อนรู้หนาวทุกข์สุขของผู้ใต้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ปกครอง ให้ถือวัฒนธรรมการปกครองใหม่โดยหมั่นออกตรวจการคณะสงฆ์ในท้องถิ่นไกลหูไกลตาอย่างใกล้ชิดทั่วถึงและสม่ำเสมอ ไม่ปล่อยปละละเลยให้ผู้ใต้บังคับบัญชาอยู่กันตามยถากรรม การปกครองจึงจักได้ประสิทธิภาพเกิดประสิทธิผล บรรลุความมุ่งประสงค์ เป็นการสร้างโอกาสเข้าถึงสถานที่ภูมิประเทศ สภาพแวดล้อม และประชาชน ทั้งภิกษุสงฆ์และชาวบ้าน ผูกใจผู้ใต้บังคับบัญชา ได้ข้อมูลหลักฐานถูกต้องแม่นยำโดยตรงปราศจากการปรุงแต่ง ให้ความอบอุ่นและได้รับความร่วมมือร่วมใจ เข้าใจกัน เกิดความสัมพันธ์ใกล้ชิดสนิทสนมกัน ตามพระดำริของพระองค์ ผู้ที่ได้รับการแต่งตั้งให้ดำริตำแหน่งเจ้าคณะทุกชั้น ตั้งแต่เจ้าคณะหมวด (เจ้าคณะตำบล) ขึ้นไป จะต้องเอาใจใส่สอดส่องให้รู้ภาวการณ์แห่งการคณะสงฆ์โดยถ่องแท้ในเขตปกครองของตน ต้องรู้จักภิกษุสงฆ์ภายใต้ปกครองของตนตั้งแต่เจ้าอาวาสทุกวันจนถึงพระภิกษุลูกวัดทุกองค์ รวมถึงประชาชนในท้องถิ่นนั้นๆ ด้วย ทั้งนี้โดยความหมั่นเพียรออกตรวจตราคณะสงฆ์ให้ทั่วถึงในเขตรับผิดชอบของตน แม้พระองค์เองก็ทรงปฏิบัติภารกิจอันนี้ให้ถือเป็นแบบอย่างแก่เจ้าคณะรองลงไป โดยได้เสด็จออกตรวจการคณะสงฆ์ในต่างจังหวัดทุกระยะขวบปี และบางปีก็เสด็จถึง 3 ครั้ง ตั้งแต่ พ.ศ. 2455 ถึง พ.ศ. 2463 จนทรงพระประชวรหนักและสิ้นประชนม์ชีพใน พ.ศ. 2464

> . . .การไปตรวจคณะสงฆ์ตั้งแต่ข้าพเจ้าทำมาแล้ว เห็นว่าเป็นการสำคัญมาก เพราะได้เห็นความเป็นไปของคณะสงฆ์ และความนับถือศาสนาของราษฎรในหัวเมืองทั้งหลาย รู้เบาะแสอยู่ สั่งการไม่ค่อยพลาด เท่ากับได้ดูรูปถ่ายแห่งถิ่นที่เคยไปมาแล้ว ดีกว่าสั่งการอยู่ในกรุงเทพฯ ด้วยมิได้เคยไปเอง เช่นนี้จะต้องฟังคำเข้าทั้งนั้น อาจพลาดได้ง่ายเท่ากับดูรูปถ่ายแห่งถิ่นที่ไม่เคยไป เนื่องจากไปตรวจการคณะสงฆ์ยังได้ทำประโยชน์อย่างอื่นอีกได้โอกาสชักนำเจ้าคณะ เจ้าอาวาสในจังหวัดเดียวกันบ้าง ในจังหวัดอื่นบ้างให้รู้จักกัน และได้เห็นอย่างพระกรุงเทพฯ ผู้ตามเสด็จ การชักนำให้สมาคมกันนั้น ไม่จำกัดเพียงคณะสงฆ์ตลอดมาถึงราษฎรผู้อยู่ต่างถิ่นได้เห็นแบบอย่างกัน รักใคร่สนิทสนมกัน และได้โอกาสแสดงเทศนาสั่งสอนคฤหัตถ์บรรพชิต เพื่อมั่นในพระศาสนาและสัมมาปฏิบัติ. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 31-32)

การตรวจการณ์คณะสงฆ์จึงเป็นวิธีการสำคัญยิ่งประการหนึ่งของนักปกครองแต่ก่อนมา โดยเฉพาะอย่างยิ่งเจ้าคณะระดับสูงในส่วนกลางมักจะ “นั่งว่าการและสั่งการ” โดยอำเภอใจตามเรื่องราวที่มีการปรุงแต่งจัดการให้เรียบร้อยมาก่อนตามลำดับขั้นขึ้นมา จึงมีไม่น้อยที่เกิดความบกพร่องเป็นผลเสียหายภายหลัง เมื่อมีการสั่งบังคับหรือวินิจฉัยตัดสินประการใดๆ เพราะ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

คลาดเคลื่อนจากความเป็นจริงที่เกิดขึ้น ไม่เป็นผลดีต่อระบบปกครองโดยธรรมชาติของมันเอง แต่เป็นความเสียหายต่อการคณะสงฆ์และการพระศาสนาในส่วนกว้างไกลอีกด้วย แม้เมื่อมีความจำเป็นที่ต้องออกพระมหาสมณาณัติก็ดี พระมหาสมณวินิจฉัยก็ดี อธิกรณ์ก็ดี ส่วนใหญ่พระองค์ทรงดำเนินตามข้อมูลตรงที่ได้ทรงพบเห็นเอง ได้ทรงไถ่ถาม สืบสวน สอบสวนอย่างถี่ถ้วนตามที่พระองค์ทรงรวบรวมมาจากการเสด็จตรวจการคณะสงฆ์ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 160-163)

พระมหาสมณาณัติ

พระมหาสมณาณัติ หมายถึง ระเบียบ ข้อประกาศ ข้อกำหนด ข้อบังคับ ที่เป็นแบบแผนโดยความเห็นชอบจากมหาเถรสมาคม ผ่านกระทรวงธรรมการผู้สนองงานสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ผู้วิจัยได้ค้นคว้าพร้อมตัวอย่างดังต่อไปนี้

เรื่องการจัดประเภทชั้นฎีกา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 111-123)

ในการปกครองคณะสงฆ์ที่ผ่านมา กระบวนการ “ศาลคณะสงฆ์” หรือกระบวนการชำระอธิกรณ์ยังไม่เป็นระบบในการปฏิบัติ เพื่อให้โอกาสแก่ฝ่ายเกี่ยวข้องเข้าถึงความเป็นธรรมและความยุติธรรม พระองค์ทรงเห็นว่าการชำระอธิกรณ์หรือคดีความยังไม่มีข้อกำหนดแนวปฏิบัติชัดเจนแน่นอนถือเป็นบรรทัดฐานได้ เหมือนกระบวกการและขั้นตอนของตุลาการทางราชอาณาจักร เช่นไรควรอุทธรณ์ได้ เช่นไรควรฎีกาได้ เช่นไม่ควรให้อุทธรณ์ฎีกา สุดแต่ใครยังขวนขวายในอธิกรณ์ก็ร้องเรียนขึ้นมาได้ถึงฎีกา ซึ่งมักจะตัดสินยืนตามคำตัดสินชั้นล่างแทบทั้งสิ้น ครั้นจะทรงวินิจฉัยในเถรสมาคมหรือมหาเถรสมาคมทุกเรื่องไป ก็จะต้องเรียกประชุมบ่อยเกินไป หรือมิฉะนั้นก็จะต้องเก็บไว้หลายๆ เรื่องจึงคอยเรียกประชุมครั้งหนึ่ง ย่อมเป็นการล่าช้าเสียหายแก่ราชการและฝ่ายที่เกี่ยวข้อง จึงมีพระดำริจัดประเภทอธิกรณ์ที่ควรให้ฎีกาได้และไม่ได้และฎีกาเช่นไรควรได้รับการวินิจฉัยในเถรสมาคม หรือมหาเถรสมาคม หรือทรงวินิจฉัยเฉพาะพระองค์เอง หรือโปรดให้คณะสงฆ์วินิจฉัย จึงทรงนำเรื่องเข้าปรึกษาในมหาเถรสมาคม กำหนดตั้งเป็นมหาสมณาณัติ วางหลักประเภทอธิกรณ์ที่ฎีกาได้ และฎีกาไม่ได้ ดังนี้

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

1. อธิกรณ์ที่ให้ฎีกาได้ และวินิจฉัยในเถรสมาคมมี 5 ประเภท

2. อธิกรณ์ที่ให้ฎีกาได้ และทรงวินิจฉัยลำพังพระองค์เอง หรือโปรดให้พระเถระรูปหนึ่งรูปใดผู้เนื่องในเถรสมาคมเป็นประธานแห่งการสงฆ์วินิจฉัยมี 8 ประเภท

3. ในเรื่องเหล่านี้ เรื่องใดที่ทรงเห็นแย้งจากคำตัดสินชั้นล่าง จะโปรดให้การกสงฆ์พิจารณาและวินิจฉัย ถ้าทรงเห็นร่วมกับคำตัดสินชั้นล่าง จะประทานวินิจฉัยตามลำพัง

4. เรื่องนอกจากนี้ ให้ถึงที่สุดอยู่เพียงคำตัดสินของเจ้าคณะมณฑล ห้ามมิให้ฎีกา

เรื่องกำหนดลักษณะอธิกรณ์ที่ควรรับฟ้องหรือควรไม่รับฟ้อง (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 114-115)

อาศัยประสบการณ์ในการปกครองคณะสงฆ์ตั้งแต่ทรงครองวัดบวรนิเวศวิหารและคณะธรรมยุติกนิกาย จนถึงคณะสงฆ์ไทย พระองค์ทรงเห็นว่า มีภิกษุบางรูปบางพวกเป็นพาล ฝักใฝ่ในอธิกรณ์และก่ออธิกรณ์ มีอุปนิสัยเป็นเจ้าถ้อยหมอความ เป็นคนหัวหมอ ไม่อยู่ในความสงบสุขเยี่ยงสมณะ มักเพ่งโทษผู้อื่น ทำเรื่องเล็กให้เป็นเรื่องใหญ่ เก่งโวหารวาทศิลป์ มักเข้าใจว่าฟ้องอะไรๆขึ้นแล้วเจ้าคณะผู้ปกครองต้องชำระให้ทั้งนั้น มักสะสมข้อบกพร่องผิดพลาดของผู้อื่นเอามารวมตั้งข้อรังเกียจเกี่ยวกับตนบ้างไม่เกี่ยวบ้าง เก็บเอามาฟ้องร้องให้จนได้ เจ้าคณะโดยมากที่อ่อนแอก็มักโอนอ่อนถือตามรับชำระให้ทั้งนั้น หาได้ทำตัวเป็นเสมือน “อัยการสงฆ์” ให้มีการรวบรวมข้อมูลและทำการสืบสวนสอบกลั่นกรองมูลฟ้องไม่ ทำความลำบากแก่จำเลยผู้ให้การพยานผู้เบิกความ และเจ้าคณะผู้วินิจฉัย เพื่อกำหนดหลักเกณฑ์พิจารณาลักษณะการฟ้องและลักษณะการรับฟ้องให้เป็นบรรทัดฐาน การวินิจฉัยอธิกรณ์ในกระบวนการยุติธรรมของสงฆ์ พระองค์จึงทรงเสนอเรื่องเข้าหารือที่ประชุมมหาเถรสมาคม โดยพระอำนาจตามพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ และโดยมติที่ประชุม ทรงตั้ง “พระมหาสมณาณัติ” ว่าด้วยหลักเกณฑ์และแนวทางในการพิจารณาฟ้องและรับฟ้องที่ต้องด้วยลักษณะ 3 ประการ และในการพิจารณาไม่พึงฟ้องและไม่รับฟ้องในลักษณะ 3 ประการ พร้อมข้อตีความและขยายความอีก 2 ประการ ซึ่งได้ทรงใช้เป็นบรรทัดฐานใน พระมหาสมณวินิจฉัย

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เรื่องการตั้งแบบการให้อุปสมบทของคณะธรรมยุติกนิกาย (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 170)

เนื่องจากมีพระดำริเห็นว่า วิธีให้อุปสมบทของคณะธรรมยุติกนิกาย บางอย่างมีธรรมเนียมไม่เหมือนกัน ไม่เป็นเอกภาพ ไม่เป็นแบบ ต่างถิ่นต่างคนต่างทำ ไม่งาม แม้ในนิกายเดียวกัน สมควรวางข้อกำหนดจัดระเบียบให้ถูกต้องชัดเจน จึงได้ทรงศึกษา และออกพระมหาสมณาณัติกำหนดวิธีให้อุปสมบทของคณะธรรมยุติกนิกายผ่านที่ประชุมเถรสมาคมในคณะธรรมยุติกนิกาย ให้ใช้เป็นแบบแผนปฏิบัติเดียวกันทั่วประเทศ

เรื่องการตั้งกฎเกณฑ์ใหม่ในการตั้งพระอุปัชฌาย์

เพื่อประโยชน์ในการปกครองคณะสงฆ์ให้เป็นระบบและสะดวกแก่การปฏิบัติเป็นแนวเดียวกัน สอดคล้องกับพระวินัยและกฎหมาย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯโดยพระบรมราชโองการได้ทรงออกพระมหาสมณาณัติผ่านมหาเถรสมาคม กำหนดกฎเกณฑ์การเลือกตั้งอุปัชฌาย์พร้อมข้อแนะนำตักเตือนผู้มีคุณสมบัติที่ได้รับแต่งตั้งให้ถือประพฤติปฏิบัติหน้าที่อย่างถูกต้อง ให้สังวรและรอบคอบเอาการเอางานในภาระหน้าที่ ให้คัดเลือกผู้มีคุณสมบัติสมควรได้รับอุปสมบทด้วยวิจารญาณอันรอบคอบถ่องแท้ อีกทั้งทรงชี้โทษแห่งการให้อุปสมบทผู้ที่ขาดคุณสมบัติว่าเป็นอันตรายเสียหายแก่ผู้รับการอุปสมบทเอง อุปัชฌาย์อาจารย์ คณะสงฆ์ การปกครองคณะสงฆ์ พระศาสนา รัฐบาล และประเทศชาติอย่างไร และบังเกิดคุณประโยชน์ประการใดหากดำเนินการให้อุปสมบทอย่างถูกต้อง (ชื้น ยอดเศรณี, 2514: 90-91)

> . . .อนึ่ง ด้วยปรากฏมีอุปัชฌาย์บางรูปเที่ยวเตร่ให้การอุปสมบทในต่างถิ่นซ้ำซ้อนและแทรกแซงเขตอำนาจการให้อุปสมบทของอุปัชฌายะเจ้าถิ่น ยิ่งกว่านี้ยังมีการจับกุมอุปัชฌายะเถื่อนให้การอุปสมบทเพื่อเห็นแก่ลาภสักการะของประชาชนผู้ไม่รู้ความจริง ความถูกต้อง ต้องด้วยลักษณะเป็นพระจรจัด แม้แต่วิธีการอุปสมบทก็ทำผิดเพี้ยนพระธรรมวินัย ยังความเปรอะเปื้อนเสียแก่คณะสงฆ์ ลบหลู่อำนาจการปกครอง และแก่พระศาสนา จึงได้ทรงตราพระมหาสมณาณัติ ไว้ 16 ข้อ กำหนดขอบเขตอุปัชฌายะให้ถือปฏิบัติอย่างเคร่งครัด. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 261-263)

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เรื่องระเบียบการมีหนังสือสุทธิ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 90-91)

เพื่อปรับปรุงเรื่องอุปัชฌาย์และเป็นผลดีต่อการปกครองอย่างเป็นระเบียบ มีระบบในการจัดทะเบียนพระภิกษุและสามเณรให้ระบุตัวถูกต้องตรงกับอุปัชฌาย์ของตน และระบุสายการปกครองที่ตนสังกัดอยู่ไม่เป็นผู้จรจัดหรือพระเถื่อน จึงทรงกำหนดให้มีหนังสือสุทธิ (บัตรประจำตัวพระ) ทรงวางระเบียบการออกและใช้หนังสือสุทธิ ตลอดจนมาตราในการตรวจสอบสถานภาพเป็นบุคคลของพระภิกษุสามเณรให้ปรากฏสังกัดชัดเจนขึ้นรวม 12 ข้อ พร้อมกับทรงออกแบบตัวอย่างหนังสือสุทธิด้วย พระภิกษุสามเณรทุกรูปต้องถือหนังสือสุทธิไว้ประจำตัว

เรื่องระเบียบพระอารามหลวง (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 378-379)

เพื่อความเป็นระเบียบและเป็นประโยชน์ต่อการปกครองคณะสงฆ์รวมทั้งเกี่ยวกับกิจการบ้านเมือง ทรงวางกฎเกณฑ์ในการกำหนดจัดพระอารามหลวงไว้ร่วม 16 ข้อ ในนั้นทรงแบ่งพระอารามหลวงออกเป็น 2 หมวด ในกรุงเทพฯหมวดหนึ่ง และในหัวเมืองอีกหมวดหนึ่ง จัดระดับเป็นชั้นเอก โท ตรี ทั้ง 2 หมวด แต่ละหมวดยังแบ่งออกเป็นชนิดราชวรมหาวิหาร ราชวรวิหาร วรมหาวิหาร วรวิหาร และชนิดสามัญ ตามคุณสมบัติของแต่ละพระอารามที่มีความเป็นมา และความสำคัญด้านต่างๆ แตกต่างกัน

พระมหาสมณวินิจฉัย

พระมหาสมณวินิจฉัย หมายถึง ข้อพระวินิจฉัยที่เกิดมีอธิกรณ์หรือคดีความ โดยความเห็นชอบของมหาเถรสมาคมและข้อวินิจฉัยในพระศาสนา ในด้านการปกครองและรวมถึงข้อวินิจฉัยที่เกี่ยวกับขนบธรรมเนียมจารีต ประเพณีและวัฒนธรรมของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์ทรงเป็นกลางโดยไม่ทรงมีอคติ ให้คณะสงฆ์กับฝ่ายบ้านเมืองร่วมกันพิจารณา หากคดีใดที่มีลักษณะเป็นโทษทางพระวินัยบัญญัติ (ปัณณัติกวัชชะ) คละกันกับทางบ้านเมือง (โลกวัชชะ) คดีหรืออธิกรณ์เป็นเรื่องทางแพ่งหรืออาญา หากเป็นอธิกรณ์หรือคดีที่เป็นเรื่องโทษทางพระวินัยล้วนๆ เช่น พระเสพเมถุน เป็นต้น ให้เป็นเรื่องของคณะสงฆ์ชำระอธิกรณ์กันเองได้ หากกระทรวงธรรมการกับกระทรวงยุติธรรมพิจารณาคดีและจำเป็นต้องลงโทษถึงขั้นต้องลาสิกขา เจ้าหน้าที่จะกระทำการโดยพลการไม่ได้ ต้องส่งเรื่องขอความร่วมมือกับทางคณะสงฆ์เพื่อดำเนินการให้เป็นไป

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ตามลำดับ ตามขั้นตอนการปกครองคณะสงฆ์ และทางบ้านเมืองจะลงโทษได้นั้นให้เป็นไปตามข้อพิพากษาของศาล

> ในการส่งสึกพระนั้น ฉันเห็นควรกราบบังคมทูลพระกรุณาเฉพาะคดีของพระมีสมณศักดิ์ชั้นรับพระราชทานสัญญาบัตรเทียบเท่าของทางราชการ ในคดีของพระต่ำลงมานั้นชั้นศาลเมืองเพียงเจ้าคณะเมืองสั่งสึกก็พอ ชั้นศาลอุทธรณ์ข้าหลวงพิเศษเพียงเจ้าคณะมณฑลสั่งก็ได้ ถ้าขั้นฎีกาเพียงสังฆราชสั่ง หรือในเวลาว่างสังฆราช สังฆนายกในเถรสมาคมสั่งก็ได้. . .เว้นแต่มีพระบรมราชโองการเป็นอย่างอื่น. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 60-61)

ในการปกครองคณะสงฆ์นั้น เรื่องใหญ่หลวงและสำคัญที่สุดประการหนึ่งคือ “อธิกรณ์” เป็นเรื่องความประพฤติปฏิบัติไม่ดีไม่งาม ไม่ถูกต้อง เป็นโทษ และละเมิดพระวินัยบัญญัติ กฎหมายบ้านเมือง และธรรมเนียมประเพณี เรื่องที่ต้องให้มี พระมหาสมณวินิจฉัยต่างๆ มากมาย เหล่านี้ นอกจากเพื่อความจริงความถูกต้องดีงามคุณประโยชน์และความเป็นธรรมในความสัมพันธ์ระหว่างพระภิกษุกับพระภิกษุ พระภิกษุกับคณะสงฆ์ คณะสงฆ์กับประชาชนทั่วไป และกับรัฐ การตีความ การอธิบายความ การชำระข้อพระธรรมวินัยที่มีประเด็นสงสัยความเห็นไม่ตรงกัน ตลอดจนข้อวัตรปฏิบัติต่างๆ ในพระพุทธศาสนา ยังเพื่อความบริสุทธิ์แห่งความเป็นพระภิกษุและแห่งพระศาสนาอีกด้วย แต่มิใช่เป็นเรื่องมีมูลฐานมาจากอำนาจและผลประโยชน์ของบุคคลหรือคณะบุคคลเหมือนกระบวนการยุติธรรมและระบบตุลาการทางคดีโลกไม่ ดังนั้น พระวินิจฉัยในทุก “อธิกรณ์” หรือ “คดีความ” จึงต้องให้เป็นไปโดยเน้นที่ “เจตนา” ตามหลักแห่ง “กรรม” ทางพระพุทธศาสนาประสานกับ “ความเสียหาย” อันเป็นผลร้ายต่อเนื่องถึงพระศาสนาและประเทศชาติ จึงทรงอธิบายบทพระวินัยบัญญัติ พระบาลี อรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา กฎหมายบ้านเมือง จารีตประเพณี ความคิดเห็นของประชาชน และโทษทั้งที่เป็นปัณณัติกวัชชะ และโลกวัชชะ ทั้งให้ผลในปัจจุบันและอนาคต เหนืออื่นใดคือทรงถือมั่นในหลัก “ธรรมาธิปไตย” โดยทรงละเว้นพระวินิจฉัยใดๆ ภายใต้แห่ง “อคติ 4” ประการ (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 116-118)

เพื่อให้เกิดความยุติธรรมในคณะสงฆ์และที่เกี่ยวกับคณะสงฆ์ พระองค์มีพระดำริผ่านมหาเถระสมาคมทูลเสนอให้มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าเป็น “พระราชบัญญัติจัดศาลพระพุทธอาณา” พุทธศักราช 2458 รวม 2 หมวด หมวดที่ 1 ว่าด้วยขนาดชื่อและกำหนดใช้พระราชบัญญัติ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

มี 3 มาตรา หมวดที่ 2 ว่าด้วยชั้นแห่งศาล มี 7 มาตรา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2535: 170-173) ขอยกตัวอย่างที่สำคัญแห่งพระวินิจฉัยของพระองค์ในฐานะทรงเป็น “ตุลาการชั้นฎีกา” บางเรื่อง ต่อไปนี้

เรื่องวิสุงคามสีมา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2514ค: 408-413)

ความเป็นมาโดยย่อคือ ได้มีการทูลถามเรื่องวิสุงคามสีมาเก่าในนครลำปางว่ามีทั้งที่พม่าอนุญาตไว้เมื่อพม่าครองอยู่ และที่เจ้านายเมืองนั้นอนุญาตไว้ระหว่างที่กรุงสยามเข้าครอง หากสงฆ์สวดสมมติเป็นพัทธสีมาแล้ว ยังจะคงใช้เป็นสีมาได้อยู่หรือไม่ อาศัยที่ประชุมเถรสมาคม พระองค์ได้มีพระมหาสมณวินิจฉัย วางหลักเกณฑ์และลักษณะ ดังนี้

1.1 ในเวลาที่พม่าได้เป็นใหญ่ในนครนี้ พม่าได้อนุญาตที่วิสุงคามสีมาไว้ให้ตั้งวัด ครั้นนครนั้นตกมาเป็นของกรุงสยาม สมเด็จพระเจ้าแผ่นดินสยามมิได้มีพระบรมราชโองการสั่งให้ยกเลิกวัดเหล่านั้นเสีย ชื่อว่าได้ทรงอนุมัติให้ตั้งอยู่ตามเดิม เพราะฉะนั้นพัทธสีมานี้ได้สมมติแล้วเป็นอันใช้ได้

1.2 ก่อนรัชกาลที่ 4 (พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว) ธรรมเนียมกำหนดที่ให้เป็นวิสุงคามสีมานั้น เจ้าหน้าที่ในเมืองนั้นๆ เองเป็นผู้กำหนดให้ การที่กำหนดให้นั้นก็ทำในราชการของสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน ที่วิสุงคามสีมาในนครลำปางอันเจ้าผู้ครองแทนพระเนตรพระกรรณกำหนดให้นั้น ก็เป็นตามธรรมเนียมนั้น สงฆ์ได้สมมติเป็นพัทธสีมาแล้ว เป็นอันใช้ได้ หากจะขยายแดนสีมาออกไปใหม่ต้องขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตก่อน

เรื่องสมมติของสงฆ์และพระศาสนา (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2535: 68-79)

ก่อนนี้วัดดอน ยานนาวา กรุงเทพฯ มีพระหลายชาติหลายนิกายอยู่กันเป็นฝักเป็นฝ่ายเข้ากันไม่ได้ พระพม่า 2 รูปไม่ยอมร่วมอุโบสถสังฆกรรมกับพระฝ่ายทวาย เจ้าอธิการเสนอเรื่องให้ออกจากวัด เจ้าคณะแขวงอนุมัติตาม นายฟิสมอริสผู้แทนกงสุลอังกฤษมีหนังสือถึงพระยาวิสุทธิสุริยศักดิ์ เสนาบดีกระทรวงธรรมการ จึงได้เสนอเรื่องกราบทูลสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ผ่านเจ้าคณะทรงแนะนำให้ปฏิบัติต่อพระพม่า 2 รูปผู้ไม่ยอมเข้าอุโบสถนั้นมีสถานะเป็นเพียงอาคันตุกะให้อยู่อาศัยได้เพียง 3 เดือน พ้นจากนั้นให้ออกจากวัดนั้นไปอยู่ที่อื่นตามระเบียบ ต่อมา ม่องเมียดสา

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

หัวหน้าพวกทายกพม่า ยื่นเรื่องราวร้องเรียนกงสุลอังกฤษบ้าง ทูลถวายฎีกาถึงพระองค์โดยตรงบ้าง อ้างสิทธิถือครองวัดว่า พวกทายกพม่ารุ่นก่อนได้ช่วยกันถ่างรกปลูกกุฏิและสร้างศาลาด้วยทรัพย์ของพวกเขามอบถวาย พระพม่าอยู่มาเป็นเวลานานติดต่อกันถึง 19 ปีแล้วบนที่ส่วนหนึ่งของวัดดอน ที่รัชกาลที่ 1 พระราชทานให้พวกทวายอยู่ พระยาทวายชื่อมังจันจ่าได้สร้างวัดดอนนั้น ฉะนั้น เจ้าคณะแขวงไม่มีอำนาจถือพระพม่าเป็นเพียงอาคันตุกะและขับไล่ออกจากวัดเมื่อสิ้นกำหนดเวลา 3เดือน ทั้งไม่มีสิทธิอำนาจในหมู่กุฏิและศาลาที่เป็นของพวกทายกพม่าสร้างถวายพระพม่า จึงขอให้งดการขับไล่ และขอให้พระพม่าได้อยู่ตามลำพังไม่อยู่ในปกครองของใครเหมือนเดิม ทรงนำเรื่องเข้าหารือเถรสมาคม ร่วมกันพิจารณาหลายด้านหลายระดับทุกแง่ทุกมุมอย่างละเอียดรอบคอบเพื่อความถูกต้องเป็นธรรม ภายใต้กรอบพระวินัยบัญญัติ กฎหมายบ้านเมือง และธรรมเนียมประเพณี และคำนึงถึงความเป็นเอกภาพในศาสนจักร ตลอดจนความสัมพันธ์ระหว่างชาติ จึงได้มีมติประกาศออกเป็นพระมหาสมณนิวิจฉัย สรุป ดังนี้

1. เมื่อ พ.ศ. 2454 สังฆมณฑลได้รับพระราชทานพระบรมราชานุญาตให้รวมวัดในกรุงเทพฯ เข้าสังกัดในคณะกลาง และจัดให้แขวงตามท้องที่อำเภอทางราชการ วัดดอนจึงตกอยู่ในการปกครองของแขวงบางรัก

2. สังฆมณฑลมีความมุ่งหมายจะจัดการปกครองให้ทั่วถึงเป็นเอกภาพ และในวัดหนึ่งๆ จะให้พระร่วมอุโบสถสังฆกรรมด้วยกันได้ไม่แบ่งแยก เพื่อจะป้องกันวิวาทด้วยเรื่องถือนิกายจึงได้ตั้งธรรมเนียมไว้ว่า พระผู้ต่างนิกายไม่ยอมเข้าอุโบสถสังฆกรรมกับพระพวกเจ้าของถิ่น ให้ถือเป็นอาคันตุกะ จะอาศัยวัดต่างนิกายของตนได้เพียง 3 เดือน พ้นกำหนดแล้วต้องออกจากวันนั้นไปอยู่ที่อื่น

3. วินิจฉัยตามธรรมเนียมที่เป็นไปอยู่ ทายกผู้สร้างเสนาสนะคือ หมู่กุฏิก็ตาม ศาลาก็ตาม ถือว่าสร้างเอาบุญ ไม่ใช่สร้างเอาสิทธิครอบครอง กล่าวคือ เพื่อเป็นศาสนสมบัติ อุดหนุนพระศาสนา ไม่ได้เคยเอาคืน แม้ปราภบุคคลผู้เดียว หรือบางพวกสร้างขึ้น เมื่อบุคคลผู้นั้นหรือพวกนั้นไม่อยู่แล้ว ผู้สร้างก็ดี ผู้อยู่ก็ดี ไม่เคยได้ถือเอากรรมสิทธิ์เช่นรื้อถอนเอาไปเป็นประโยชน์ของตนหรือฝ่ายตนหรือรื้อถอนเอาไปสร้างในวัดอื่น ก็ยังเป็นศาสนสมบัติอยู่เหมือนเดิม พวกทายกพม่าสร้างเสนาสนะขึ้นในวัดดอนนั้น ก็เป็นไปตามธรรมเนียมนี้ ต้องถือว่าสร้างถวายไว้ในพระศาสนา จัดเป็น

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สมบัติของคณะสงฆ์และพระศาสนา ผู้สร้างไม่ได้เป็นเจ้าของอีกต่อไป แต่คำนี้ไม่ได้หมายถึงเสนาสนะที่ปลูกในที่ดินของบุคคล

4. อารามและเสนาสนะในกรุงสยามเป็นไปตามธรรมเนียมในพระบาลีครั้งพุทธกาล ทายกสร้างอารามและเสนาสนะก็เพื่ออุทิศถวายแก่พวกภิกษุผู้มาแต่สี่ทิศไว้อาศัยศึกษาเล่าเรียนและปฏิบัติธรรม ดังนั้น อารามและเสนาสนะน้อยใหญ่ที่สร้างขึ้นในพระศาสนาเป็นสาธารณะแก่นิกายทั้งหลาย และแก่ภิกษุสงฆ์ทุกเชื้อชาติ มีตัวอย่างเช่น วัดมหานิกาย ภายหลังเป็นวัดธรรมยุต วัดธรรมยุตกลับเป็นวัดมหานิกาย

5. แต่ก่อนมาปกครองยังหละหลวม มาบัดนี้คณะสงฆ์ร่วมกันจัดการปกครองถ้วนถี่เข้า การปกครองก็ต้องถ้วนถี่เข้มงวดกวดขันตาม ภิกษุผู้อยู่ในเขตจะต้องอยู่ในปกครองเช่นครั้งพุทธกาล พระศาสดาทรงบัญญัติสิกขาบทอย่างใดอย่างหนึ่งขึ้น ภิกษุทั้งปวงก็ต้องอยู่ใต้สิกขาบทนั้น จะอ้างเอาการเคยอยู่ตามลำพังตัวใครตัวมันมาเป็นเครื่องแก้ตัวไม่ได้

เรื่องพระวินัยกับกฎหมายอาณาจักร (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2535: 94-97)

ความโดยย่อคือ นายทองปานอยู่บ้านโพธิกลาง เมืองนครราชสีมาป่วยหนัก คาดว่าเอาชีวิตไม่รอดแน่ หลังทำบุญครั้งสุดท้ายจึงทำหนังสือมอบที่นาถวายวัดหนึ่งและมอบตึกถวายอีกวัดหนึ่ง แต่มีหมายเหตุไว้ข้างท้ายหนังสือ (วิกัป) ว่า หากตนยังไม่ตายขอมีสิทธิเป็นผู้ครองเก็บผลประโยชน์เลี้ยงชีพต่อไป ต่อเมื่อสิ้นชีวิตแล้วจึงจักให้แก่สงฆ์ ต่อมาหายจากป่วยจึงขอหนังสือสองฉบับดังกล่าวคือจากวัดอ้างว่า บกพร่องในทางเลี้ยงชีพ วัดหนึ่งยอมคืนให้ ส่วนอีกวัดหนึ่งไม่ยอมคืนอ้างว่าบุคคลผู้นี้ไม่มีอำนาจบังคับพระสงฆ์คืนที่ดินให้ เพราะเป็นครุภัณฑ์ เจ้าคณะมณฑลจึงนำข้อนี้กราบทูลหารือสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯเพื่อขอพระวินิจฉัย พระองค์ทรงนำเรื่องหารือเถรสมาคม จึงได้มีมติประกาศเป็นพระมหาสมณวินิจฉัย สรุป ดังนี้

1. เรื่องยกที่ดินให้กันอย่างไรใช้ได้ อย่างไรใช้ไม่ได้ จะฟังเอาตามลำพังพระวินัยทั้งหมดไม่ได้ จำต้องฟังตามกฎหมายอาณาจักรประกอบ แม้ตามพระวินัยจะถือว่าเป็นอันให้แล้วตามที่แสดงเจตนา แต่ตามกฎหมายบ้านเมืองยังไม่เป็นอันให้ จะฟ้องร้องเรียกเอาก็คงไม่ได้อยู่เอง ในคดี

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เช่นนี้กฎหมายอาณาจักรเป็นใหญ่กว่าพระวินัย และพระสงฆ์ย่อมอยู่ภายใต้กฎหมายบ้านเมืองด้วย

2. จึงได้ส่งเรื่องนี้ไปขอปรึกษาอธิบดีศาลฎีกาว่าจะพึงได้หรือมิได้ตามกฎหมายอาณาจักร ได้รับตอบในคำของกรรมการสภาศาลฎีกาความว่า ตามรูปหนังสือของนายทองปานเป็นทำนองพินัยกรรมจะได้ให้ผลต่อเมื่อหาชีวิตไม่แล้ว แต่หนังสือนั้นจะฟังเป็นพินัยกรรมมิได้โดยชอบด้วยตัวบทกฎหมาย เป็นหนังสือเข้าในลักษณะให้ก็ยังไม่ได้เพราะใจความลบล้างเสียเองด้วยคำว่า “ยังมีชีวิตอยู่จะขอเป็นผู้ปกครองเก็บผลประโยชน์เลี้ยงชีพ ถ้าสิ้นชีวิตแล้วยอมยกอนุญาตให้โดยแท้” ก็ไม่เป็นอันยกให้ในปัจจุบันนั้นได้ หนังสือหลักฐานของนายทองปานฉบับนี้ เพียงแต่แสดงวาระน้ำจิตในขณะหนึ่ง จะยึดถือเป็นเครื่องผูกมัดโดยชอบด้วยกฎหมายมิได้เลย

3. ข้อพิพาทตัดสินคดีนี้ว่า เมื่อฟังไม่ขึ้นตามกฎหมายอาณาจักร คณะสงฆ์ในสองวัดนั้นหาได้มีกรรมสิทธิ์ในที่นั้นและบ้านนั้นตามหนังสือดังกล่าวไม่ เจ้าอาวาสที่ยอมคืนหนังสือถวายที่นั้นแก่เจ้าของ เป็นผู้แสดงอัธยาศัยดีไม่มักได้ หากหนังสือนั้นจะฟังเป็นพินัยกรรมได้ตามกฎหมายอาณาจักร มีทางที่จะได้ต่อเมื่อ นายทองปานหาชีวิตไม่แล้วของเขาเอง เขาขอคืนๆให้ก็ชอบแล้วเป็นอันรักษาศรัทธาเขา หากไม่ได้เขาก็ยังอาจทำพินัยกรรมเปลี่ยนใหม่ได้ แม้ทางพระวินัยการให้มี “บริกัป” ก็ไม่เป็นอันให้ แม้เมื่อตายแล้วก็ไม่เป็นอันให้เหมือนกัน ฝ่ายที่ไม่ยอมคืนให้นั้น ต้องคืนให้เพราะเหตุผลเป็นผู้มักได้ เข้าให้ด้วยจิตอุปการะแท้ๆ แต่มาเกิดพิพาททำลายศรัทธาประชาชนเช่นนั้น เป็นความเสียหายแก่คณะสงฆ์และพระศาสนา ไม่เป็นความดี ความงามและถูกต้อง จึงให้เจ้าคณะมณฑลสั่งให้คืนหนังสือมอบให้นั้นแก่เจ้าของเดิมไป

เรื่องการครองผ้าของพระสงฆ์มหานิกาย

ในการปกครองคณะสงฆ์ไทย ปัญหาเรื่องการครองผ้าของพระสงฆ์ได้เริ่มมีมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 ขณะนั้นมีพระสงฆ์ 2 นิกาย คือ พระสงฆ์ไทยนิกาย และพระสงฆ์รามัญนิกาย พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวครั้งยังทรงพระฐานเป็นเจ้าฟ้ามงกุฎ ได้ทรงผนวชในคณะสงฆ์ไทยนิกาย แล้วจึงทรงรับพระปฏิปทาในพระสงฆ์รามัญนิกายอีกเพื่อ “ความมั่นขึ้น” ในพระภิกษุ ความปฏิบัติของพระสงฆ์ไทยนิกายส่วนใดบกพร่องย่อหย่อนและหละหลวม ทรงชี้นำให้แก้ไขปรับปรุงเพื่อความถูกต้องอนุวัตตั้งแต่ครั้งเสด็จประทับอยู่อยู่วัดสมอราย (วัดราชาธิวาส) มาแล้ว แต่การที่พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงวิธีครองผ้า แบบครองแหวกของพระธรรมยุตตามอย่าง

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พระรามัญ ไม่เป็นที่ชอบของคนผู้ชอบความเหนี่ยวรั้ง แม้สมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน (รัชกาลที่ 3) ก็ไม่พอพระราชหฤทัย แต่เป็นการปฏิบัติทางพระวินัย จึงทรงพระดุษดีภาพ ครั้นเสด็จเข้าไปทรงรับบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวทอดพระเนตรเห็นพระองค์ทรงห่มแหวกพระรูปอื่นอย่างพระสงฆ์รามัญนิกาย จึงทรงตรัสถามเบาๆว่า “เอาอย่างพระมอญทำอะไร ?” พระองค์ทรงขึ้นบ้าง “เข้าใจว่าเพื่อป้องกันบริษัท” (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513: 18-19)

ต่อมาเมื่อวันที่ พ.ศ. 2457 ในการประชุมเถรสมาคมฝ่ายมหานิกาย 19 รูป สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ องค์ประธานในที่ประชุม ทรงปรารภเรื่อง วิธีครองผ้าของพระมหานิกาย ซึ่งนิยมการห่มแหวกมากขึ้นตามลำดับ ความตอนหนึ่งว่า

> . . .ขอพระเถรานุเถระจงเข้าใจเรื่องการครองผ้านี้ว่า พระองค์หาได้มีพระประสงค์จะให้พระมหานิกายห่มแหวกตามพระธรรมยุตไม่ มีพระประสงค์แต่เพียงว่าจะให้เลือกวางแบบลงเป็นระเบียบเรียบร้อยแน่นอนชัดเจนว่าจะเอาอะไรอย่างไรเท่านั้น. . .หรือจะเพ่งความสะดวกเป็นที่ตั้งก็สุดแต่มติที่ประชุมนี้ที่ได้ให้โอวาทกรรมการแต่ละท่านพิจารณาไตร่ตรองล่วงหน้ามาก่อน เมื่อตกลงอย่างไรแล้ว จะได้ทรงออกพระมหาสมณวินิจฉัยตามนั้น. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ และ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2513: 19)

ตามที่ถือปฏิบัติกันตั้งแต่ตั้งคณะธรรมยุติกนิกายมา การครองผ้ามี 2 แบบ แบบที่ 1 อย่างพระมหานิกายเคยครองอยู่ คือ ม้วนลูกบวบชักขึ้นเอาริมผ้าพาดบ่า หนีบลูกบวบไว้ที่รักแร้ซ้าย เรียกว่า ห่มดอง แบบที่ 2 อย่างพระธรรมยุตใช้ครองอยู่ตามแบบพระรามัญคือเอาลูกบวบพาดบ่าเสียทีเดียวไม่ต้องหนีบคลายลูกบวบแหวกเอามือขวาสอดออก เมื่อที่ประชุมได้ลงมติเป็นที่พร้อมเพรียงกันแล้ว พระองค์จึงทรงประทานพระมหาสมณวินิจฉัย สรุป ดังนี้

1. ภิกษุทั้งหลายในพระพุทธศาสนาเดียวกันนี้ มีพระบรมศาสดาแห่งพุทธบริษัทเดียวกัน ย่อมมีสิทธิในอันจะปฏิบัติพระวินัยตามเห็นว่าชอบอย่างไรเสมอกันหมด หากจะกำหนดตายตัวลงไปว่า มหานิกายให้ห่มอย่างนั้น ธรรมยุติกนิกายให้ห่มอย่างนี้ ก็จะเป็นการจำกัดและตัดสิทธิของทั้งสองฝ่ายผิดกิจพระศาสนา จะเป็นเครื่องมือเดือดร้อนแก่ภิกษุผู้ต้องฝืนใจทำ เพราะฉะนั้น พระ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

มหานิกายรูปใด ยังพอใจห่มผ้าแบบเดิมก็จงห่มไป รูปใดพอใจห่มแหวกก็จงห่มได้ แต่จงห่มให้เรียบร้อยถูกระเบียบอันวางไว้ให้เป็นที่ศรัทธาของประชาชน

2. การวางระเบียบการครองผ้าของมหานิกาย พ.ศ. 2457 นี้ ก็เพื่อความเสมอกัน ปฏิบัติในรูปแบบเดียวกัน ต้องถือระเบียบแบบแผนร่วมกัน

> หากไม่อาจสนองความพอใจก็งดเสียก็ได้ อาจเลิกถอนเปลี่ยนแปลงได้อยู่. . .อย่าว่าแต่พระมหาสมณวินิจฉัยนี้เลย แม้พระพุทธบัญญัติก็ดี พระราชบัญญัติก็ดี อันตั้งไม่เหมาะสมก็ยังแก้ไข เลิกถอนเสียบ้าง เรื่องนี้ก็เป็นแต่สิทธิ ไม่ใช่เกณฑ์สำหรับถือเอาเป็นเครื่องบังคับน้ำใจกัน ผู้ใดไม่ยอมทำตามก็ไม่ควรถูกลงโทษ ระเบียบนี้สุดแต่พระมหานิกายจะเห็นควรรื้อกลับลงมติใหม่เอาอย่างไร เมื่อมีพระบางพวกยังนิยมในการครองผ้าแบบเดิม ก็ควรได้รับการผ่อนผันให้เป็นทางอำนายความสะดวกแกพวกนั้น. . . (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 318-320)

3. จึงได้ทรงมอบร่างพระมหาสมณวินิจฉัยให้เสนาบดีกระทรวงธรรมการนำขึ้นทูลเกล้าของพระราชทานพระราชวินิจฉัย เพื่อลงพระนามาภิไธยประกาศใช้ ดังความตอนหนึ่งว่า

> . . .ตามความตกลงในที่ประชุมเถรสมาคมมหานิกายนั้น ก็ปรากฏชัดว่า พระมหานิกายนิยมไปในทางห่มแหวกแล้วโดยมาก เพราะฉะนั้นก็ควรที่จะให้ไปตามความนิยมร่างพระมหาสมณวินิจฉัยได้อ่านดูแล้วไม่มีข้อทักท้วงประการใด เพราะปรากฏชัดอยู่แล้วว่า ได้ทรงร่างตามความตกลงในเถรสมาคมมหานิกาย. . .จึงเป็นอันยุติว่า เมื่อห่มอยู่อย่างไรภายนอกพระราชสำนักแล้วก็ให้ห่มอย่างนั้นเข้ามาในพระราชสำนักเถิด (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2516: 321)

เรื่องอธิกรณ์พระศรีวิชัย (ครูบาศรีวิชัย) (สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ, 2536: 300-307)

อธิกรณ์นี้เป็นคดีประวัติศาสตร์คดีหนึ่งแห่งการคณะสงฆ์ไทย เกี่ยวโยงหลายระดับหลายลักษณะ ทั้งด้านศาสนจักรและราชอาณาจักร ด้านพระศาสนาและสังคมวัฒนธรรม จากหัวเมืองถึงส่วนกลาง จากเจ้าคณะปกครองต่ำสุดถึงสูงสุดคือสมเด็จพระสังฆราชเจ้า สกลมหาสังฆปริณา

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ยก ผู้ทรงมีพระอำนาจวินิจฉัยในฐานะประธานศาลฎีกาของคณะสงฆ์ไทย การดำเนินคดี ขบวนการ ขั้นตอน และการวินิจฉัยตัดสินความได้เสนอข้อคิดแบบอย่างเป็น “นิติปรัชญา” อีกระดับหนึ่งของไทยตามหลักธรรมาธิปไตย สรุป ดังนี้

1. ทรงไต่สวนสรุปวินิจฉัยและตัดสินไม่ให้กระทำโดยมุ่งเอาแต่ผิด เอาแต่ถูก แต่ให้สังวรและตระหนักด้วยใจอันปราศจากมลทิน คือ อคติ มุ่งความเป็นธรรมและความยุติธรรม ความถูกต้องดีงามและการสร้างสรรค์คุณประโยชน์ และความเป็นแบบอย่างไม่ใช่การทำลาย

2. มีผลดีผลเสียต่อการปกครองทั้งทางคณะสงฆ์ และทางบ้านเมือง ตลอดจนความมุ่งหวังของพระวินัย ธรรมเนียมประเพณี และความรู้สึกนึกคิดของประชาชน

3. การพิจารณาวินิจฉัยลงโทษให้พอดีกับเหตุกับผล ยึดหลักปัคหกรรมและนิคหกรรมตามสายและขั้นตอนการปกครองให้ทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องมีส่วนร่วม

4. อำนาจบ้านเมืองจะนำมาใช้กับการคณะสงฆ์ จะต้องดำเนินการด้วยความเห็นชอบของคณะสงฆ์ ตามขั้นตอนแห่งพระวินัยบัญญัติ ไม่ใช่ทำไปโดยอำนาจราชการ

5. การศึกษาวิเคราะห์และการพิจารณาต้องมี “โยนิโสมนสิการ” ด้วยหลักการและวิธีการไตร่ตรองอย่างถี่ถ้วนลึกซึ้ง แยกแยะคดีตามแนวตรรกะต่างกรรมต่างวาระโดยแบ่งเป็นประเด็น

6. ปราศจากข้อมูล หลักฐานและพยานแห่งความจริงและความถูกต้อง โดยถือเอาความเชื่อถือของบุคคลหรือกลุ่มบุคคลเป็นเหตุตัดสินย่อมไม่ได้ แต่ต้องถือหลักใจเขาใจเรา

7. การเรียกสำนวนอธิกรณ์มาพิจารณา จะกระทำได้ต่อเมื่อเห็นว่ามีมูลเพียงพอ เป็นทางที่จะกำจัดมลทินพระศาสนา และดับทุกข์ร้อนให้ผู้เกี่ยวข้องในคดี

8. แม้ไม่ปฏิเสธเสียงประชาชนคือเสียงสวรรค์ แต่จะถือเอาเสียงคนมาก (ประชาธิปไตยหรือคณาธิปไตย) เป็นประมาณเสมอไปไม่ได้ ที่ต้องเชื่อมั่นและยึดถือได้อย่างแท้จริงคือ “ธรรมาธิปไตย”

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สรุป การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์ทรงนำแนวทางการปกครองของฝ่ายบ้านเมืองมาประยุกต์ใช้กับการปกครองคณะสงฆ์ ภายใต้พระธรรมวินัย กฎหมายบ้านเมือง และขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคม โดยมีวัตถุประสงค์ต่างกัน ทรงผสมผสานสาระสำคัญของระบบการปกครอง ให้สอดคล้องกับบทบัญญัติของพระธรรมวินัย อันมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 เพื่อให้คณะสงฆ์มีเอกภาพในการปกครองกันเอง โดยมีมหาเถรสมาคมอันเป็นองค์กรที่มีอำนาจสูงสุดในการปกครองและเพื่อให้เป็นประโยชน์สูงสุดต่อการพระศาสนาและแก่สังคมประเทศชาติทั้งในปัจจุบันและอนาคตต่อไป

วิเคราะห์ภาวะผู้นำด้านการปกครองคณะสงฆ์

คณะสงฆ์ก่อนสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าเจ้าฯนั้น พระภิกษุสามเณรได้รับการอุปถัมภ์เป็นพิเศษต่างเสพสุขในลาภสักการะจนความประพฤติและการปฏิบัติย่อหย่อน มีการละเมิดพระธรรมวินัยผิดวิสัยของสมณะและได้รับการอภัยโดยรัฐและค่านิยมในสังคม ด้วยความประพฤติปฏิบัติเช่นนี้ยังความเสื่อมเสียแก่คณะสงฆ์และเป็นอันตรายอย่างยิ่งต่อพระศาสนา และได้เกิดมีคณะใหม่ขึ้นคือ คณะธรรมยุตติกนิกาย โดยมีพระวชิรญาณ ภิกขุ อันเป็นพระนามของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อครั้นทรงผนวช ทรงเป็นผู้นำในการเปลี่ยนแปลงวงการคณะสงฆ์ในยุคนั้น ทรงนำพาศิษยานุศิษย์ประพฤติดีปฏิบัติชอบด้วยธรรมและวินัยและมีความแตกต่างในด้านข้อวัตรข้อปฏิบัติแต่ยังทรงไว้ซึ่งความคิดความเชื่อตามพระธรรมและวินัยเดียวกัน การศึกษาก็ดี การคณะสงฆ์ก็ดียังอยู่ภายใต้เอกอัครศาสนูปถัมภกของพระมหากษัตริย์พระองค์เดียวกัน ในส่วนการปกครองคณะสงฆ์ในสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้านั้น พระองค์ทรงนำแนวทางการปกครองของฝ่ายบ้านเมืองมาประยุกต์ปรับใช้กับการปกครองคณะสงฆ์ ทรงใช้ระบบอุปัชฌาย์อาจารย์กับสัทธิวิหาริกอันเตวาสิก อันเป็นความสัมพันธ์อย่างเป็นระบบและมีเอกภาพพร้อมทั้งใช้พระเดชพระคุณที่มีคุณธรรม และทรงเสนอให้มีการแต่งตั้งมหาเถรสมาคมเพื่อการปกครองและขยายการบริหารด้วยพระราชบัญญัติลักษณะการปกครอง ร.ศ. 121 อันรองจากพระธรรมวินัยภายใต้หลักธรรมาธิปไตย ทรงแยกคณะสงฆ์ออกจากการปกครองบริหารของฝ่ายบ้านเมือง ให้คณะสงฆ์มีอิสระในการปกครองกันด้วย เพื่อให้เกิดความเป็นเอกภาพ แต่ยังมีความสัมพันธ์อันแนบแน่นกับฝ่ายบ้านเมืองที่มีความเกี่ยวเนื่องโดยสถานภาพและบทบาทระหว่างศาสนจักรและราชอาณาจักรให้เป็นสถาบันหลักของชาติไทย คือ ชาติ พระศาสนา และพระมหากษัตริย์

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

บทที่ 5

สรุปและข้อเสนอแนะ

สรุป

จากการศึกษาภาวะผู้นำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ สรุป ดังนี้

1. ความหมาย ลักษณะ คุณลักษณะ บทบาทหน้าที่และทฤษฎีภาวะผู้นำ

1. ผู้นำ คือ บุคคลที่มีลักษณะและคุณสมบัติเด่นชัด หรือโดยชาติกำเนิด หรือโดยการยอมรับของส่วนรวม มีความรู้ความสามารถเด่นกว่าผู้อื่น และมีอิทธิพลทางด้านความคิด เป็นบุคคลที่มีคุณภาพ อันจะพากลุ่มไปสู่จุดหมายที่ดีงามและให้เกิดประโยชน์ร่วมกัน

2. ภาวะผู้นำ คือ บุคคลที่มีความคิดที่เป็นระบบ มีวิสัยทัศน์สามารถคาดการณ์ ลักษณะหรือเหตุการณ์ต่างๆ ล่วงหน้าได้ด้วยเหตุด้วยผล มีศิลปะหรือทักษะ อันเป็นที่ยอมรับของคนโดยส่วนรวม มีความสามารถในอันที่จูงใจบุคคลอื่น และสามารถรับฟังความคิดเห็นของบุคคลอื่นเพื่อให้บรรลุเป้าหมายของสถาบันหรือองค์กรนั้นๆ นำไปสู่จุดหมายปลายทางในอันที่จะสร้างประโยชน์หรือบำเพ็ญประโยชน์เพื่อส่วนรวม

3. รูปแบบของผู้นำต้องมีอำนาจหน้าที่อย่างชัดเจน และให้ผู้ใต้บังคับบัญชาสามารถแสดงทัศนะหรือความเห็น เพื่อสร้างความสัมพันธ์และเป็นแรงจูงใจในการปฏิบัติงาน เพื่อทำให้บรรลุเป้าหมายตามที่ผู้นำได้ตั้งไว้

4. คุณสมบัติของผู้นำ ต้องเป็นบุคคลที่วางตัวน่าเชื่อถือ มีความหนักแน่น ยอมรับคำติชมและการวิพากษ์วิจารณ์ มีสุขภาพร่างกายที่ดี มีสติปัญญาไหวพริบ มีวิสัยทัศน์ ใช้เหตุผลเหนืออารมณ์ สามารถตัดสินใจโดยยึดถือคุณธรรมเป็นหลัก ไม่มีอคติ มีความรับผิดชอบและเปิดโอกาสให้ผู้ใต้บังคับบัญชาแสดงความคิดเห็น แสวงหาความรู้อยู่ตลอดเวลา รู้จักเสียสละประโยชน์ส่วนตน เพื่อประโยชน์ส่วนรวม มีความจงรักภักดีต่อสถาบันหลักของชาติ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

5. บทบาทและหน้าที่ คือ ต้องอยู่คู่กัน เป็นพฤติกรรมที่สังคมคาดหวังและคาดหมาย ประสารความร่วมมือกับทุกฝ่ายที่เกี่ยวข้องกับการทำงาน สามารถวางแผนงาน การสั่งการ การตัดสินใจ การกำหนดนโยบาย การควบคุมดูแลงาน สนับสนุนให้ผู้บังคับบัญชา ทำงานอย่างมีประสิทธิภาพ ตลอดจนรับผิดชอบต่อการทำงานต่างๆและผลักดันให้บังเกิดความสำเร็จที่เป็นไปตามจุดหมายที่ตั้งไว้

6. สรุป ภาวะผู้นำนั้นมีหลายลักษณะแตกต่างกันไปตาม ลัทธิ ความคิด ความเชื่อ อุดมการณ์หรือภูมิหลังที่มีอิทธิพลของแต่ละช่วงยุคแต่ละสมัย และอาจมาพร้อมกับสัญชาตญาณที่ติดตัวมาแต่กำเนิด มีสถานการณ์ เวลา โอกาส สภาพแวดล้อมทางสังคมเป็นตัวเชื่อมโยงและเป็นเครื่องชี้วัดความเป็นผู้นำ มีการใช้อำนาจหน้าที่ที่มีอยู่กระทำในสิ่งที่ผู้นำปรารถนาและอำนาจหน้าที่นั้น อาจมาจากความสัมพันธ์ภายนอกของผู้นำ หรืออาจมีความคิดริเริ่มในอันจะสร้างแรงจูงใจและจุดมุ่งหมายร่วมกันโดยการบังคับหรือไม่มีการบังคับ เพื่อทำหน้าที่ให้สอดคล้องกับภาระหน้าที่ที่ได้รับมอบหมาย เพื่อให้บรรลุเป้าหมายตามที่ตั้งเป้าไว้ และเป็นศิลปะสำหรับนักบริหารจัดการ เป็นจุดศูนย์กลางของพฤติกรรม คือ การใช้อำนาจและอิทธิพล ตามบทบาทและหน้าที่ เพื่อตอบโจทย์ความต้องการ จากการคาดหวังและการคาดหมายของบุคคลหรือสังคมนั้นๆ

2. ภาวะผู้นำในคำสอนของพระพุทธศาสนา

ต้องมีบุญอันเป็นความสำเร็จติดตัวมาแต่กำเนิดและมีชาติกำเนิดอันเป็นที่ยอมรับในสังคม มีรูปลักษณ์ อัตลักษณ์และลักษณะพร้อมทั้งอุปนิสัยเป็นที่เลื่อมใสและทำให้เกิดความศรัทธาน่าเชื่อถือ มีศีลธรรมและจริยธรรม พร้อมด้วยคุณธรรม เป็นบัณฑิตที่มีศึกษาและแสวงหาความรู้อยู่ตลอดเวลา สำรวจข้อบกพร่อง ข้อผิดพลาดของตนเอง ในอันที่จะพัฒนาตนให้เป็นแบบอย่าง มีทรัพย์สมบัติอันเป็นกำลังสำคัญรวมทั้งอำนาจ ยศหรืออิสริยยศที่สามารถให้คุณและให้โทษ รู้จักการเสียสละประโยชน์ส่วนตัวเพื่อรักษาประโยชน์ พัฒนาประโยชน์และบำเพ็ญคุณประโยชน์แก่ส่วนรวม การที่จะเป็นผู้นำได้นั้น ต้องมีวิสัยทัศน์รู้และเข้าใจศักยภาพ ขีดความสามารถของผู้ร่วมงานหรือผู้ใต้บังคับบัญชา ในอันที่จะทำให้บรรลุเป้าหมายตามที่ผู้นำตั้งเป้าไว้ หรือไม่ประสบความสำเร็จก็ขึ้นอยู่กับความสามารถในการเข้าใจและรู้ศักยภาพของผู้ร่วมงานหรือผู้ใต้บังคับบัญชา เช่นเดียวกัน เปรียบเสมือนบุคคลผู้เลี้ยงโค ย่อมดูแลรักษาและเข้าใจในโคฉันนั้น พร้อมทั้งเข้าใจเหตุการณ์ สถานการณ์ สภาวการณ์ทั้งในส่วนอดีต ปัจจุบันและ

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

อนาคต เพื่อปรับปรุง เปลี่ยนแปลง แก้ไข รวมทั้งสร้างแนวคิด ปลูกฝังแนวคิดและนโยบายของสถาบันหรือหน่วยงานไปในทิศทางที่ดีขึ้น

3. ภาวะผู้นำด้านการศึกษา

การจัดการศึกษาของชาติในหัวเมืองโดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ทรงริเริ่ม ปรับปรุง เปลี่ยนแปลงและวางระบบการศึกษาของกุลบุตรไทยให้อยู่คู่กับวัด เพื่อไม่ให้กุลบุตรห่างเหินจากพระศาสนา และเพื่อความกระชับ เพื่อความเป็นเอกภาพในการบริหาร ได้บังเกิดผล มีโรงเรียนแพร่หลายตามวัดต่างๆทั่วราชอาณาจักร เป็นรากฐานอันสำคัญยิ่งแห่งการศึกษาเล่าเรียนของกุลบุตรในภูมิภาคต่างๆ ซึ่งปรากฏถึงปัจจุบัน นับเป็นก้าวของความสำเร็จอันยิ่งใหญ่อันก่อให้เกิดคุณประโยชน์แก่ประเทศชาติและพระศาสนา และทำให้พระสงฆ์เข้ามามีบทบาทอันสำคัญในการบำเพ็ญประโยชน์และเป็นผู้นำทางสังคมในยุคนั้นในด้านการปลูกฝังคุณธรรมจริยธรรมพร้อมทั้งศีลธรรม

ส่วนการศึกษาของคณะสงฆ์โดยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯนั้น ทรงวางพื้นฐานและแบบอย่างการศึกษาเล่าเรียนที่ทรงจัดขึ้นในวัดบวรนิเวศวิหาร เป็นต้นแบบของการศึกษาคณะสงฆ์ไทย ทรงจัดการศึกษาแบบบูรณาการของพระปริยัติธรรมแผนกธรรมและแผนกบาลี ทรงปลูกฝังแนวคิดที่ถูกต้องในคุณค่าและความหมายของการศึกษา เพื่อให้ได้คุณลักษณะที่มีมาตรฐานเดียวกัน เพื่อให้พระภิกษุและสามเณรมีความรู้ทั้งด้านธรรมวินัยควบคู่กันไปกับความรู้ด้านภาษาบาลี ในอันจะยังประโยชน์ทั้งในส่วนของผู้เรียนเองและในส่วนของการเผยแผ่พระศาสนา ทำให้ผู้เรียนสามารถอธิบายเนื้อความจากภาษาบาลี แปลเป็นเนื้อความภาษาไทย เรียนให้เข้าใจทั้งสองส่วนเพื่อให้เป็นผู้มีการศึกษาที่ดีและได้ความรู้ทางพระธรรมวินัยนำทางสู่การประพฤติปฏิบัติที่ถูกต้องตามหลักพระพุทธศาสนา เพื่อให้เป็นบุคลากรที่สมบูรณ์ของพระพุทธศาสนา และเป็นประชาชนที่ดีมีคุณภาพของชาติต่อไป

4. ภาวะผู้นำด้านการปกครองคณะสงฆ์

การปกครองคณะสงฆ์ในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ พระองค์ทรงนำแนวทางการปกครองของฝ่ายบ้านเมืองมาประยุกต์ใช้กับการปกครองคณะสงฆ์ ภายใต้พระธรรมวินัย กฎหมายบ้านเมือง และขนบธรรมเนียมประเพณีของสังคม โดยมีวัตถุประสงค์ต่างกัน ทรง

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ผสมผสานสาระสำคัญของระบบการปกครอง ให้สอดคล้องกับบทบัญญัติของพระธรรมวินัย อันมีพระราชบัญญัติลักษณะปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ. 121 เพื่อให้คณะสงฆ์มีเอกภาพในการปกครองกันเอง โดยมีมหาเถรสมาคมอันเป็นองค์กรที่มีอำนาจสูงสุดในการปกครองและเพื่อให้เป็นประโยชน์สูงสุดต่อการพระศาสนาและแก่สังคมประเทศชาติทั้งในปัจจุบันและอนาคตต่อไป

5. **พระอุปนิสัยที่มีผลต่อภาวะผู้นำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ**

ทรงมีกัลยาณมิตรที่ให้โอกาสในการเรียนรู้ที่เหนือกว่าบุคคลอื่น เพราะได้คบกับบุคคลผู้เป็นกัลยาณมิตรที่หล่อหลอมพระอุปนิสัยและให้การศึกษาเริ่มต้น จนถึงคณะครูอาจารย์ทั้งที่เป็นคฤหัสถ์และเป็นพระภิกษุ ทั้งเป็นชาวไทยและชาวต่างประเทศ ชีวิตในพระบรมราชวัง ย่อมไม่มีสถานที่ใดในโลกมนุษย์จะเปรียบเทียบได้ถึงความสมบูรณ์ที่เอื้อต่อการพัฒนาทุกด้าน ความวิตกกังวลในเรื่องปัจจัยการครองชีพไม่พึงมี ความพรั่งพร้อมด้วยปัจจัยที่จำเป็นเหล่านี้ทำให้พระองค์ทรงมีพระกำลังในการสร้างสรรค์พัฒนา พระอุปนิสัยส่วนพระองค์ชอบที่จะเข้าไปหาและอยู่ใกล้ผู้รู้นักปราชญ์ เพื่อศึกษาหาความรู้ เพราะลำพังแต่มีกัลยาณมิตรแล้วแต่ไม่เข้าไปใกล้เพื่อเรียนรู้สิ่งที่เป็นประโยชน์ ย่อมสูญเสียโอกาสอันเป็นคุณ ทรงวางพระองค์ในทางถูกต้องเหมาะสมดีงามมาโดยตลอดพระชนม์ชีพทรงทำในสิ่งที่ควรทำ ทรงเลือกสรรสิ่งที่ได้เรียนรู้จากแหล่งความรู้มาใช้เกิดประโยชน์ ทั้งแต่พระองค์เองและแก่ส่วนรวม โดยเฉพาะการที่พระองค์ทรงกลับพระทัยจากอบายมุขที่ทรงหลงละเลิงอยู่ในขณะทรงพระเยาว์สู่คุณค่าที่เหมาะสมดีงาม พระองค์ทรงเคารพถือความมีระเบียบมีวินัยอย่างเคร่งครัด ในการดำเนินชีวิต และการอยู่ร่วมกันในสังคม เห็นได้จากการที่พระองค์ทรงดำเนินกรณียกิจในด้านต่างๆ ให้เป็นไปอย่างเคร่งครัดและทรงมีจริยาวัตรที่ดีงามเหมาะสมกับการอุบัติในราชนิกุลและพระภิกษุในพระพุทธศาสนาและทรงบริหารเวลาที่ทรงงานแสดงให้เห็นถึงพระจริยวัตรที่มีระเบียบและสัจจะในพระองค์ จากคุณสมบัตินี้เองทำให้พระองค์สามารถทรงงานและสร้างคุณประโยชน์ได้อย่างมากมาย พระวิสัยทัศน์ของพระองค์ทรงมีทัศนคติที่กว้างไกลและรับการศึกษาตามแบบตะวันตก แต่มิได้ทำให้พระองค์อ่อนไหวและเพลิดเพลินไปตามกระแสความเชื่อและความคิดแบบตะวันตก หากแต่ทรงมองการณ์ที่กว้างไกลกว่ากระแสที่มนุษย์ประสบอยู่ ทรงคำนึงถึงประโยชน์อันยั่งยืน ในการพัฒนาที่เหมาะสมแก่ประชาชนที่สามารถพึ่งพาตนเองได้ พระองค์ทรงสุขุมลุ่มลึกและแม่นยำ ทรงพิจารณาด้วยเหตุด้วยผลให้เห็นคุณค่า ทรงวิเคราะห์ให้เข้าถึงความจริงและความถูกต้อง ทรงใช้สติปัญญาไตร่ตรองพิจารณาและทรงปรึกษาผู้รู้เพื่อป้องกันเหตุของความผิดพลาด ทรงวิเคราะห์เห็นความจริงและความถูกต้องของชีวิต

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ทั้งทางธรรมชาติ และทางวัฒนธรรมที่ต้องพึ่งพาอาศัยกันในระดับแห่งความพอดี ในแนวทางแห่งการผสมผสาน

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะในการวิจัยครั้งต่อไป

1. ควรมีการศึกษาพฤติกรรมภาวะผู้นำของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส เพื่อให้รู้ว่า พระองค์ทรงมีพฤติกรรมหลักของการบริหารคณะสงฆ์อย่างไร

2. ควรมีการศึกษาภาวะผู้นำของพระบรมวงศานุวงศ์ ทุกๆพระองค์ ที่มีอิทธิพลต่อสังคมไทยในทุกๆด้าน เพื่อให้เป็นคติ เตือนใจว่า สถาบันพระมหากษัตริย์สร้างความเจริญแก่ประเทศชาติอย่างไร และควรยกย่องเทิดทูลสืบไป

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

เอกสารและสิ่งอ้างอิง

กวี วงศ์พุฒ. 2542. **ภาวะผู้นำ**. กรุงเทพมหานคร: บี.เค.อินเตอร์ปรินท์.

กิตติ ตยัคคานนท์. 2543. **เทคนิคการสร้างภาวะผู้นำ**. พิมพ์ครั้งที่ 10. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์เปลวอักษร.

ชื้น ยอดเศรณี. 2514. **พระประวัติสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ชุบ กาญจนประกร. 2509. ภาวะผู้นำเชิงสร้างสรรค์. **วารสารรัฐประศาสนศาสตร์** ฉบับพิเศษ 2509.

ณรงค์ เส็งประชา. 2541. **มนุษย์กับสังคม**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: โอ เอส พริ้งติ้ง เฮ้า.

ติน ปรัชญพฤทธิ์. 2514. **การบริหารการพัฒนา : ความหมาย เนื้อหา แนวทางและปัญหา**. พิมพ์ครั้งที่ 4. กรุงเทพมหานคร: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

ทวิช เปล่งวิทยา. 2530. **จิตวิทยาผู้นำ**. กรุงเทพมหานคร: รุ่งเรืองสาส์นการพิมพ์.

นพพงษ์ บุญจิตราตุลย์. 2534. **หลักการบริหารการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: บพิธการพิมพ์.

น้อย สุปิงคลัด. 2537. **ภาวะความเป็นผู้นำในงานพัฒนาชุมชน**. วิทยากรบรรยายวิชา ภาวะผู้นำสำหรับผู้บริหารการศึกษาประจำเขตการศึกษาเขต 11. มปท. (เอกสารอัดสำเนา).

พระเมธีธรรมาภรณ์ (ประยูร ธรรมจิตโต). 2536. **ระเบียบการปกครองคณะสงฆ์ไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์.

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

พระวิสุทธิโสภณ. 2543. **การปกครองคณะสงฆ์ไทย**. มหาจุฬาลงกรณ์ราชวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณ์.

พระมหาบุญเรือง ฐิตธฺโม (สุทธิชัย). 2549. **การศึกษาเชิงวิเคราะห์ภาวะผู้นำในพระพุทธศาสนา : ศึกษาเฉพาะกรณีวิธีแก้ปัญหาของพระพุทธเจ้า**. วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพุทธศาสนาและปรัชญา, มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย.

พระมหาศีรชัย วรคุณากุล (วชิรเมธี) 2552. **ภาวะผู้นำของเจ้าอาวาส : กรณีศึกษาวัดในเขตปกครองคณะสงฆ์เขตสายไหม**. วิทยานิพนธ์รัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต บัณฑิตวิทยาลัย, มหาวิทยาลัยประทุมธานี.

ภิญโญ สาธร. 2526. **หลักการบริหารการศึกษา**. กรุงเทพมหานคร: คุรุสภา.

มหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์. 2525. **พระสูตรและอรรถกถาแปล**. เล่มที่ 1 ภาคที่ 2, เล่มที่ 1 ภาคที่ 3, เล่มที่ 2 ภาคที่ 1. พิมพ์ครั้งที่ 4/2542 พิมพ์เนื่องในวโรกาสครบ 200 ปี แห่งพระราชวงศ์จักรี กรุงรัตนโกสินทร์ พุทธศักราช 2525. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2521ก. **ประวัติมหามกุฏราชวิทยาลัยในพระบรมราชูปถัมภ์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

มหามกุฏราชวิทยาลัย. 2521ข. **ประวัติการปกครองคณะสงฆ์ไทยและลักษณะการปกครองคณะสงฆ์ไทยโดยสังเขป**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2547. **ประวัติคณะธรรมยุต**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ยงยุทธ์ เกษสาคร. 2533. **ภาวะผู้นำและการจูงใจ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ห้างหุ้นส่วนจำกัด ป. สัมพันธ์พานิช.

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

รังสรรค์ ประเสริฐศรี. 2544. **ภาวะผู้นำ**. กรุงเทพมหานคร: ธนธัชการพิมพ์.

รัศมี ภิบาลแทน. 2537. **คุณลักษณะของความเป็นผู้นำ**. กรุงเทพมหานคร: วารสารรามคำแหง.

วิฑูรย์ สิมะโชคดี. 2538. **ทฤษฎีและเทคนิคปฏิบัติสำหรับยอดหัวหน้างาน**. กรุงเทพมหานคร: บริษัท ซีเอ็ดยูเคชั่น จำกัด (มหาชน).

สุเชาวน์ พลอยชุม. (บรรณาธิการ). 2536. **100 ปี มหามกุฏราชวิทยาลัย 2436-2536**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2541. **พระเกียรติคุณสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สิทธิ์ บุตรอินทร์ และคณะ. 2546. **สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส : งานและพระดำริด้านการศึกษาและการปกครอง**. โครงการวิจัยพุทธศาสตร์ศึกษา. ศูนย์พุทธศาสตร์ศึกษา จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2514ก. **ประมวลพระนิพนธ์–ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา** (พระมหาสมณศาสน์ เล่ม 4). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2514ข. **ประมวลพระนิพนธ์–การศึกษา** (พระมหาสมณศาสน์ เล่ม 3). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2514ค. **ประมวลพระนิพนธ์-การคณะสงฆ์** (พระมหาสมณศาสน์ เล่ม 1). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส. 2516. **ประมวลพระนิพนธ์-การพระศาสนา** (พระมหาสมณศาสน์ เล่ม 2). กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2533. **พระมหาสมณนิยมในการบริหารการคณะสงฆ์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2534. **แนวพระดำริทางการคณะสงฆ์**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2535. **พระมหาสมณวินิจฉัย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2537. **วินัยมุข เล่ม 1**. พิมพ์ครั้งที่ 38/2537. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2538ก. **วินัยมุข เล่ม 3**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2538ข. **พุทธศาสนสุภาษิต เล่ม 1**. พิมพ์ครั้งที่ 32/2538. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2538ค. **วินัยมุข เล่ม 2**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย

_____. 2539. **พระมหาสมณวาทะ**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

_____. 2544. **พระประวัติตรัสเล่า**. พิมพ์ครั้งที่ 2/2544. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรณาณวโรรส และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2513. **ตำนานวัดบวรนิเวศวิหาร**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย.

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส และสมเด็จกรมพระยาดำรงราชานุภาพ. 2514ก. **ประชุมพระนิพนธ์เกี่ยวกับตำนานทางพระพุทธศาสนา**. คณะสงฆ์วัดพระพิเรนทร์. กรุงเทพมหานคร: พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานพระราชทานเพลิงศพพระเทพคุณาธาร.

_____. 2514ข. **พระนิพนธ์ทรงจำ**. พระนคร: แพร่วิทยา.

สมพงษ์ เกษมสิน. 2517. **การบริหาร**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์ไทยวัฒนาพานิช.

สมัย จิตต์หมวด. 2544. **พฤติกรรมผู้นำ**. กรุงเทพมหานคร: สำนักพิมพ์มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

โสภา ชูพิกุลชัย และคณะ. 2515. **เทคนิคในการให้บริการการปรึกษา**. กรุงเทพมหานคร. มหาวิทยาลัยรามคำแหง.

สิริวัฒน์ คำวันสา. 2541. **ประวัติพระพุทธศาสนาในประเทศไทย**. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์บริษัทสหธรรมิก จำกัด.

สุวิน สุขสมกิจ. 2524. **พุทธปรัชญากับการสร้างภาวะผู้นำ: ศึกษาเฉพาะกรณีผู้นำระดับกำนัน ผู้ใหญ่บ้านในจังหวัดกาญจนบุรี**. วิทยานิพนธ์รัฐศาสตรมหาบัณฑิต. บัณฑิตวิทยาลัย, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.

Hodge, B. J. and J. J. Herbert. 1970. **Management and Oganization Behavior**. New York: John Willey & Sons.

Kellman, P. J. 1984. **Perception of three-dimensional form by human infants**. Perception & Psychophysics.

Redney, W. N. 1973. **Gershenfeld Groups: Theory and Experience**. Boston: Hougton Mifflin.

Stogdill, R. M. 1974. **Handbook of leadership**. New York: Free Press.

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์

ประวัติการศึกษา และการทำงาน

ชื่อ – นามสกุล	พระชยกร นาเมืองรักษ์
วัน เดือน ปี ที่เกิด	14 พฤศจิกายน 2526
สถานที่เกิด	จังหวัดเพชรบูรณ์
ประวัติการศึกษา	ศาสนศาสตรบัณฑิต (ศน.บ.) คณะศาสนาและปรัชญา สาขาวิชาเอกพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย

ลิขสิทธิ์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์